דוד בנבנשתי

משאלוניקי לירושלים

פרקי חיים

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

הוצאת ועד הספרדים ועדות המזרח
בשתוף עם מכון לחקר יהדות שאלוניקי
והמרכז לשלוב המורשת של יהדות
ספרד והמזרח
ירושלים תשמ"א

FROM SALONICA TO JERUSALEM
MY LIFE

by

DAVID BENVENISTI M.A.

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

הזכויות שמורות
©

נדפס בישראל 1981
Printed in Israel
בדפוס חברת השקעות בע"מ
סדר־צלום: סטודיו אפרת

משאלוניקי לירושלים

פרקי חיים

תוכן העניינים

חלק ראשון
בשאלוניקי (1897–1913)

מבוא — ברקע התקופה 3–6

פרק א. שאלוניקי 7–10

פרק ב. בית סבא 10–19

פרק ג. שלבי חינוכי 20–55

המסטרה 20; ה"חברה" ("החדר") 21; תלמוד תורה 27; בית מדרש לרבנים 44.

פרק ד. שבת, חגים ומועדים 56–101

שבת 55; חגים ומועדים 57; חודש אלול 58; ראש השנה 60; צום גדליה 62; יום הכיפורים 63; סכות 68; שמחת תורה 70; חנוכה 75; ט"ו בשבט 77; פורים 80; פורים סרחוסיס 84; פסח 86; ימי הספירה 94; שבועות 96; תשעה באב 99.

פרק ה. תנועות הנוער 102–126

הנוער המשפחה ובחברה 102; אגודת נוער מחזיקי עברית 103.

פרק ו. העלייה לירושלים 109–126

הגורמים לעלייה 109; בדרך להגשמה 114; ההגשמה 118; בדרך לארץ ישראל 119; בארץ ישראל 125.

חלק שני
בירושלים 1913–1918

פרק א. בנתיב ההגשמה 137–149

מבוא 137; מלחמת השפות 138; התמורה ביעד חיי 140; "השאלוניקאים" בירושלים 142; ירחי דבש בירושלים 146.

פרק ב. בשנה הראשונה למלחמת העולם 150–168
לנסוע הביתה או לא 150; הזדהותי המדינית 151; הקומונה השאלוניקאית 152; אשכנזים וספרדים 154; פגעים מידי אדם ומידי שמים 157; מכת הארבה 159; במחיצת חברים 162.

פרק ג. בשנה השניה למלחמת העולם 169–195
תחל שנה וברכותיה 169; מורי בסימינר 171; הפעילות החברתית 176; הפעילות החברתית בקרב הספרדים 180; התרחשויות עגומות 183; בימות הפגרה במושבות יהודה 188.

פרק ד. בשנה השלישית למלחמת העולם 196–221
מדחי אל דחי 196; פרשת א. מ. ליפשיץ — יוסף חיים ברנר 200; בשולי אותה הפרשה 202; שביב אור באפילה 204; בעותי מות 205; גלות דוד ילין והשלכותיה 207; המשטרה בעקבות "השאלוניקאים" 213; בדרך לא דרך 216.

פרק ה. בשנה הרביעית למלחמת העולם 221–228
במחתרת 221; מצור ירושלים 223.

פרק ו. שחרור ירושלים 228–235
שחרור ירושלים 228; חבלי גאולה 239; הדרך לגאולה 234.

חלק שלישי
בגדוד העברי (1918–1920)

פרק א. ההתנדבות 247–257

פרק ב. הגיוס 257–261

פרק ג. האמונים במצרים 262–278
באזור קהיר 262; במדבר מצרים 268.

פרק ד. הגדודים במולדת 278–296
במושבות יהודה 278; בחיפה 280; השליחות לדמשק 283; החזרה

לחיפה 289; בבירות בירת הלבנון 291; בירושלים 292; הפרידה מחיפה 295.

פרק ה. הגדודים בגבולות הארץ 296–300
פרק ו. הלבטים בגדוד 313–330
המרד בגדוד 300; לקראת פירוק הגדודים 305; שחרורי מהגדוד 313.

סוף 314–316

רשימת התמונות וביאוריהן

המספר הנתון בסוגריים ליד כל באור התמונה מציין את העמוד בספר אליו מתייחסת התמונה.

בעמוד 7 — 1. מפת שאלוניקי (9) עד שנת 1917 שבה נשרף מרכז העיר, הקו השחור במפה מסמן את החלק שנשרף בתבערה.
בעמודים 134–127 — 2. מראה העיר (לפני השרפה). העיר העליונה וחומותיה והעיר התחתונה המשתרעת לאורך חוף הים; 3. המגדל הלבן; 4. סבי הרב בנבנשתי שמואל יוסף (מ־10 ואילך); 5. הרב הראשי יעקב קובו (34); 6. אבי בתלבושת תלמידי החכמים בירושלים; 7. אבי, אמי (החורגת) ואחי. אמי בתלבושת המקורית של האשה השאלוניקאית לפני החלפתה בתלבושת האירופית; אבי בתלבושת תלמידי החכמים בתקופה היוונית; 8. חנוכת בית הכנסת: תלמוד תורה הגדול (11.12.1904). בתצלום — טיפוסי אנשים מכל שדרות העם שהיו בשאלוניקי. בשורה הראשונה — מימין: רבני העיר אוחזים בידיהם ספרי תורה; משמאל — קבוצת חכמים מהם שליחי ציבור, ראשי ישיבות, פייטנים ומורים; סמוך לשער בית הכנסת — הרב הראשי מוקף נכבדי הקהילה ונבחריה, מנהלי בנקים ובתי מסחר גדולים; מימינם — תלמידי בתי הספר בלווית מוריהם והמון העם; 9. בית הכנסת איטליה ישן (53); 10. בית הכנסת הגדול כיום בשאלוניקי; 11. חברי האגודה "מחזיקי עברית" (103 ואילך). בתצלום — בשורת העומדים — הרביעי מימין: המחבר ועל ידו נתן שלם, בשורה השניה השלישי מימין: ברוך עזיאל והחמישי: דוד שלם (ראה עליהם בעמ' 142 ואילך); 12. בעמוד 108 — כרטיס ברכה מאגודת "מחזיקי עברית" (103).
בעמודים 244–237 — 13. קבוצת המתלמדים השאלוניקאים בירושלים (142 ואילך). בתצלום: עומדים — מימין: דניאל סאיאס (ברבות השנים

מפקח בתי הספר היהודיים בשאלוניקי נספה בשואה); יוסף בורלא; המחבר; ברוך עוזיאל (מורה, חבר כנסת וסופר); היושבים: נתן שלם (גיאוגרף, גיאולוג ומורה); משה אטיאש (מורה, מנהל מחלקת החינוך של עירית ירושלים); 14. תעודת זהוי (ויסיקה) של המחבר (222), התעודה זויפה, במקום המלה יונן (יווני) רשום בולגר (בולגרי); 15. תעודה תורכית המאשרת השתתפות נושאה במלחמה בארבה (159); 16. קבוצת מטיילים עם מוריהם (147 ואילך), בתצלום: בין היושבים הראשון משמאל: המחבר (עטוף כפיה), בין העומדים השני מימין אבינועם ילין (147), על ידו אביו ר' דוד ילין ועל ידו ד"ר אלכסנדר סלושץ (174 — כרמון) מאחוריו — נתן שלם; 17. שלמה שילר (172); 18. יחיא נהרי (175); 19. ר' דוד ילין (171). תצלום שנתן לתלמידיו לפני גלותו לדמשק (207 ואילך); 20. ועד הלשון העברית הראשון בירושלים (תרע"ב). יושבים מימין לשמאל: אליעזר בן יהודה, יוסף קלויזנר (50); דוד ילין, א.מ. ליפשיץ (172, 211 ואילך); עומדים מימין לשמאל: ח.א. זוטא (175) ק.י. סילמן (215); אברהם צבי אידלזון (184); 21. המנשר התורכי מודיע על המשך המלחמה להגנת ירושלים (224); 22. אסתר הררי ז"ל (205) הציור מסביב לתמונה הוא מעשה ידיו של חברנו השאלוניקאי נחמיה בדרשי (163).

בעמודים 323–317 — זאב ז'בוטינסקי (מ־247 ואילך); 24. ועד המתנדבים בארץ ישראל. מימין לשמאל — היושבים: נוח סונין, משה סמילנסקי (189, 252), רחל ינאית־בן צבי; העומדים: דב הוז, דוד סברדלוב, אליהו גולומב; 25. תעודת ההרשמה לגדוד (257); 26. המתנדבים השאלוניקאים נשבעים שבועת אמונים לגדוד. מימין לשמאל: המחבר, דוד שלם, האחים בורלא ודניאל סאיאס (312 בהערה); 27. המתנדבים תלמידי בית המדרש למורים העברי לגדוד העברי עם מוריהם. המורים — בשורה השניה מימין: השני אפרים הראובני (174), על ידו הסופר ש. בן ציון; יושבים — מימין: ד"ר מהרשק (215), ד"ר נ. חכם (211), יוסף מיוחס (209), ד"ר נ. טורוב (231), ח.ל. זוטא (175), לדיז'ינסקי, א. אידלזון (184); 28. קבוצת מתנדבים ירושלמים לגדוד (258); 29. האגרת מאת ועד העיר ליהודי ירושלים שחולקה בין המתנדבים (259); 30. מחנה הגדוד; 31. אוהל הספריה; 32. האמפיתיאטרון במחנה; 33. מחנה השבויים התורכים (273); 34. הקו־לונל א. מרגולין מבקר בגדוד (274); 35. כרטיס "שנה טובה", שחולקה בין החיילים; 36. ביקור ד"ר י. אפשטיין בגדוד (268). בתצלום — מימין: יוסף בורלא, ד"ר י. אפשטיין, המחבר; 37. חייל בגדוד העברי (המחבר); 38. החיילים השאלוניקאים עם חבריהם. בתצלום — החיילים — מימין: המחבר, יצחק ברודו (265), יוסף בורלא; העומדים: ברוך עזיאל, נתן שלם, נחמיה בדרשי ומשה אטיאש; 39. תעודת השחרור של המחבר מהגדוד.

עם הספר

בספרי זה כנסתי פרקים מתולדות חיי שהתרחשו בשלושה מרכזים: בשאלוניקי, בירושלים ובגדוד העברי. כל חלק משקף את חיי בני דורי, בכלל, ואת חיי החברה במחיצתה עברו עלי נעורי, בפרט. בחלק הראשון — בשאלוניקי — תוארו פרקים משחר ילדותי עד עלותי לארץ ישראל; בחלק השני — בירושלים — תוארו מאורעות שהתרחשו בבית המדרש למורים העברי, שנמניתי בין תלמידיו, ובחברה הירושלמית והארץ-ישראלית, בשנות מלחמת העולם הראשונה; ובחלק השלישי — תאור חיי בגדוד העברי כאחד מחייליו.

פרקי החיים המתוארים בספר זה מקורם בהעתקי מכתבים ונאומים שנשאתי בהזדמנויות שונות, ביחוד בתנועות נוער בשאלוניקי, ומיומנים שנהלתי בירושלים בשנות מלחמת העולם הראשונה ובשנות שרותי כחייל בגדוד העברי.

פרקי חיים אלה התפרסמו, רובם ככולם, באכסניות ספרותיות אלו: בהוצאה פנימית מיוחדת בשם 'זכרונות נעורים' (חולקה רק בין חברים); בקובץ 'שאלוניקי עיר ואם בישראל', תל-אביב, תשכ"ז, ובהמשכים, בירחון 'במערכה', בטאון הציבור הספרדי ועדות המזרח.

בספר זה נעשו שינויים קלים ונוספו פרקים אחדים. התצלומים המופיעים בו מתארים אישים, מקומות ומאורעות שנזכרו בספר וליד כל תצלום צוין העמוד שבו נזכרו.

תודותי העמוקות לאלה שתרמו להבאת הספר לדפוס: לועד הספרדים ועדות המזרח בירושלים ובראשו מר דוד סיטון; למכון לחקר יהדות שאלוניקי ובראשו מר אהרון רוסו; ולמרכז לשילוב מורשת יהדות ספרד והמזרח וכן לקרן עמוס על הקצבתה המיוחדת. תודה גם לחבר העובדים שטרחו רבות להוציא תחת ידם מלאכה מדויקת ונאה.

ד.ב.

חלק ראשון
בשאלוניקי (1897–1913)

ברקע התקופה
שאלוניקי
בית סבא
שלבי חינוכי
שבת חגים ומועדים
תנועות הנוער
העלייה לירושלים

מבוא

ברקע התקופה

פרקי חיים אלה, הראשונים בתולדות חיי, מציגים לפני הקורא את מהלך חינוכו של יחיד, שערש ילדותו בעיר ואם בישראל שאלוניקי, שלביו ואירועיו בבתי אולפניות, בבית הורים ובחברה, משחר הכרתו ועד שנות בגרותו, ועד שהחל מפנה מכריע בחייו: הנתקו מעיר מולדתו ועלייתו לארץ משאת־נפשו — ארץ ישראל.

פרקים אלה, אף כי חותם אישי טבוע עליהם, בכל זאת הם משקפים את חיי בני הדור ואת החברה המשמשת רקע להם. ומכיון והם מושתתים על מציאות חברתית, בתקופה מסויימת, על ערכיה ודפוסי חייה, לכן מן ההכרח להציגה לפני הקורא, אם כי בקויה הכלליים והתמציתיים.

קהילת שאלוניקי התקיימה בלי הפסק כעשרים ושנים דורות. מניחי יסודותיה ומעצבי דמותה היו רבנים ופרנסים, סוחרים ובעלי מלאכה, מלחים ודיגים, אנשי מעשה וסבלים חסונים. בשיא התפתחותה, במאה ה־16, היתה חברה אוטו־נומית ספוגת תרבות ענפה שירשה מיהדות ספרד, וכמיהה לחיים עצמאיים, אחרי שהשתחררה ביסורים רבים ובקרבנות עצומים מכבלי האינקויזיציה הגשמית והרוחנית. כשניתנו לה תנאים מיוחדים להתאוששותה, על ידי הממשלה העותמנית, שהיתה אז במלוא חוסנה הצבאי, נקבעו דפוסי חייה בהתאם למסורתה מארץ מוצאה.

כל זמן וגדולי חכמי ספרד עיצבו את דמותה והמשיכו להעניק לה אוצרות תרבותיים עצומים ונסיונות חיים מנהליים מרובים, שצברו בארץ מולדתם, הגיעה הקהילה לשיא התפתחותה, והקרינה מהודה ומזיוה לכל הקהילות שבקיסרות עותמניה.

אך במשך הדורות נפסקה קרן השפע, נדלדלדו אוצרות תרבותה, והתרגשו עליה פורענויות קשות ומרות מידי שמים ומידי אדם: תבערות עצומות שבהן נשרפו אוצרות תרבות, ספריות עשירות וכתבי יד חשובים; מגפות שהתישו כוחות תושביה והתנפלויות שודדים, בדרכי המסחר ובירידים, שידם היתה בכל באין שלטון יציב.

הקהילה השאלוניקאית הסתגרה אז בתחומה הצר כשהיא נתונה בממלכה שנמצאה בתהליך של התפוררות, שקועה בבערות תחת שלטון של מלכים ושרים נגועי שחיתות ושלמונים.

בסוף המאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20 הופיעו בקהילת שאלוניקי הניצנים הראשונים של התחדשות רוחנית ותמורות בדפוסי חייה.

בתקופה זו חדרה לארצות השלטון העותמני, וביחוד מארצות אירופה, השפעה תרבותית וכלכלית; התעמקה התסיסה הלאומית בין עמי ארצות הבלקן; גבר המאבק לפריקת העול העותמני והתעצמה השאיפה לעצמאות מדינית ותרבותית. בתקופה זו התחיל גם שידוד מערכות בחברה האינטלקטואלית התורכית ששאפה להבראת המצב התרבותי השפל של העם ולמניעת התפוררותה המדינית. בראשי המהפכה לחרות ולקדמה היו רבים מילידי שאלוניקי וביניהם מאנשי "הדונמי" (השבתאים) ויהודים.

גם בתוך הקהילה היהודית נשבו רוחות חדשות. חברת "כל ישראל חברים", שמרכזה היה בפאריז, התחילה בפעולה

חינוכית ענפה בקרב הקהילות בארצות המזרח וביניהן שאלוניקי. בעיר חדרו כוחות אינטלקטואליים יהודיים מארצות מערב אירופה ודרומה וביניהם רופאים, בנקאים, אנשי חינוך ואנשי מסחר ותעשיה.

בעקב כל הגורמים האלה, חיצוניים ופנימיים, חלו תמורות יסודיות בהנהלת מוסדות הקהילה: הגשמיים והרוחניים. להנהלת הקהילה נבחרו משכילים ואנשי מעשה מעולים וכן רבנים שהמשיכו בקנאות בתורת רבותיהם אך הוסיפו עליה מיפיפותו של יפת; התעמקה בחברה המתפתחת השאיפה לאבטונומיה לאומית המושתתת על בסיסים איתנים בכל ענפי הכלכלה.

בהתחלת המאה ה־20 התגבשו הדרכים ליצירת חברה מתקדמת ולטביעת דפוסים לחיי כלכלה מוצקים. בתקופה זו הגיעה לגמר בישולה עמידתה האוטונומית של הקהילה השאלוניקאית על מוסדותיה המסועפים בכלכלה, בחרושת, במסחר ובשליטה על הנמל ועל מרחבי הים ובמנהל הציבורי.

תקופה זו היא גם תקופה של שידוד מערכות גם בחינוך, בהשפעת מחנכים מבחוץ ומבפנים, על החלפת שיטות חינוך מיושנות לשיטות מתקדמות יותר, של הרחבת רשת בתי הספר ציבוריים ופרטיים, של יסוד גנים עבריים מטעם החברה "עזרה" (הלפספיריין) ליהודי גרמניה והפיכת האולפנה המסורתית מדור דור "תלמוד התורה הגדול" ל"חדר מתוקן" בנוסח יהודי מזרח אירופה, בהשפעתו ובניהולו של הפדגוג ד"ר יצחק אפשטיין.

זוהי תקופה שיצאה לה לעיר שאלוניקי מוניטין בעולם בצביונה היהודי ובחיים אוטונומיים בכל ענפי הכלכלה בחינת "מדינה בתוך מדינה". בתקופה זו לא הרגיש היחיד, גולה מהי? הוא ראה מסביבו אנשים זקופי קומה גופנית ורוחנית רחבי לב, בעלי שכל ישר ומעשי, חיי משפחה מגובשים,

פעילות חברותית מוגברת בשטח הלאומי והבין־לאומי, תנו־עות להפצת הדיבור העברי, לציונות, לערכים סוציאליים ולתרבות הגוף.

בשיא ההתפתחות החברתית הזאת והאפשרויות העצו־מות שהיו גלומות בה, בא המשבר הגדול ששבר לרסיסים את האוטונומיה של עיר ואם בישראל: מלחמת השחרור של עמי הבלקן (1912—1911); התמוטטות השלטון העותמני; תמו־רות הרות הגורל בארצות הבלקן, כל אלה זעזעו את יסודות הקהילה השאלוניקאית וערערו את שווי משקלה. בערב המשבר הגדול הזה נמלט היחיד, מעלה זכרונות אלה עם חבר מרעיו לארץ משאת נפשם, לארץ אבות.

תקופה רבת אפשרויות וסיכויים לחיים עצמאיים תקינים, משמשת רקע לבעל הזכרונות המתאר פרקי חיים שלו ובחלק גדול של בני דורו.

1. מפת שאלוניקי (9) עד שנת 1917 שבה נשרף מרכז העיר, הקו השחור במפה מסמן את החלק שנשרף בתבערה.

פרק א.

העיר שאלוניקי

שאלוניקי שוכנת באחד המפרצים החשובים בצפון הים האיגאי ובחופי הרי מקידוניה הדרומיים. המפרץ, הידוע בשם תרמאיקה, מוקף משלושת הצדדים במישורים רחבי־ידים. על ידי כך נוצר כעין אגם שמימיו רגועים ונוח למעגן אוניות ולשייט סירות וביחוד סירות דוגה. מצפון לעיר מתרוממים רוכסי הרים המבותרים בנחלים גדולים ומשתרעים עמקים רחבים פורים. כל האזור הזה היה מיושב על ידי אוכלוסיה כפרית גדולה שעיבדה שטחים רבים וגידלה עדרי צאן ובקר. בין הישובים, דרכים ומסילות המחוברות לכבישים ראשיים המתוחים מזרחה — לקושטא ולרחבי הים השחור, צפונה — לעמק הדנובה ולאוסטריה ומערבה — למסילה המפורסמת, "ויאה אפיה" שחיברה את איטליה למרכזיה המסחריים עם ארצות המזרח. כבישים אלה היו הומים משיירות מסחר מרובות שהתנהלו מישובי הבלקנים ומהמרכזים החשובים במערב אירופה ובדרומה, כשאחת מתחנותיהן וממוצאיהן החשובים היה נמל שאלוניקי. בנמל עגנו גם אוניות שהגיעו מארצות אפריקה הצפונית וביחוד ממצרים, מיוון ואייה ואף מאודיסה הרוסית.

העיר היתה מחולקת לשני חלקים חשובים. העיר התחתית המשתרעת במישור החוף רחב־הידיים והעיר העליונה המתנשאת בצפונה בין ההרים הנישאים. העיר התחתונה היתה מיושבת בעיקר על ידי היהודים ובחלקה יוונים והעיר העליונה על ידי עממים שונים: תורכים, אלבנים, בולגרים ועוד.

הנוף הטבעי העשיר, כשבולט בו המגדל הלבן שבחוף הים, והנוף האנושי המנומר טבועים בתודעתי. בהם טבועים מיטב זכרונותי מימי נעורים מאושרים.

פרק ב.
בית סבא

ביתי — בית סבא. אבא, אחַי ואחותי היינו סמוכים על שולחנו. אבא היה בן יחיד והיה משתכר מעט. הוא היה חובש בית המדרש, שימש כחזן (ש"ץ), כאחד ה"חכמים" שליוו מתים לבית הקברות וכאחד מתלמידי החכמים הקבועים בישיבת "עשרת הבטלנים" (תלמידי חכמים שהיו יושבים ולומדים ב"ישיבה" ומשכורתם היתה מהקהילה). לפעמים היה נוסע לאיסטנבול לרכישת ספרים בשביל בית מסחרו של דודנו ר' יעקב שמואל, או בשליחות מיוחדת לירושלים.

יתמותי מאמי, בגיל שלוש, גרמה לשינוי מעמדי בין בני המשפחה. סבא וסבתא הפרידוני מבית אבא, שהיה בקומה אחרת באותו בית, כדי להעניק לי אהבה וטיפול־אם שנשללו ממני.

ניתוק זה מיתר בני המשפחה נתקבל גם בעיני אבא. הוא ידע שמעשהו של סבא לא נבע רק מתוך דאגה לבן הזקונים הרך, אלא שכוונתו — הכנת אחד הנכדים להיות יורשו בהמשכת המסורת המשפחתית מדור דור לשרת את הציבור באחת הכהונות הדתיות־ציבוריות. כי דאגה זו של שמירת צביון המשפחה, יחוסה, עיסוקה המיוחד היתה שכיחה בין משפחות הרבנים, אנשי מעשה ואף פשוטי עם.

גם יתר בני המשפחה שהיו קשורים מאוד לסבא, חבבוהו, העריצוהו ודאגו לו מאד, ראו בבחירתי להמצא על ידו עוד

מגיל רך כמעשה־רב, כממשיך שלשלת אבות. הם מילאו בקפדנות מה שהוטל ע״י סבא: להפריש בכל חודש ממש־כורתם ״מעשר״ לאחיהם הצעיר שהוקדש כולו לתורה, ״דמי כיס״ כדי שיוכל לספק את הוצאותיו במה שהעין רואה והלב חומד.

אחי עסקו בעבודות שונות. אחי הבכור בנבנשתי — כשם סבא — היה פקיד באחד הבנקים הגדולים בעיר שהיה שייך למשפחת מודילייאנו. משפחה זו נמנתה למשפחות יהודיות משכילות שהגיעו לשאלוניקי מאיטליה במאה ה־18 והחדירו בחברה השכלה אירופית והניחו את היסודות לכלכלה מודר־נית. אחי השני, אברהם, היה מורה בבית הספר של הקהילה. ברבות השנים הורה גם בבתי הספר של העיירות הסמוכות לשאלוניקי ושימש ככתב בעיתוניה. אחי השלישי, יעקב, היה מדפיס בבית הדפוס ״עץ החיים״ מיסודו של תלמידי חכמים שצרפו השכלה תורנית עם השכלה אירופית. אחי היה מביא לנו את העיתון ״אֵיל אביניר״ (העתיד) וכן קבצים ספרותיים שנדפסו בבית הדפוס.

מאז העבירוני למחיצתו של סבא הייתי חש אוירה של תורה ושל חיים ציבוריים סואנים.

סבא היה ״ראש אב בית דין״ בקהילת שאלוניקי המעטירה. הוא היה כפי שכינוהו בעיר ״אבי היתומים ודיין אלמנות״ והיה ידוע גם כ״רב הזקן״. בדאגתו למקופחי הגורל ולעניים שעמדו תחת פיקוח בית דינו יצא לו מוניטין באוכלוסיה היהודית בשאלוניקי ובאגפיה. הם רחשו לו אמון, חיבה וכבוד מהשכבות העניות ועד העשירות ביותר וכולם צייתו לו. שמשו שהיה גם הוא ממשפחת בנבנשתי, היה גבה־קומה, אדם אציל נפש ונעים בהליכותיו, היה הולך בשליחות סבא לבעלי דין שונים והודעתו שהוא בא ב״כוח התורה״ היה מחייב כל אדם להתיצב בדין מבלי שימרה את פי הרב.

סבא היה מצאצאי רבנים גדולים בעיר שכהנו בדורותיהם כדיינים. כשרוחו של סבא היתה טובה עליו (ומתי לא היה כך?) מתבל היה את שיחותיו המאלפות, המתנהלות בני־חותא ובקורטוב של הומור, על אבותיו או על אירועים שונים שהיה עד להם בימי בחרותו.

אביו ה״ר שמואל יוסף היה חבר בית דינו של הרב אשר קובו, אחד מרבניה הראשיים הדגולים שבעיר, והיה חותם אתו על פסקיו. אביו, סיפר סבא, היה איש חסון, הסתפק במועט והיה רגיל לשכב בלילות על קרשים ביחוד באותם ימי שובב״ים שבהם חסידים ואנשי מעשה היו [illegible]ילים לצום ולומר סליחות בכל יום חמישי. בחגים היה הקונסול האנגלי רגיל לבקרו בביתו והיו תושבי הסביבה מתקהלים מול הבית כדי לראות את הקואס (שומר הראש) של הקונסול לבוש מדים, חגור חרב ארוכה ועקומה ובידיו המטה המיוכסף כשהוא דופק בו בהליכתו על גבי הקרקע. ואחר צועד הקונסול במדיו הרשמיים ובאותות הכבוד הצמודים לחזהו.

וכבוד זה לסבא למה? היה מספר סבא: לפני דורות אחדים התישבה משפחתנו בקורפו שהיתה מפורסמת בקהילה היהו־דית שבה. ועיר זו היתה לפני השלטון היווני בחסותו של מלך אנגליה. עם שליטתם של היוונים באי עברה המשפחה לשא־לוניקי. השלטונות האנגליים שמרו על הקשרים עם משפחתנו וכיבדו את ראשה בימי חג ומועד.

סבא היה מרבה לספר על אחד מאבות המשפחה הרב הידוע ר׳ דוד יוסף בעל הס׳ צמח דוד שהיה מפורסם בדורו בפסקיו ובדרישותיו. לפי דבריו הוא קראני בשמו מתוך מעשה שהיה: אחרי שנולדתי התחבטו סבא ואבא במציאת שם לרך הנולד. לאחי ניתנו כבר שמות אבות המשפחה הן מצד האב והאם. והנה באחד הלילות — מספר סבא — בא אליו בחלום הלילה ר׳ יוסף דוד וצוה עליו להקים לו שם בילד הנולד. חלום זה גרם לעריכת הברית במעמד רבני העיר ותלמידי

חכמים. אותו יום ערב ר״ח אדר היה, חודש שמרבין בו שמחה. אחרי טכס הברית נערכה בבית סעודת מצוה שנמשכה עד שעה מאוחרת בלילה. בזמן המשתה לא פסקו מדברי תורה, מזמרת טובי הפיטנים ומריקודי פרחי תלמידי חכמים.

ברבות השנים נוכחתי בערכן של סעודות מצוה אלה, שהיו נערכות בטוב טעם בבתי נכבדי עם או בחורשות מחוץ לעיר וסמוך למעינות, שהיו מתובלות בדברי תורה ובשמחת החיים.

סבא היה גם מספר על משפחות בנבנשתי המפורסמות בתולדות יהודי ספרד ועל אלו שפעלו רבות בקהילת שאלוניקי וכן על ענפים מהמשפחה שעלו לירושלים והיו גם בה פעילים בחיים הדתיים־הציבוריים. באחד מלילות שבת, בטוב לבו בסעודה, אחרי ששרנו שירי שבת וסיימנו בקריאת הפטרת השבוע או אחד מפרקי הנחמה שבס׳ ישעיהו או שיר השירים בלחנים המסורתיים, סיפר לנו סבא בניחותא ובמאור פנים את האגדה דלהלן: התדעו בני, מה מובנו של השם בנבנשתי שאני נושא עלי? כך מקובלני מאבותי.

בימי שבת אבותינו בספרד היה בחצרו של אחד המלכים, אולי אלפונסו או פדרו, שר יהודי שהיה ממונה על אוצר המלכות ושימש באותו זמן גם כרופא של בני המלכות. האיש היה ידוע גם כבקי בצמחים וביחוד בצמחי רפואה. פעם אחת יצא המלך בלוויית השר היהודי לטייל בשדות שבקרבת ארמונו. השר היה מסביר למלך כל צמח וצמח שנקרה להם בדרך. ביחוד עורר את תשומת לב המלך הצמח חלמית בעליו ובפרחיו הורודים או הסגולים. שאל המלך לשם הפרח ושימושו. השר היהודי סיפר לו כי עלי הצמח נאכלים כשהם מבושלים ושמו Bienva לאמור: ברוך בואו.

חזר המלך לארמונו וישב בסוד שריו וחכמיו. ברצותו להתהדר בידיעותיו בצמחית ארצו הציג לפניהם את החלמית בשמה ביינב״ה. באותה שעה פרץ אחד השרים, שהיה אויבו המושבע של השר היהודי

בצחוק, ואמר למלך: מלכי, השר היהודי המומחה בצמחית הארץ התקלס בך. בזדון שם בפיך שמו הלא נכון של הצמח כדי לבייש אותך בפני שרים וחכמים. שם הצמח אינו Bienva כי אם Malva. בשמוע המלך את הדברים האלה פנה אל השר היהודי ושאל בכעס את טעם מעשהו. המלך גזר לשלחו לארץ גזרה.

קם השר היהודי ואמר: מלכי! מוכן אני לקבל עלי את גזר דינך. רק זאת אבקש ממך לשמוע תחילה את דברי הצטדקותי. מלכי, בקשתני בהיותנו בשדה לנקוב בשם הצמח. באותה שעה עמדת לפני, מלכי הרם וחשבתי: היתכן להוציא מפי גידוף להוד רוממותך ולומר לך את שמו האמיתי של הצמח Malva (לאמור: בואך רע) ולכן דברתי בלשון נקיה ואמרתי Bienva — ברוך בואך. בשמוע המלך את דברי הצטדקות השר שככה חמתו חייך ואמר: נצחת את המתנכלים בך מבין שרי. דבריך נתקבלו בעיני. ולזכר מעשה זה הריני מכנה אותך מכאן והלאה בשם Benveniste לאמור: Ben ברוך, בואך Veniste.

זהו מקורו של השם, לפי האגדה, סיום סבא, לכן שם זה איננו מופיע תמיד כשם של משפחה, אלא בעיקר כשם פרטי. כך היה שמו הפרטי וכך נקרא אחי בכור הבנים.

הדיהם של אבות המשפחה לדורותיהם היו מורגשים בבית במוצגים השונים החל מתשמישי קדושה שונים, בספרים עתיקים וכתבי־יד ועד כלים מכלים שונים שנמסרו מדור לדור. הספריה הגדולה היתה מוצגת בחדר מיוחד. רובם של הספרים היו שאלות ותשובות של גדולי הפוסקים בשאלוניקי וספרי דרשות שנדפסו בימי זהרה של הקהילה. במקום מיוחד היה מונח שק מלא וגדוש כתבי יד כתובים בכתב הקורסיבי הספרדי שנכתבו ע"י אבות המשפחה. היה סבא מעלעל בהם והיה מצר על שלא עולה בידו לפרסמם. ברבות השנים כשידעתי ערכם של כתבי־יד אלו זרזני סבא להעתיקם בכתב ברור. אלא שבינתים עליתי ארצה, וכשעמדתי להעביר רכוש יקר זה לירושלים קידמתני דליקת תרע"ז ששרפה את רובו ככולו של רובע היהודים בשאלוניקי ובין יתר הספריות העתיקות וכתבי־היד עלה באש גם הרכוש הרוחני של משפחתנו.

ברשותו של סבא היתה מגילת אסתר נתונה בתיק של כסף עם פיתוחים יפים מורשת המשפחה מדור דור. היתה אחת "המזכרות" החשובות ביותר במשפחה. כשהתכוננתי לעלות לארץ ישראל, וסבא כבר לא היה בחיים, ביום הפרידה הביאתני סבתא לאחד החדרים, הכניסה את המגילה המפורסמת בארגז בגדי ובקשתני בדמעות בעיניה לשמור בירושלים עיר הקודש את "מזכרת" האבות.

כשהוחלט על עלייתי לארץ ישראל ידע אבא, מתוך נסיונו בבקורו הראשון בירושלים, את קשיי הנסיעה ולכן ליווני בנסיעתי. ביום שנפרד ממני בירושלים, סידר את חפצי כדי להשלים את החסר לי, והנה ראה בין בגדי את המגילה המפורסמת, נתרתח והטיח לפני בגערה — "איך העזת לקחת כלי יקר זה ואת פי לא שאלת?" מעולם לא ראיתי את אבא כשהוא כועס עלי. אף פעם לא הטיל עלי מרות כי ידע מה יקרתי לסבא. עניתי לו: סבתא מסרתו לי לפקדון, למשמרת. ענה ואמר: "בני, אני מאמין לך כי לא מעלת באמון המשפחה, אך דע לך כי כל זמן שאני חי, שמור פקדון יקר זה בידי, כי "סגולה" היא למשפחה. בבוא העת ותמסר המגילה ליורש הרוחני של המשפחה". לקח את המגילה והחזירה לשאלוניקי.

לא זכיתי לרשתה, כי היתה למאכולת אש...

על ערכם של "נכסים" ממין זה בקרב המשפחות בשאלוניקי ובערי יוון נוכחתי אחרי שנים רבות כשנשלחתי על־ידי הנשיא הדגול יצחק בן צבי ז"ל לערי יוון הנידחות לקבץ ספרים עתיקים, כתבי־יד ותשמישי קדושה שנשארו לפליטה אחרי השואה הנאצית האיומה, כדי לרכזם במכון בן צבי בירושלים. בידי משפחות בעיירות הנידחות היו שמורות מכל משמר מגילות בתיקי כסף. למרות בקשותי ואף הצעת מכסות כסף גדולות לא הצלחתי להשיגן. סח לי יהודי מחלקיס שבידו מצאתי מגילה עתיקה: "אתה מבקש ממני להוציא מביתי את ה'סגולה' שבזכותה אני מאריך ימים ובזכותה הצלחתי בכל מעשי ידי עד היום. זהו

השריד האחרון המקשר אותי עם אבות אבותי מדור דור ולמה תנשל אותי מנחלת אבותי?"

עלי לציין שכל הספרים העתיקים וכתבי היד שהיו אצורים בבתי כנסיות ושהיו רכוש הציבור נמסרו מבלי שדרשו פרנסי הקהילות סכומי כסף עבורם. סח לי בזמנו הרב משה פסח ז"ל רבה של העיירה ב'ולו היוונית, שהיה בעל ספריה תורנית גדולה, כשבאתי להציע לו למכור חלק מספריו: "אינני הולך שולל אחרי הדולרים הרבים שמציעים לי אנשים מאמריקה, ספרי אינם נמכרים. בבוא העת והם ימסרו לנשיא בן צבי". וכן היה. רבים מהספרים שנשארו לפליטה אחרי הנאצים וביניהם ספריתו הגדולה של הרב משה פסח ז"ל הועברו לירושלים.

ועוד נכס יקר היה במשפחתנו, ספר תורה, ירושה מדור דור. הוא הועלה לירושלים על ידי אבא, שנים רבות לפני עלותי לירושלים, בלוותו את סבתו הרבנית, והפקידו באחת ה"ישיבות" בעיר העתיקה. ברבות השנים כשעלה אבא לירושלים להתישב בה העביר את ספר התורה לבית הכנסת שהתפללו בו רוב בני שאלוניקי, והיה הדבר גם לו גם לי כעין נחמה על אובדן המגילה היקרה עתיקת היומין והספריה העתיקה מורשת אבותינו.

הופעתו החיצונית של סבא היתה מעוררת כבוד. קומתו למרות התקרבו לגבורות, היתה תמירה, פניו היו מאירים ומביעים תמימות, זקנו הצחור היה יורד לפי מידותיו, מצחו רחב וחלק בלי כל קמטים, מצנפתו ההדורה "הבוניטי" שריד מימי רבני שאלוניקי המובהקים, תלבושתו ההדורה: האנטרי (החלוק) עשוייה בד משי שהובא לו כשי ע"י אחי סבתא שהיה אחד מבעלי בתי החרושת לטבק המפורסמים שבעיר קב'אלה, שולי "האנטרי" היו נאחזים ע"י "הקושאק" האבנט הרחב עשוי צמר יקר שהיה מהדק גם את המתניים; בין שולי האנטרי וביחוד בקצותיהם היה מבצבץ ה"טומאן" האדום, אלה מכנסים רחבים — ברכאות, כשבקצותיהם תפור "הסא־פאטו" מין נעל מעור גמיש שהרגל היתה נתונה בה, ועליה סנדל רחב כעין נעל־בית; מעל "האנטרי" היה הכפיתאנה

(כפתן) ובימי החורף מעליה גלימה (קירים) המרופדת בסמארה (פרוה); מעל כל אלה היתה הגלימה רחבת המידות והשולים הוא "הביניש" שבו התעטפו, בעיקר הרבנים הגדולים. הילוכו בחוצות העיר היה מתונות והופעתו בבגדיו המיוחדים עשתה רושם. כשהתבגרתי הייתי מלווהו לבתי הדין במשרדי הקהילה, או בבוקרם של ימי ששי בלכתו לג'ארשי, הוא רחוב בתי המסחר הגדולים, כדי להפגש עם גדולי הסוחרים ולהיות מעודכן במה שמתהווה בעולם המסחר, היו עוברים ושבים, וביחוד ברחובות הסמוכים למהאלה (רובע) שגרנו בו, מקדמים את פניו בברכה ואף ניגשו לנשק את ידיו, כשהוא מרכין ראשו בחיוך כלפיהם. נשים צעצו מחלונות והיו משלחות את בניהם כדי לנשק את ידיו. סבא היה עומד קמעא, סומך את ידיו על ראשיהם ומברך: יברך ה' וישמרך. בבית הכנסת היו קמים בהכנסו עד הליכתו למקומו הקבוע על ידי "ההלכה" (ארון הקודש). היו כל הכיבודים בעיניו לטורח ציבור לכן לא פעם היה מתחמק, מעיני באי בית הכנסת, והיה נכנס בשער צדדי, וניגש ישר למקומו.

הגיע לחדרים המיועדים לבית דינו וכבר הצטופף בחצר שלפני בית הקהילה קהל נשים אלמנות ומצוקי יום. היו נכנסים בהמוניהם לחדרו. מתוך ההמולה ולפעמים גם בכייתן של אלמנות כשהן גוררות את יתומיהן היו נשמעים דברי סבא המנחמים והמרגיעים.

רבים מתפקידיו של סבא כאב בית־דין היו מתבצעים בבית וביחוד כשהתקרב לגבורות וקשה היתה לו ההליכה למשרדי הקהילה. סכסוך נפל ב"טייפות" (קבוצות) של בעלי מלאכה: חמאלים (סבלים) או קצבים והיו זקוקים לפשרה או לפסק דינו של סבא, היו מתכנסים בביתנו בהמוניהם. ה"וארנדאדו" זה האולם רחב הידים שבאמצעיתו של הבית, היה מתמלא מהם. היו ביניהם, קצבים לבושי ברכאות רחבות כשאבנטים רחבים מחזיקתן וכפתנים שחורים וצרים צמודים בחלקו

העליון של הגוף, ריח בשר היה נודף מהם למרחקים, צעקו־תיהם עלו ברמה, וסבא ועמיתיו הרבנים היו מתהלכים ביניהם, משתיקים אותם, שומעים את טענותיהם עד שסבא היה מישר את כל ההדורים.

לעתים קרובות היו מתקהלים הרבנים בבית סבא, לסידור גיטין וחליצות. הפרוצידורה של מסירת גט וביחוד טכס החליצה היו עושים עלי רושם גדול. היה סבא משתדל, עוד ברגע האחרון, להשלים בין איש לאשתו. כשלא הצליח היו מתחילות ההכנות לכתיבת הגט. סופר בית דין היה מכין בקפידה רבה את קולמוסו שהיה נתון בתוך תיק עשוי נחושת כשהדיותה נתונה בקצהו. "היה מנסה בקולמוס, אם ילך בנימוס (כמנהג)", כך הסביר לי כשניסה את קולמוסו; מותח את היריעה שבה היה רושם את נוסח הגט ומסמן ע"י חריץ את הטורים. ביחוד הייתי עוקב אחרי קריאתו של הסופר את נוסח הגט מפרט את אותיותיו ומילותיו והרבנים שומעים רב־קשב. לפעמים היתה נפסקת הקריאה כשהשמות היו לועזיים או היה מוכר אחד מהם בציבור בשם לוואי, מה שנקרא "דמתקרי". אז הייתי רץ, במאמר סבא, להוריד מהספ־ריה העתיקה ספרים עבי כרס כדי לעיין בהם. החליצה עשתה רושם גדול יותר בטכס שלה למן שליחת האשה לבדיקה אצל סבתא ועד קשירת הנעל ברגל היבם וחליצתה על־ידי היבמה ועד יריקתה בלוח עץ מיוחד שהניחו על הרצפה.

סבא היה מתענין בכל המתרחש בציבור. הוא היה מבקש מאחי הגדול, ששמו היה כשמו, וטעם מפרי ההשכלה ושימש כפקיד באחד הבנקים הגדולים בעיר, לקרוא לפניו קטעים מעיתוני היום. כשחברי היו באים לשחק אתי או לשוחח על "ענינים" שהיו ברומו של עולמנו, היה מתענין במדובר. בחגים ובמועדים היו רבים המבקרים אותו. בערב יום הכיפורים היו נכבדים ואנשי ציבור באים לנשק את ידיו ולקבל ממנו את ברכתו שתעמוד זכות תורתו ויראתו גם להם ביום הצום

הגדול. ואף עבריינים מועדים שבין היהודים בעיר היו עומדים כפופי־ראש לפניו וביקשו מחילה על כל חטאתיהם לפני הכנס היום הקדוש.

סבתא שהיתה "עזר" לסבא, היתה מכלכלת את הבית בחסכון רב. יחד עם אחותי הגדולה, ששמרה את צעדי ודאגה בילדותי, ואמי חורגתי, היתה אופה את הלחם בתנור שבבית, מכינה את הארוחות והשגיחה היטב, בלי כל עוזרות מבחוץ על הליכות הבית וכן שימשה תלמידי חכמים רבים מבאי בית סבא. היא היתה גם ה"בודקת" נשים במקרה של צורך בבדיקה בשעה שניגשו לדין תורה בפני בית הדין שישב בביתנו, והעידה לפני הרבנים. היא היתה נלווית לסבא ולרבנים בלכתם אל המקוה כדי להטביל גיורת. היא היתה הבודקת במקוה בזמן הטבילה אם הכל התנהל לפי ההלכה.

באוירה זו, בבית סבא, אוירה של תורה ושל חיים ציבוריים הייתי שרוי במבחר שנות הילדות והנעורים.

פרק ג.

שלבי חינוכי

המיסטרה

ככל בני גילי היה חינוכי הראשון ב"מיסטרה" (מילה פורטוגיזית שמובנה: גברת־מורה). ה"מיסטרה" זכורה לי היטב מתוך חוויה עמוקה. ממנה לוקחתי באחד הימים אל ביתי לרגל מות אמי. חוויה זו היתה קשורה עם כל מעמד היגון והכאב בבית ולמראה ה"ארון" שהיה בצבע לבן כמנהג לכל אלה שמתו בדמי חייהם.

המיסטרה או בהקטנה "מיסטריקה" היה מעין "חדר" המנוהל על ידי אשה שהיתה מכנסת בביתה הדל, והחשוך קומץ של תינוקות בני 3—4 הגרים במאלה[1] כדי לשחרר שעות אחדות ביום את האמהות מעול הבנים, על־מנת שתוכלנה להתמסר למשק בתיהן העמוס עבודה. "המיסטרה" היתה מושיבה את התינוקות על גבי מחצלאות, או על ספסלים נמוכים מסביב לשולחנות ארוכים, מטילה עליהם את מרותה לשבת בדומיה, כדי שתוכל גם היא לעסוק במשק ביתה. לעיתים היתה ניגשת אליהם לקנח את חוטמם, להזכירם על צרכים גופניים חיוניים, להאכילם מהאוכל שהביאו עמם וללוותם בשעות הערב המוקדמות לבתיהם.

---

1 מאלה — יחידה אדמיניסטרטיבית תורכית לצורך גביית מסי הממשלה לשרותים מוניציפליים שונים במאה ה־16. כל מאלה הוותה קהילה מיוחדת על כל מוסדותיה ובראשה "המרביץ תורה" (רב) ופתסיה. ברבות השנים בהתאחד כל הקהילות לקהילה אחת ניטלו מהמאלה סמכויותיה הרחבות.

"המיסטרה" היתה פטורה מכל דאגות לימוד וחינוך. היא קיבלה משכורת דלה בכסף או בשוה כסף ועפ"י רוב צרכי אוכל ביחוד בערבי חגים ומועדים.

מענין לציין ששלב חינוך זה, "המיסטרה" או "המלמדת", היה ידוע גם באיטליה. בתקנות חברת ת"ת דק"ק מודינה באיטליה מ־1758, נאמר: "המלמדת תלמד לנערים קטנים מאד יתירים מבן ג' אשר ילכו לביתה ללמוד" (הרב אסף, מקורות לתו' החינוך בישראל כרך ב', תרצ"א ע' ע"ה).

עם שידוד מערכות החינוך בעיר, ועם יסוד בתי הספר הפרטיים חלו שנויים ב"מוסד חינוכי" זה. "חדר" התינוקות הלך והשתכלל והפך ל"גן ילדים". רבה תרומתה של חברת "עזרה" מיסודם של יהודי גרמניה (הלפספריין) בעיצוב "גן הילדים" המודרני בשאלוניקי.

במלאת לי ארבע שנים הועברתי ל"חברה".

"החברה"

"החברה" (מילה תורכית שמובנה בית כנסת) הוא ה"חדר" האשכנזי או ה"כותב" בעדות המזרח. הוא נקרא גם בשם "המילדאר" לאמור: מקום שקוראים בו.

זכרה של "החברה" קשור בזכרונותי אף הוא, בחויה עמוקה בימי הילדות והיא: טכס הבאת "פיתיקאס קון מייל" (פיתות מרוחות בדבש) ל"חברה".

באותו יום היתה תכונה חגיגית גדולה ב"חברה". מקום "החברה" היה בעזרת נשים (איסנוגה) של בית הכנסת ארא־גון; יצאנו יחד עם ה"רובי" (=הרבי הוא "המלמד") לחצר הרחבה כדי לקבל את פני החוגגים. בראש התהלוכה צעדו שלושה מנגנים הם הג'לגי (בתורכית — תזמורת): הכנר, הפורט על הוד (נבל), והמתופף. מאחוריהם צעד איש חסון ועבדקן לבוש כפתן צר ומכנסים שחורים רחבים. הוא נשא על ראשו טנא רחב שוליים ובו ערוכות פיתות עגולות קטנות,

כשהן מרוחות דבש. אלו היו כמתכונת הפיתות שהיו אופות בעלות הבית בערבי שבתות וחגים, בתנור המיוחד שבבית, בשביל סעודת ליל שבת או חג. בצורתן, בטעמן ובריחן המיוחד היו משרות הפיתות הללו אווירה של שבת או של חג.

אחרי האיש נושא הפיתות צעדה מתונות אישה בתל־בושתה המסורתית: הקופיה (הוא כיסוי הראש), האנטרי (היא השמלה) ועליה הקפיטנה (כפתן) הסאייו (כעין מעיל עליון של משי), כשהיא ענודה מחרוזת פנינים. היא החזיקה ביד ילד לבוש אנטרי קטן, ועליו הג׳ובין (מין מעיל מרופד בפרוה) ועטוף בטלית, חבוש תרבוש אדום שממנו השתלשל הגדיל ובין חוטיו גרעין של "שום", תריס ל"עין הרע". התה־לוכה עלתה במדרגות עזרת הנשים אל "החברה". אחר חילקה האם את הפיתות בין "הרובי" ובין התלמידים.

לא אזכור מה היה הגורם להבאת הפיתות, אם קיום נדר אחרי שנרפא הבן ממחלתו, או לרגל הכנסו כתלמיד ב"חברה" כמנהג הימים ההם.

"החברה" היתה ידועה לנו היטב עוד משחר ילדותנו משיר שהיתה משמיעה לנו אמא, ספק בשירה, ספק בדקלום, בהיותנו ישובים על ברכיה כשהיא מחזיקה בידינו ומנדנדת אותנו קדימה ואחורה:

	התרגום:
לה תורה, לה תורה	התורה, התורה
מי פ׳יז׳יקו אלה חברה	בני ילך ל"חברה"
קון איל פאן אי איל קיזו	עם לחם וגבינה
אי איל ליב׳ריקו אל פיג׳ו	והספר בחיקו
— אנדי ב׳אס פ׳יזיקו דיל דייו	— לאן תלך בן — יה
— אה מילדאר לה ליי דיל דייו	— לקרוא בתורה יה
אל דייו קי טי גואדרי	האל ישמר
אטי אי אטו מאדרי	אותך ואת אמך
אי אה טו סיניור	ואת אביך

קי איס און בואין ג׳ודייו	שהוא יהודי טוב
אי אה לה קומדרי	ואת המילדת
קי טי אריסיב׳יו	ילדתך.

מקום "החברה" היה בדרך כלל ב"איסנוגה" (עזרת נשים) שבבתי הכנסת שבכל שכונה ושכונה ("מאלה"). אוירת המקום היתה משרה עלינו, הפעוטים, דכאון ויראת התרומ־מות כאחת. ה"איסנוגה" היתה צמודה אל אחד מקירות הבית הכנסת ובחלקו העליון סמוך לתקרה. האור בדרך כלל היה קלוש והיה מגיע אלינו מתוך מרחב בית הכנסת. הריהוט היה מורכב מספסלים ארוכים או שרפרפים ששימשו מקום ישיבה לנשים הבאות להאזין לתפילה, ביחוד בימים נוראים ובחגים. סורג ברזל או מעקה כשמעליו מתוח בד תחרים שקוף הסתיר אותן מעין רואים.

ב"איסנוגה" היה גם שולחן ארוך ששימש את "יחידי הקהל" (המתפללים הקבועים של בית הכנסת) בשבתות ובי־חוד חברי ה"חברה קדישא" לצורך עריכת "הטאנדה" היא הארוחה הקלה ("הכיבוד") שהיתה נערכת להם אחרי התפילה. הסעודה היתה מורכבת מקידוש על היין, לגימת כוסית "מים עזים" (ראקי — ארק) ואכילת "מיני מזונות". באחת הפינות היה גם ארון שהיה שמור בו בקבוק יין לקידוש ולהבדלה, כוסות אחדות ותיבה שבה היתה כרטיסיה של "יחידי הקהל" המשתתפים ב"טנדה". בכל שבת היו מגרילים גורל כדי לבחור באיש שתורו בהוצאות "הכיבוד". לפעמים היה מתנדב "יחיד" והיה תורם "כיבוד" לכבוד מאורע משפחתי מסוים. בארון היו גם ספרי קודש, שבחלקם יצאו משימוש היא "הגניזה" אשר חיכתה לשעתה להשלח בהמון חוגג לקבורה במקום מיוחד ב"בית החיים" (בית הקברות).

"עזרת הנשים" בתקרתה הנמוכה והמלאה קורי עכביש בפינות, קפדנותו הזועמת של "הרובי" ("המלמד"), הצפיפות

ששררה תמיד מסביב לשולחן הארוך והשינון המונוטוני של תפילות וברכות השרו בנו, התינוקות, רוח מדכאת.

ומאידך, היה משרה עלינו בית הכנסת הנשקף מבעד לסורג יראת רוממות וקדושה. בית הכנסת שהכרנוהו סואן מרוב אדם, ביחוד בשבתות ובחגים, ראינוהו יום יום כשהוא שרוי באפלה. אור קלוש היה זולף מהקאראיה זו העששית (נר התמיד) המלאה שמן, כשפתילה נתונה בה, היורדת בשרשרת מהתקרה מול ה"היכל" הוא ארון הקודש. האור הקלוש הבליט מתוך הצללים את הפרוכת הרקומה המכסה את ה"היכל" וביחוד את "כתר התורה" הרקום בחוטי כסף. תמונה זו והאפלולית מסביב האפופה מסתורין היתה מלווה אותי תמיד בזמן שקראתי את פרשת התגלות ה' לשמואל הקטן במשכן בשילה (שמואל א' ג'). בערבי שבתות היתה מתעמקת חווית בית הכנסת האפלולי ונר התמיד הדולק בו. באותם הימים היינו מציצים מבעד לשבכת עזרת הנשים למתהווה בבית הכנסת. "השמש" עולה בסולם, מחליף את הפתילה שבעששית, נותן בה שמן ומטיב את נר התמיד. באותה שעה היה נראה לנו "השמש" הזקן העושה במלאכת הקודש כאחד הכהנים בבית המקדש המטיב את הנרות. לפעמים היינו עדים לכניסתה של אשה לבית הכנסת כשבידה כוס שמן כדי למוסרה לידי השמש, תרומתה "אזייטי אלה קראיה" (שמן למאור). אחר היתה מתקרבת אט אט ל"היכל" ונושקת את הפרוכת. לפעמים היתה זוכה, על ידי מתת יד לשמש, בהצצה גם בתוך ה"היכל" ובנשיקה בידה אחרי נגיעה בספר התורה.

לפעמים היינו עדים להוצאת ספר התורה מה"היכל" ע"י החזן כדי לבודקו לפני הקריאה בו בציבור ביום שבת, כדי שלא יארע, חלילה, שום תקלה אם תתגלה טעות בכתוב. או יש אשר נער שהגיע למצוות בא להתאמן, בפעם האחרונה,

בקריאה בפרשה שעליו לקרוא ביום שמחתו ביום השבת לפני קהל ועדה.

ה"רובי" היה שייך למעמד הנחות בין כלי הקודש. עמיתו בדרגה היה ה"חונאג'י": תלמיד חכם שלא שנה הרבה ושכל תפקידו לשרת את ההדיוטות בעניני דת. החונאג'י היה ידוע בבגדו המרופט, בהילוכו המהיר כששולי "הג'ובין" מתבדרים מכל צד ובמטריה המלוה אותו בחורף מפני הגשם ובקיץ מפני החמה. הוא מילא "מלאכות" רבות: היה מדריך ב"בית החיים" (בית הקברות) את האנשי שבאו להשתטח על קברי בני המשפחה ב"ימי פטירה", בימי סליחות (חודש אלול) וב"משמרה" של חודש ניסן (בערב ראש חודש)וכן על קברי הרבנים הגדולים וביחוד אלה הידועים כמקובלים. החונאג'י היה קורא את מזמורי התהילים והתפילות הנהוגות ואחר קורא את ה"השכבה" (יזכור) לעילוי נשמת המת ומסיים באמירת "קדיש" בקול, כדי לצרף כל הנמצא בשטח בית הקברות ל"מנין". הוא היה משתתף בהלויות מתים של פשוטי עם כשהוא צועד לפני עגלה שבה מונח "המצוה" הוא ארון המת, והוא הולך הלוך וקונן קינות מיוחדות ובניגון מסורתי מדור דור. מנגינות נהי אלה היינו שומעים מפי תלמידי חכמים כשהיו מתאספים בתשעה באב אחרי תפילת שחרית באחד מבתי הכנסיות בעירנו בבית כנסת פרוב'ינסיה.

ועוד "מלאכה" היתה מנת חלקו של החונאג'י. הוא היה נכנס לעתים, ביחוד בשעות הבוקר לבתים בשעה שעקרות הבית היו עסוקות במלאכתן. הוא היה יושב על יד השולחן, פורש את ממחטתו האדומה, מוציא מחיקו את ספר התהילים או עין יעקב וקורא בנעימה המסורתית. עקרת הבית היתה מכבדת אותו בספל קפה בצרוף כעך או מאפה אחר, ובסיימו היה מקבל מידה גם מתת יד.

"רוביסים" אחדים אחזו גם במלאכות החונאג'י. בהעדרו מה"חברה" היתה אשתו (ה"רוביסה") מקפידה על השקט.

לפעמים בהערד הרובי, היינו חופשיים לנפשנו והיינו שקועים במשחקים החביבים עלינו.

ה"רובי" כעמיתו "המלמד" האשכנזי היה מסובב מבית לבית ואוסף את תלמידיו בני 5 — 6 בעזרת ה"מוניטור" (הוא הבאילפער — העוזר אצל האשכנזים).

ב"חברה" היינו משננים בעל פה את התפילות ושרים פיוטים. אלה שהמשיכו לבקר ב"חברה" אחרי גיל הילדות היו לומדים גם קריאה. ה"לימוד" היה נמשך שעות רבות ביום, עם הפסקה קצרה לארוחת צהרים. התלמידים מפירי המשמעת הקפדנית וכן הנחשלים בידיעותיהם היו נענשים, לעתים קרובות, במכות על כפות הידיים או הרגלים ב"פלמטוריה" היא "הרצועה" או בסרגל. בין התלמידים היו נמסרים מפה לאוזן פתגמים המביעים את סבלם ב"חברה". כגון: "סאלימוס די קאטיב'יריו, אמאניאנה אינטראריימוס" ("יצאנו מהשבי, מחר נתכנס שוב").

כדי להפיג את השעמום ואת הסבל ברכישת לימוד הא"ב, היינו מוסיפים לאותיות סימנים כדי להקל על קליטתן. והנה דוגמאות אחדות: את האות א קראנו על שם צורתה בשם "לה דידוס אלאס" לאמור: בעלת שתי הכנפים, ב — בוקה (פה), ג — לה דילה קולה (בעלת הזנב), ד — מעדר, ה — האות שרגלה שבורה, ו — ראש, ז — תרווד, ח — שרפרף, ועוד.

לפעמים היינו נלוים למלמד בשבתות לבתים שבהם ארע מאורע משפחתי, אבל או שמחה. באבל — היינו קוראים מזמורי תהילים בצותא ובקול גדול, ובשמחה — שרנו פיוטים שונים.

תמורת טרחתם קיבלו המלמדים מכל בית אב שכר לימוד זעום. נוסף לזה היו נהנים מתשורות, על פי הרוב צורכי אוכל, שהיו מביאים להם בערבי חג, כגון: ביצים מבושלות ("חמינאדוס"), ובערב שבת זכור — מיני מתיקה ומאפה תנור.

כשמלאו לי שש שנים עברתי ל"**חברה גראנדי**" (החברה הגדולה) הוא בית הספר של הקהילה "**תלמוד תורה**". זכורני אותו יום שהתבשרתי על הכנסתי לתלמוד תורה.

באחד מערבי שלהי הקיץ החמים ישבתי כדרכי על יד סבי הרב, בשעה שהיו מונחים לפניו ספרי שאלות ותשובות והיה עסוק בהכנת פסק הלכה. באותה שעה נכנס לבית איש נמוך קומה, לבוש כאחד ה"חכמים". ישב על הספה סמוך למושבו של סבא. מתוך מבטיהם אלי בזמן השיחה הרגשתי כי בשלי היה הביקור. אחרי שנתכבד האורח ב"שארופי" (ריבה מיוחדת) ובקפה נפרד מסבי, ניגש אלי צבטני בלחיי, חייך, דיבר מה שדיבר והלך. אחרי לכתו הודיע סבא, כשפניו מאירות, במעמד בני המשפחה כי אני עובר מ"החברה" ל"חברה גראנדי" לתלמוד תורה.

התלמוד תורה

התלמוד תורה היה המוסד החינוכי הגדול והותיק ביותר בעיר. ראשיתו במאה ה־16 בתור הזהב של היהדות השאלו־ניקאית, היא המאה הראשונה לבוא גולי ספרד אל העיר. בתחילה היו הגולים מאורגנים קהילות קהילות לפי מוצא הערים והארצות שמהן גורשו. קהילה קהילה ומוסדותיה המנהליים, הדתיים והחינוכיים. אך מוסד אחד היה משותף לכל הקהילות, הוא התלמוד תורה. וכך כותב הפוסק הגדול ומנהיג הדור רשד"ם (רבי שמואל די־מדינה): "כי ידוע ונגלה לעין כל שקדושת חברת ת"ת יע"א אשר בשאלוניקי בגלות הזה ובזמן הזה לא נשמע מקום מקודש ממנו מרוב יתומים ובני עניים, הבל פיהם מתינוקות נקיים מחטא, בכמות ובאי־כות קדושת הבית הנ"ל אין למעלה".

בכל התקופות שימש התלמוד־תורה אספקלריה לרמתה הרוחנית של הקהילה. היו תקופות ובו הורו גדולים בתורה, במוסר, בפילוסופיה ובמדעים. והיו תקופות וביחוד במאה

ה־17 וה־18 שבהן ירדתה רמתו הרוחנית של המוסד, נצט־מצמו מקצועות ההוראה ורק יחידי סגולה המשיכו את שלשלת הרבנות המזהירה.

בת״ת היו במאה ה־16 ואילך שתי דרגות: דרגה ראשונה לילדים לומדי קריאה, כתיבה ולימודי קודש, ודרגה שניה לבחורים שהכינו את עצמם להוראה ולרבנות. אלה נקראו בשם ״מעיינים״. וכה דברי מהרשד״ם: ״ישיבה נקראת מקום שכבר התלמידים היו בגדר מעיינים קצת לפחות ומבינים מעצמם וגם מה שמחדש להם הרב כשחוזר להם הדבר שנים או שלושה פעמים די והותר״ (יו״ד ר״י).

בהתאם לכך, לפי עדות אבי ז״ל, היו חדרי הלימוד מחול־קים לשנים: לילדים בקומה הראשונה ול״מעיינים״ בקומה השניה. אלה היו רגילים לשבת מסביב לשולחנות, לכן נקראה הקומה הזאת בשם ״לה מיזה״ לאמור: השולחן.

מעניין לציין: אחד החכמים שחי במחצית השניה של המאה ה־18, הרב יצחק בר אברהם מולכו, בדברו על חינוך הבנים מזהיר את ההורים: ״וכן אם רואה אדם שאין בנו מוצלח בתורה כל כך מצוה עליו ללמדו אומנות בנערותו כדי שיהא מוצלח בעסקיו ויחזיק ביד לומדי התורה וישמור מצו־תיו וחוקותיו כפי מה שיכול לשמור ולא יקויים בו: עם נבל ולא חכם. כמו שראיתי כמה בוערים בעם שרואין שאין בניהם מוצלחים בתורה ומניחים אותם בבית הספר בהבטחות של הבל שמא יוכל ללמוד, והם גדלים בנבלותם. וכיון שהם גדולים ניכר בהם טפשותם שאינם בני תורה ונשארים קרח מכאן ומכאן ומבלים ימיהם בחרפה ובושה ואינם יכולים לעבוד עבודתם שלימה בשמחה ובטוב לבב[2].

---

[2] בספר ״ארחות יושר״ והם ״דברי מוסר ודברי אגדה״, נדפס בשאלוניקי בשנת תקכ״ט, יצא לאור במהדורה חדשה בשנת תשל״ה.

במאה ה־19 חלו שנויים ניכרים בארגונו של הת״ת ובשיטות ההוראה והחינוך בהשפעת הגורמים דלהלן: הרחבת רשת בתי הספר, פרטיים וציבוריים וביחוד יסוד בתי הספר של הח׳ כל ישראל חברים (אליאנס) מפריז. בתי ספר אלה נוסדו ביזמתם של בעלי הבנקים, רופאים ונכבדי הקהילה ובהשתתפותם הפעילה של רבים צעירים שהיו להם קשרים עם חכמי ההשכלה היהודים באירופה המערבית וביחוד עם משכילי איטליה מחוגם של שד״ל ותלמידיו. בת״ת נתקבל כמנהל המשכיל האיטלקי ר׳ משה אוטולינגי איש ליוורנו (מת בשנת 1900).

בזמן כהונתו הונהגו ריפורמות חשובות בת״ת. הוחלפו לאט לאט ה״מלמדים״ במורים צעירים משכילים שהיו בקיאים בעברית ואומנו להוראה על ידי קורסים מיוחדים שנוהלו על ידי אוטולנגי. בסוף המאה ה־19 טרם נגמר התהליך הממושך של חילוף המשמרות. בת״ת לימדו ״חכמים״ קשישים לבושים בגדים מסורתיים הג׳ובין והאנטרי, ומאידך מורים צעירים לבושים בגדים אירופיים וחבושים תרבושים.

גם בשיטות הלימוד היו הבדלים ניכרים בין ה״חכמים״ לבין המורים המתקדמים. הללו המשיכו להורות את התנ״ך בלווי טעמים ובתרגום לשפה המדוברת ״יהודית־ספרדית״ והללו התחילו בלימוד לפי השיטה עברית בעברית ולפי ספרו של ר׳ דוד ילין ״לפי הטף״.

שידוד המערכת בחינוך הגיע לידי סיומו עם מינויו (בשנת 1908) של הפדגוג הדגול ר׳ יצחק אפשטיין כמנהל ת״ת.

בהכנסי כתלמיד בתלמוד התורה חל בעיצומו תהליך התחדשותו כשישן וחדש עוד שימשו בערבוביה.

הבנין שנקלעתי בו היה שונה מהחדרים החשוכים הפרטיים או עזרות הנשים שהיינו רגילים בלמדנו ב״חברה״. זה היה בנין רב־מידות, בעל שתי קומות ומחולק לשלושה

אגפים. אגף אגף ומסדרונותיו, כתותיו וחצרותיו. כל אגף נקרא על שם אחד מסגני המנהל של המוסד המשותף. וכך קראו להם: לה פארטי ("האגף") של ח' מושון (משה) נסים, לה פארטי די יעקב כהן, לה פארטי די ח' יעקב מאטאראסו.

במרכז שלושת האגפים היה בית הכנסת הגדול שבעיר בשם "תלמוד תורה הגדול". בנין הדור, מצופה שיש, רחב־מידות ששימש נוסף ל־36 בתי הכנסיות הגדולים שבעיר, כבית כנסת מרכזי, ובו התקיימו כל האירועים החשובים ביותר של הקהילה.

בנין בית הספר על כל אגפיו היה נמצא בחלק המרכזי של היישוב היהודי בעיר, ובקרבת המוסדות הרוחניים והמנהליים של הקהילה.

ממול אחד האגפים היה מתנוסס בית מידות ששימש מקום למוסדות המנהליים של הקהילה: לשכת הרב הראשי, חדרי הנהגת העדה (קונסיליו ז'יניראל) וועדותיה השונות ובתי הדין הרבניים.

האגף השני היה סמוך לבית הכנסת סיציליה ישן שקראו לו "איל קהל דילוס פישקאדוריס" (בית הכנסת של הדייגים), בו היו מתכנסים לעיתים הדייגים החסונים לאסיפותיהם, וכן במקרה של סכסוכים או תביעות "חזקה" היו מגישים שם את טענותיהם לפני רבנים שהיו בקיאים בענייניהם והיו מקובלים עליהם.

סמוך לבית כנסת זה היה ה"מידאן די לובין", רחבה גדולה מוקפת חנויות כשבמרכזה המרפאות הכלליות של החברה, "עץ החיים" שהיתה קיימת מאות בשנים בעיר. מה"מידאן" הסתעפו סמטאות צרות שהיו מקשרות אותו עם מרכזי המסחר הגדולים. סמוך ל"מידאן" היה השוק הגדול לצרכי אוכל.

האגף השלישי היה סמוך לבתי כנסת עתיקים, ביניהם בית הכנסת של האשכנזים שבהם התפללו צאצאי משפחות

אשכנזיות שנטמעו במשך הדורות במשפחות הספרדיות. "אשכנזיותם" היתה ניכרת בתפילותיהם בימים נוראים בנוסח אשכנז. סמוך לבית הכנסת היה ביתו הפרטי של רב העיר ובמרחק ממנו בקצה הרחוב היתה חצר קטנה, מסביב לה חדרים קטנים ששימשו כבתי סוהר מטעם הקהילה לעברייני־ נים. בחצר זו היה גם בית המדרש שבו למדו בקביעות תלמידי חכמים שהיו נקראים "עשרה בטלנים" שבזכותם, לפי המסורת, קיימת העיר.

סביבה שופעת חיים זו היוותה גורם חשוב בחיינו היום־ יומיים. אחרי שהיינו כלואים שעות רבות בבית הספר, היינו יוצאים למרחב, לסביבה עתירת חיים. לפעמים היינו נהנים למראה פמלית הרב היוצאת מבנין הקהילה. בראשם צועד החכם באשי (הרב הראשי), חר"בי יעקובג'י (יעקב) קובו אהוב העם כשהוא מלווה ע"י נכבדי העדה הלבושים הדר, מהם חבושים בתרבושיהם האדומים ומהם בכובעים האירופיים הנוקשים. לפעמים היינו עוברים על יד הרבנים כשהם יוצאים מבתי הדין והיינו עומדים להסתכל בפניהם המאירות, בזק־ ניהם הלבנים, עטופים גלימות (ה"בינישׁ") רחבות השרוולים ועטורים במצנפת המיוחדת "הבוניטי". היינו ניגשים בהדרת כבוד לנשק את ידיהם והיינו זוכים להנחת ידיהם על ראשינו ולברכה: "יברכך ה' וישמרך". בדרכנו הביתה היינו סרים אל השוק הגדול כדי להזין את עינינו בשפע המזונות, בעושר מיניהם ובשלל גוניהם, להאזין בניגוניהם של המכריזים על סחורותיהם כשהם עומדים מלאי עבודה מאחורי דלפקיהם. יש שהיינו נכנסים ל"קהל דילה פלאסה" (בית הכנסת של השוק) בזמן תפילת המנחה, כשהיה סואן מהמוני חנוונים ואנשי המעשה שנתפנו לרגע קט לתפילה חטופה. אם הפרוטה היתה מצויה בכיסנו היינו ניגשים אל טיאו (הדוד) אליהו לקנות דברי מתיקה עשויים משומשומים הערוכים בטוב טעם על הדלפק. טיאו אליהו היה מכריז בניגון ערב על

סחורתו בחרוזים ששעשעו אותנו מאד. כשהיינו ניגשים אליו היה מקבל את פנינו בברכותיו. ידע לברך כל קונה בברכה מיוחדת. אם היה תלמיד מ"תלמוד תורה" היה פותח בעברית צחה: "ברוך אתה בבואך בני! בכמה? בחמש פרוטות? קח ואוסיף לך נתח "מוסף". והיה מוסיף: "המוסף" בגלל היותך בחור טוב, ומדבר בלשון הקודש".

אם הקונה היתה עלמה שיצאה מעבודתה בבית החרושת לטבק היה טיאו אליהו מברכה: "נוב'יה קי טי ב'יאה, קון און נוב'יו באבאג'קו". לאמור: "תזכי לחתן חסון", והקונה היתה מסמיקה מרוב נחת. אמרו עליו שהוא יודע ספר, היה לפרקים עובר לפני התיבה בק"ק איבורה ותפילתו הלהיבה את קהל המתפללים.

כל הפגישות הללו היו גורמות לנו חוויות עמוקות. הן השפיעו השפעה עצומה על עיצוב אופיינו והתערותנו בחיים הציבוריים.

בסביבה סואנת זו יצאה דופן שכונה אחת — המונסטיריו (המנזר) היווני שהיה ממול אחד האגפים של "התלמוד תורה". אינני יודע כיצד נקלעה שכונה זרה זו, הסגורה כמין גיטו בלב הישוב היהודי?

היא היתה בנויה מתחת למפלס הרחוב כשהיא מוקפת גדרות וחצויה סמטאות צרות כשבמרכזה כנסיה. אל השכונה היו נכנסים דרך מבוא ארוך ומשופע, מרופד אבנים גדולות. אנו הקטנים פחדנו לרדת אל עולם אפוף מסתרים זה. בכלל, היה תוקף אותנו פחד סמוי, למראה "גלח" (כומר) לבוש שחורים או נזירה. חששנו שמא יתפסונו ויעבירונו על דתנו. אמנם, בפגישתנו עם ילדים בעיקר יווניים היינו מרגישים כלפיהם רגש של עליונות. ילדים יהודים שגרו בשכונות הסמוכות להם היו מתגוששים איתם ויוצאים איתם לקרב באבנים ובמקלות, אגב צעקות ודברי גידופים: "גריגו גרי־שאדו, טורקו מאלוגראדו, ג'ידיו לה ג'ויה דיל דיו", לאמור:

יווני משומן (מחזיר), תורכי שימות בדמי ימיו, יהודי פנינת אלוהים".

האגף שלמדתי בו, אגף ח' מושון (משה) ניסים, מסדרונותיו היו ארוכים. בחדריו וברהיטיו ניכר תהליך ההתחדשות של בית האולפנה. ישן וחדש שימשו בערבוביה. חדריו, מהם גדולים ומאורכים ומהם קטנים וחשוכים, מהם מרוהטים בספסלים רגילים דו־מושביים ומהם, ביחוד בכיתות היסוד, בשולחנות ובספסלים ארוכים.

מכל חדרי הלימוד עורר תשומת לבנו חדר אחד יוצא דופן, חדרו של ה"מלמד" ח' אברהם ן' ארדוט. הוא הזכיר לנו את "החברה" ("החדר") הישן שממנו לוקחנו. בחדר היה ספה, שלחן קטן ועליו כלי בישול אחדים וכן שלחן ארוך וספסלים לארכו. על חכם אברהם סיפרו רבות. אמרו עליו כי הוא מרבה לטייל בגאיות ובשדות שבסביבות העיר. למרות אדי־קותו היה איש משכיל, ידע צרפתית ואף אחז בקולמוס־סופרים וחיבר ספר בתולדות ישראל. הוא לימד בעיקר לגדולים משניות ותלמוד. היה בעל מזג טוב. אך לפעמים היתה תוקפת אותו מרה שחורה, היה מטיל מרה על התלמי־דים ואף בשעת רוגזו היה זורק כלפיהם את סנדליו. אמרו עליו שפרש מביתו וחי בחדרו ב"תלמוד תורה". למרות קפד־נותו אהבנוהו בגלל רוחב לידו ושיחותיו המענינות.

מכל חדרי תלמוד התורה זכורה לי היטב החצר המרווחת. חויה זו נשארה בי לא רק בגלל שעות ההפסקה מלמודים **שבהן ניתן פורקן למאויינו, אלא גם בגלל אירועים וטקסים** שהתחוללו בה ואשר היו עושים עלינו רושם כביר. בחצר היינו מתאספים ערב ערב, אחרי גמר הלימודים כדי להתפלל בצוותא מנחה ומעריב. בימי הקיץ החמים שהוכרו כימי חופש מלימודים, אך לא חופש מבית הספר, היינו יושבים בחצר כשיריעות של בד שימשו לנו מחסה מקרני השמש.

ח' יעקב ברוך "מלמד" זקן ונשוא פנים ניצח על הקריאה בספר תהילים, ושינן לנו את פרשת השבוע בטעמיה. הוא היה אביו של המורה ברוך בן יעקב, צעיר משכיל, יפה תואר ששימש גם הוא בהוראה בת"ת. ברבות השנים נהנינו מהרצ־אותיו המאלפות, מספריו וכן מהדרכתו באגודות שיסדנו.

חצר בית הספר היתה קשורה גם בחויות עמוקות אחרות, כגון: ברעידות האדמה שהיו פוקדות את העיר לעתים או בהתפרצות מחלת החולירע. במקרים אלה היינו מתכנסים בחצר בצילן של יריעות בד וממשיכים בצוותא את לימודינו.

מהחצר המרווחת זכורה לי היטב פינה מיוחדת בגדר שהפרידה בין ביה"ס מהחצר הגדולה של בית הכנסת הגדול "תלמוד תורה". בקרן זוית צמחה גפן מודלה על גבי סכך הנשען על קלונסאות. בימי הקיץ היו משתלשלים מהזמורות אשכולות ענבים גדולים שעוררו תמיד את התפעלותנו והז־כירו לנו את אשכול הענבים שנישא על ידי המרגלים "במוט בשנים". בקיר סמוך לגפן, היתה נתונה אבן שיש ובה היה חרות שמו של בעל הגפן ותאריך נטיעתה. הגפן טופחה בידי "טיאו" (הדוד) אליהו, שמש תלמוד התורה. איש קטן קומה, לבוש מכנסים שחורים רחבים כשכפתן צר הדוק לחלק גופו העליון ואבנט רחב ססגוני מהדק את מותניו. האיש היה זריז בהליכותיו, הטיל מורא בתלמידים, עיניו היו צופיות בכל הליכות הבית ואהב לשמש תלמידי חכמים. לא העזנו לגשת לגפן ועל אחת כמה וכמה לאשכולותיה.

בגאוה מיוחדת הייתי מספר לחברי כיצד היה מכבד טיאו אליהו את רב העיר ואת פמלייתו בענביו המשובחים. אף התפארתי לפני חברי הקטנים שזכיתי גם אני לטעום מהם. וכל זה בא לי בזכות סבי. בימי הקיץ החמים וביחוד בימי חמישי בשבוע הייתי מלווה את סבי הזקן אל חצר בית הכנסת המרווחת של תלמוד תורה הגדול. בין הערבים היו רגילים להתכנס בה הרב הראשי ח"ר יעקובג'י קובו וחבר הדיינים כדי

לדון בסדרי בתי הדין ובעניני הקהילה. טיאו אליהו היה מגיש לנאספים הנכבדים שורביט (משרת שזיפים וצימוקים) ואשכו־לות ענבים מפרי גפנו. הייתי יושב בצל הגפן המודלה והייתי זוכה גם באשכול. באותה שעה הייתי מהרהר בכרם ידידו של הנביא (ישעיהו) "בקרן בן שמן", באותו פרק ז' שהיינו רגילים לקראו בשבתות בניגון ערב לאוזן.

מקצועות הלימוד ושיטות ההוראה

בסוף המאה ה־19 טרם נתגבשה בת"ת התכנית החדשה של מקצועות הלימוד וטרם הונהגו בכל הכיתות שיטות ההוראה המתקדמות. טרם הגיעו לסיומם חילופי המשמרות בחבר המורים. הרגשנו בשנויים כשהגענו לכיתות העליונות. בכיתות היסוד המשיכו "המלמדים" מהטיפוס הישן ללמד את ראשית הקריאה על פי השיטה הישנה. הלימוד נחלק לארבעה שלבים. שלב שלב וכינויו המיוחד בשפה המדוברת "יהודית־ספרדית".

השלב הראשון הא"ב — הכרת כ"ב האותיות וחמש הסו־פיות מנצפ"ך, חלוקתן לפי אברי הפה והיגויין.

השלב השני נקרא בשם אסירקאר ("לקרב") היינו: לקרב את התנועות לאותיות, להניען ולבנות על ידי כך את ההב־רות. בשלב זה לימדו גם את התנועות למיניהן.

השלב השלישי — אג'ונטאר ("חבור") היינו לחבר את ההב־רות ולבנות על ידי כך את המלים.

השלב הרביעי — אפריטאר ("לחזק") היינו הקריאה הרהוטה.

שלבים אלה נלמדו על ידי מורים שונים. כספר קריאה שימש "הסידור" שבעמודיו הראשונים היו טבלאות של האו־תיות והתנועות ומאוחר יותר ספר התנ"ך ובעיקר — תורה. בתחילה השתמשו גם בלוחות קרטון ועליהם היו רשומות האותיות, התנועות וההברות למיניהן.

בזמן לימוד הקריאה והכתיבה למדנו גם ברכות הנהנין, קטעי תפילות על ניגוניהן, הטעמים וניגוניהם, פרשת השבוע ובפרוס החגים גם מנגינות של פיוטים.

הלימוד והשינון נעשו בשני אופנים: לימוד בצוותא, על ידי קריאה במקהלה בניצוחו של "המלמד" ועל ידי לימוד אינדי־בידואלי. מדי פעם בפעם היה ניגש התלמיד לפי רמיזתו של המלמד אל שולחנו וחוזר לפניו על משנת היום.

מארבעת "המלמדים" שהורו לנו את ראשית הקריאה ואת הכתיבה זכורים לי שלושה מהם. האחד ח' אליהו סוטו, אותו מלמד שנזדמן, אולי מעצמו, ואולי בהזמנתו של סבי, לביתנו ביום שדובר בי להעברתי מ"החברה" לתלמוד התורה (ראה לעיל). היה אדם נוח, לא הטיל מרות ובעל קול ערב. בזכות סבא זכיתי תמיד ליחס מיוחד.

השני — ח' אהרן ב'אאינה, אדם שמנמן, לבוש בקפידה בבגדים המסורתיים. אהבנוהו בגלל אגדותיו המרתקות שסיפר לנו, לפרקים, וכן בגלל גישתו האבהית אלינו.

השלישי — אחיו היה ההיפך הגמור ממנו. היה זועף תמיד. פניו היו אדומות וריח יי"ש היה נודף תמיד ממנו. פתאום נעלם האיש מתלמוד התורה. מפה לאוזן סיפרו כי המנהל ח' אליהו חסון, שעינו היתה פקוחה על הנעשה, הרחיקו מכתלי ביה"ס.

אחרי שרכשנו את הקריאה ואת הכתיבה והיינו מוכנים לקריאה רהוטה, הועברנו לקומה השניה, לכיתות שבהן המשכנו בלימודי הקודש ובכיתות הגבוהות יותר — לימוד חשבון ותולדות ישראל.

הכיתות היו נקראות בשמות המורים שהיו קבועים בהן ואשר לימדו כל המקצועות. כל כיתה ואופיה המיוחד. הכל היה תלוי באופיו של המורה ובשיטות הוראתו. היו כאלה שהתהלכו אתנו במתינות ובמאור פנים, וכאלה שזרקו בנו מרות.

בשלב זה של חינוכי עמדה לי זכות גדולה להתקבל בכיתתו של ח' מושון (משה) ניסים. הוא היה משיירי הרוביי־סים (רבי) המעולים. גבה קומה ושמנמן, שיבה נזרקה בזקנו נעים הליכות ואהוב על כל תלמידיו. הוא לימד אותנו פרשת השבוע, ההפטרות, מזמורי תהלים ופרקים נבחרים מ״ארבעה ועשרים״ (תנ״ך) וכן המשניות שהיו נקראים בבתי הכנסת בשתות ובליל שבת בבית אחרי הסעודה, לפי עונות השנה. כל הפרקים היו נקראים ב״לשון״ וב״לדינו״, כל ספר בלחן מיוחד.

וזה היה סדר קריאת פרקי התנ״ך לפי עונות השנה: שיר השירים — בכל ערב שבת בין מנחה למערב וביחוד בפסח; ישעיהו — בימי החורף; מגילת אסתר — בפורים; מגילת רות — בין פסח לשבועות; ירמיהו ואיוב: בין חג השבועות לתשעה באב; בין תשעה באב לר״ה — דניאל, קוהלת ומשלי וספר תהלים בכל ימות השנה; מהספרות המשנית והתלמו־דית לימדו רק אותם המסכתות שהיו נקראות בבית הכנסת, כגון: פרקי אבות שהיו קוראים אותם בימי ספירת העומר בשבתות שבין פסח לשבועות, ממסכת שבת הפרק ״במה מדליקין״ — בכל ערב שבת, פיטום הקטורת בתפילת יום יום, וקטעים מעין יעקב שהיו נקראים יום יום אחרי תפילת שחרית. בני הרבנים שהוכנו במיוחד לקבל השכלה תורנית למדו נוסף ללמודיהם הרגילים בתלמוד התורה גם משניות, גמרא ומדרשים.

תשומת לב מיוחדת ניתנה בת״ת ללימוד ״כתיבה תמה״ (קאליגרפיה) ובעיקר אותיות רש״י. באותיות אלו נכתבה כל הספרות היהודית־ספרדית בחול ובקודש (לאדינו). כן לימדו כתב קורסיבי ספרדי מיוחד שהשתמשו בו בעיקר לכתוב מכתבים ביהודית־ספרדית.

ח' משה נסים לימד דקדוק, ובעיקר נטיית שמות ופעלים, בצורה מיכנית. ממקצועות כלליים למדנו בעיקר שלוש פעו־לות החשבון: אסומאר (חבור), קיטאר (חיסור), מוג׳יגואר

(להרבות, לאמור: להכפיל). הרבו בתרגילים בעל פה ובכתב והמעיטו מאד בבעיות בחשבון.

באגפו של ח' משה נסים היו כיתות רבות ובהן שימשו בהוראה מורים צעירים לבושי אירופית שהיו נמנים על משכילי העיר. בכיתות השונות העמיקו את הידיעות בתנ"ך ובשפה העברית וכן בפעולות החשבון. המשכילים שבין המורים הצעירים המעיטו בתרגומים בלאדינו והרבו בשיטה "עברית בעברית".

המשמעת בכיתות היתה קפדנית. בתקופת החינוך המתוארת חל שינוי גדול בשיטת העונשים בתלמוד התורה. אמנם, עוד המשיכו בשיטת עונשים גופניים, אבל לא באותה המידה שהיתה נהוגה ב"חברות" למיניהן. הפסיקו בעונש ה"פ'אלאקה", היינו מכות בכפות הרגליים והסתפקו ב"חפתונה" לאמור: מכות בסרגל בכפות הידים. אחד העונשים הקשים ביותר היה חבישת "כובע הקלון". כובע עשוי מגליל קרטון ובו רשום המלים: חמור או גנב. כובע זה חבש לפרקים עבריין מועד. הוא היה מועבר מכיתה לכיתה למען יראו וייראו.

מאגפו של ח' משה ניסים עברנו לאגפו של המורה הותיק יעקב כהן. הוא היה מבחירי המורים באופיו ובגישתו האבהית לתלמידיו. הוא הצטיין בשיטות הוראה מתקדמות. היה נחשב לאחד הבקיאים בלשון העברית ובספרותה, חיבר ספרי לימוד וכתב לפעמים בעתון "הצפירה". הוא לימד מלבד מקצועות עבריים גם ליקוטים ממדעי הטבע. בכיתה זו למדנו צרפתית ושפת המדינה — תורכית. השיעורים בתורכית ניתנו ע"י שני מורים תורכיים. שניהם היו שונים באופיים ובדרך לימודם. האחד, אוסמן איפנדי, בחור יפה תואר, שופע בריאות, שבת צחוק היתה מרחפת תמיד על פניו. השני, ריזה איפנדי, היה הפכו הגמור, גבה קומה ,פנים חוורות, קפדן ובעל מרה שחורה. הוא לימד אותנו אזרחות. מאוסמן נשאר בזכרוני

מסיבה רבת רושם. באחד הימים נכנס לכיתה כשהוא לבוש מדי קצין צבא, הוא בא להפרד מאתנו. הוא התנדב לחיל המהפכה התורכית (1908) נגד השולטן העריץ עבדול חמיד השני. הוא הרצה בפנינו על ערך המהפכה התורכית. רבות **לא הבינונו מדבריו, אך כל אהבתנו היתה נתונה לו. לבסוף** לימדנו שיר בשפה התורכית:

אסקיר אוליורום בין	הנני איש צבא
אישטי קידיאורום בין	הנה אצעדה
ואטאנה חיזמית איג'ון	כדי לשרת את המולדת
בו דוניאיה גילדים בין	באתי לעולם הזה.

עם התמנותו של הפדגוג הדגול יצחק אפשטיין, מארץ ישראל, כמנהל התלמוד תורה חל שנוי עצום בתכנית הלימודים ובשיטות ההוראה. נסתיים בת"ת שלב הבינים בין הישן והחדש והפך להיות בית ספר יסודי מסודר; נערכו למורים קורסים מיוחדים להרחבת ידיעותיהם וביחוד שיטות הוראה והנהגת השיטה עברית בעברית. יצחק אפשטיין לימד בכיתה העליונה כל מקצועות הלימוד בשיטה מוחשית. הוא אירגן מסיבות, וחגיגות וערך טיולים בהרים הגובלים את העיר בצפונה.

אירועים בחיי בית הספר

אירועים אחדים בבית הספר היו מגוונים את השיטות השגרתיות שבלימוד, שברובו הגדול היה כפוי עלינו כשהוא מבוצע בשיטות ישנות. אירועים אלה היו מלאי חויות ועשו עלינו רושם עמוק. והנה אחדים מהם:

1. לפני שבת הגדול, היא השבת שלפני חג הפסח, היתה תכונה רבה בתלמוד התורה. מורי בית הספר על כיתותיו היו

מתכוננים לשבת זו שבה היתה נערכת חגיגה ידולה לרגל חלוקת "ג'וביקאס" ("שמלות") לתלמידים, וברבות השנים הוחלפו השמלות לחליפות אירופיות או לחלוקת חתיכת אריג. מנהג זה של חלוקת בגדים בת"ת היה קדום מאד. בדורות קדומים נהגו לחלק, מטעם הקהילה, בד בחג החנוכה לכל התלמידים שלמדו ב"חדרים". בידי הקהילה היתה רשימת המלמדים ומספר תלמידיהם.

בבית אחד מגדולי הרבנים היו אורזים את הבגדים בחבילות. כל חבילה ושם המלמד אליו נועדה. מזמנו של הרב הראשי ר' אשר קובו (מת ב־1874) הונהג לחלק את הבגדים בשבת הגדול. בערב שבת היו תולים את הבגדים בחבלים לאורכו ולרחבו של בית הכנסת הגדול. בשבת היו מתאספים הרב הראשי, ראשי הקהילה ועם רב. מקהלה המורכבת מתלמידי בית הספר היתה שרה שירים שחוברו במיוחד ליום זה. אחד מרבני העיר הר' שלמה מולכו, אחד הדרשנים המעולים שבעיר, היה דורש מענינא דיומא. הוא היה מתבל את דרשתו בדברי חכמים ובדברי מוסר בשפה הספניולית שהיו עושים רושם כביר על שומעיו בשפתו הנמלצת. אחרי דרשת הרב, היו נשמעים דברי תודה ע"י אחד התלמידים שהוכן לכך מראש. לפעמים היו מציגים התלמידים מערכון שחובר ע"י המורים.

2. האירוע השני שהיה מגוון את חיינו בת"ת היה: פטירת רב או אחד מחשובי העיר. באותו בוקר היינו נקראים, ביחוד התלמידים שהשתתפו במקהלת תלמוד התורה הגדול, מהכיתות כדי להתכונן להשתתף בלוויה. היו מלמדים אותנו קינה מיוחדת שחוברה על ידי אחד המשוררים הידועים בעיר. המנגינה היתה ידועה לנו היטב. היה צריך רק להתאים אותה לתוכן הקינה. אחרי לימוד הקינה היינו לובשים שמלות שחורות. בלוויה היו צועדים התלמידים בשורות עורפיות,

מאחוריהם — מנין של חזנים ואחריהם מרכבה רתומה לסוסים ובה היה מונח ארון המת. בלוויה היו מקוננים התלמידים ו"החכמים" לסרוגין.

לפעמים הכינו אותנו גם להופעות שמחה, כגון: קבלת אורח חשוב בעיר — שר תורכי, ופעם אחת גם השולטן רישד החמישי שמלך במקום אחיו עבדול חמיד שהודח מכהונתו. במקרה זה שרנו שירים תורכיים ולבשנו שמלות לבנות. מקומנו היה נקבע על ידי שער כבוד שהיתה מקימה הקהילה לאורחים החשובים. סמוך לשער היו נקהלים נכבדי הקהילה ובראשם הרב הראשי. שמור אתי נוסח של השיר שהושר על ידי מקהלת התלמידים ביום הופיע הוד מלכותו השולטן רישד חאן החמישי שלומו ישגה.

א	ב
ההרים מבשרים	הבו לו תהילה
הגבעות מריעות	נמרצה ואצילה
בא היום שקוינוהו	הבו הבו למלכנו
יום הופיע מלכנו	מושל לצדק בארצנו
הדר ועז בערים	על שלומו נתפללה
שמחה וגיל בשערים	אותו וביתו נברכה
בא שלטן החרות	יחיה מחמד החמישי
ששם קץ לעבדות.	הוא וביתו לעולם.

זכורני מידת הקונדסות שלנו אז המראה על מהלך מחשבתנו ועל זיקתנו לגאולת ישראל בארץ אבות. את השיר דלעיל הפכנו לשיר לכבוד משיח בן דוד. במקום המילים "השלטן מחמד החמישי הוא וביתו לעולם" תקנו: "משיח בן דוד ונגאלו ישראל". במקום "בא שולטן החרות ששם קץ לעבדות" כתבנו: "בן דוד ששם קץ לגויים".

3. האירוע השלישי שהיה משאיר עלינו רושם עמוק היתה העצרת שהיתה נערכת בחצר בית הספר בשעה שבצורת היתה פוקדת את העיר. באותו יום היו נפסקים הלמודים. את העצרת פתחו בקריאה בספר תהלים בצוותא בלחן המסורתי ובקצב. אחר היו מתפללים את התפילות הנהוגות ליום זה; אחר היתה נאמרת במקהלה תפילת גשם מיוחדת בלאדינו. וזו תוכנה של התפילה:

דיו פודירוזו	אלוהים אדירים (רבון עולמים)
מאנדאמוס לוב׳יה	שלח לנו גשם
אב׳רי טוס סיילוס	פתח אוצרות שמיך
אריגה טוס קאמפוס	והשקה את שדותיך
גראנדיס אי פיקיניוס	גדולים וקטנים
טודוס פאן קיירימוס.	כלם רוצים לחם.

4. לפעמים היו מתרחשות בחיינו השקטים פורענויות בידי שמים ובידי אדם. ימים אלה היו גורמים זעזוע עמוק בנפשותינו הצעירות. אך הם היו חולפים כנחשול מים העובר בנחל, שוטף ועובר ונעלם. הפורענויות בידי שמים היו מחלות מדבקות וביחוד החולירה שהיתה מתפרצת פתאום. עד היום אני נזכר בתמונות זוועה: עגלות עוברות ואוספות גופות אנשים לעשות ולמאות, להקות להקות של אנשים חוורים ורועדים מצטופפות הרחק מבתיהן כשהן מבכות את מחמדיהן. בימים אלה היינו פטורים מכל לימוד מסודר, היינו יושבים רותתים בחצר תלמוד התורה וקוראים בקול בכי מזמורי תהילים בנצוחם של ה״חכמים״ הזקנים שעיניהם הדומעות היו מסעירות את לבנו.

ויש והיו מתרחשות פורענויות גם בידי אדם. בשנים הראשונות למאה ה־20 היו זעזועים בקיסרות העותמנית. בארצות

הבלקן היתה מחתרת מסועפת מורכבת מסרבים, בולגרים ויוונים שהתלקטו בהרי הבלקן, ומטרתה ערעור אשיות המדינה למען השג את חרותם. זכורני: באחד הימים ישבנו בהולים בחצר תלמוד התורה בהשגחת מורינו. טרם נדמו קולות ההתפוצצויות של בנינים צבוריים וממשלתיים שנעשו על ידי חברי המחתרת, הם הקומיטאג'ים. התפוצצויות אלו היו מרעידות בלילות את העיר. עם זריחת החמה היינו מחכים לתוצאותיהן וכן להודעות אם יש אפשרות לצאת מהבתים. כשהיינו יושבים צפופים בחצר בית הספר היו נכנסים ההורים והיו מזהירים אותנו לבל נאסוף ברחובות את הסוכריות המפוזרות על הרצפות כי רעל בהן. שיירות מלוות הורים היו יוצאות מחצר בית הספר ברחובות השוממים כשבפינותיהם עומדים בחורים חסונים יהודים שומרים על רבעי היהודים.

5. ואולם החשוב מכל האירועים היו פגישותינו עם עולים מרוסיה בדרכם לארץ־ישראל. פגישות אלו גרמו לנו חויות עמוקות. בכל שבועיים, בימי רביעי בשבת, היתה עוגנת בנמל שאלוניקי שעות אחדות אוניה רוסית הבאה מאודיסה בדרכה ליפו. באוניה זו היו נמצאים לפעמים עולים יהודים. ריישומם של עולים אלה היה ניכר בעיר. הספנים ועובדי הנמל, שהיו רובם ככולם יהודים, היו מודיעים עליהם בשובם לביתם. העולים היו מכונים בפי ההמון בשם "משמכה" (שבוש המילה: "מה שמך"? שאלה שהיו שומעים הספנים מפי יהודי רוסיה).

הנוסעים היו מתהלכים בעיר קבוצות קבוצות. לפעמים היו באים לבקר גם בתלמוד התורה.

זכורני: באחד הימים הקשבנו רב קשב לשיעורו בטבע של מורנו הדגול ר' יצחק אפשטיין. פתאום נפתחה הדלת ולכיתה נכנסה קבוצת צעירים לבושים חולצות שחורות וחבושים

כובעים במצחיותיהם הקשות. מורנו קבלם בסבר פנים יפות. הם דברו אתנו עברית בהברה אשכנזית שלא היתה ידועה לנו כלל וכלל. בגמר הביקור פרצה מפי האורחים שירת "התקוה". הצטרפנו אליהם. פגישות אלו שהיו נשנות לעתים גם בחוצות העיר — העמיקו בנו רגשי האחוה לאחים שלא ידענו רבות על חייהם והעמיקו בנו את השאיפה לעלות ביום מן הימים לארץ ישראל.

בבית מדרש לרבנים

סיימתי את לימודי בתלמוד תורה. נפרדתי מחברי שלמדנו יחד שנים רבות. דרכינו הסתעפו לכיוונים שונים. הללו נכנסו לחיי המעשה כשוליות בבתי מלאכה או כעוזרים לאבותיהם בחנויות מכולת ומסחר, והללו הופנו לבתי ספר שונים המיועדים להכשרת פקידים מכל הסוגים: בתי מסחר, בנקים, סוכנויות מסחריות שונות ועוד. בתי ספר אלה היו שייכים לחברות ואף לממשלות שונות. בעיקר יש לציין את רשת בתי הספר של "כל ישראל חברים" שהשפה השלטת בה היתה הצרפתית, אך הורו בה מקצועות עבריים ע"י מיטב משכילי העיר וביניהם גם משוררים והיסטוריונים. וכן היו בתי ספר פרטיים מהם גם מעולים שנקראו על שם מיסדיהם כגון: גאטיניו, אלשיך ועוד. היו מצויים בתי ספר איטלקיים ואף מיסודן של חברות מיסיונריות.

חלק מחברי ואני בתוכם, ובעיקר בני משפחות של רבנים הועדנו על ידי ראשי משפחותינו לשרת במלאכת הקודש, היינו: חזנים ומזמרים, סופרי סת"ם וגיטין, סופרי בית דין, מורים בלימודי הקודש ונותני שירותי כשרות.

רבני העיר פעלו להכנת עתודה של רבנים צעירים שימלאו את צרכי הקהילה השאלוניקאית וכן את דרישתן של הקהילות בכל רחבי חצי האי הבלקני. רבני שאלוניקי, בכל הדורות שימשו לא רק כמורי הלכה, אלא גם כמדריכי העם על כל

שדרותיו, הם היו מעורים בחיי הציבור והיו מקובלים על פשוטי העם ונבחריו.

הם תיקנו תקנות ("ההסכמות") בהתאם לצרכי הזמן. הם היו ידועים בטוהר לבם, בצניעותם ובמזגם הנוח להמוני העם. בתי הדין הרבניים היו נודעים לתהילה. אף הסוחרים היו מבכרים את השיפוט הרבני על הערכאות התורכיים.

בבקרים של ערבי שבתות היו רבנים מבקרים בבתי המסחר הגדולים. הם היו משוחחים עם מנהלי העסקים הגדולים ומתחקים על המהוה בעולם המסחר. כששאלתי פעם את סבי הרב על תכלית בקוריו ושיחותיו, הסביר לי כי הוא מברר לעצמו את המצב בעולם המסחר ובציבור בכלל כדי שיהיה מוכן למשפטים שיובאו לפניו.

על נקיון כפיהם של סבא ויתר הרבנים, והקפדתם לבלי קבל טובת הנאה מהבאים או העתידים להתדיין בפניהם, נוכחתי מתוך מעשה שהיה:

באחד הימים ישבתי, כדרכי, לפני סבא וקראתי לפניו אחת הסוגיות במסכת קידושין שהוטל עלי מטעם רבי להכין ולהש־מיע למחרתו לפני החברים. באותה שעה בא לבקרו איש נשוא פנים הדור בלבושו. נראה היה בעיני כאחד הסוחרים הגדולים. סבא קיבלו בסבר פנים יפות. ישבתי מן הצד וכולי שקוע בגמרא. אך לפעמים הייתי פוזל בעיני אל האיש ומטה אוזן לשיחה שהתנהלה ביניהם. הם שוחחו על ענייני מסחר, אך לא הבינותי מאומה מדבריהם. בזמן שהוגש הקפ׳ה הציע האיש לסבא סיגריה, הוא סרב ולא קיבלה. לקח את הטבקירה (קופסת הטבק) שלו והכין לו לאט לאט סיגריה ועישנה. היה הדבר לפלא בעיני, מדוע סרב סבא לאיש? כשהלך האיש שאלתי את סבא לפשר מעשהו. אמר לי: בני, האיש מכירני ולכן בא לבקרני. מתוך השיחה הוברר לי כי יש לו דין ודברים עם שותפו. מי יודע, יתכן ויבואו להתדיין בפני, לכן נזהרתי

מלקבל ממנו טובת הנאה, אפילו סיגריה אחת. לבי (מצפוני) צריך להיות נקי אפילו מקבלת גרגר אבק שוחד.

ההתקדמות הרוחנית העצומה שהתרחשה בתחילת המאה ה־20 בקהילת שאלוניקי השפיעה גם על הצורך בהכנת רבנים נאורים ומשכילים. דאגה זו היתה מוטלת בעיקר על חברי המג׳ליש הרוחני (״הועד הרוחני״), שהיה מורכב מבחירי תלמידי חכמים שהיו ידועים בבקיאותם בתל־מוד, בהשכלתם הכללית ובפעילותם הציבורית. הם היו מפקחים על החינוך בתלמוד התורה. הם חיפשו את האפשר־ויות ללקט צעירים מוכשרים המצטיינים בלימודיהם, שברובם היו בני משפחות של רבנים, כדי שיוכלו להמשיך בלימודיהם התורניים.

בשנת תרנ״ו נוסד לשם כך, בית מדרש לרבנים בשם ״בית יוסף״ (ע״ש הנדבן בכור יוסף בן שושן). תכנית הלימודים בו היתה: התלמוד ונושאי כליו, ספרי שו״ת וביחוד של רבני שאלוניקי, כתבי הפילוסופים היהודים: הכוזרי, חובת הלב־בות, מורה נבוכים ועוד. נוסף לאלה נלמדו גם מקצועות עבריים אחדים כגון: תולדות ישראל, דקדוק עברי, כתיבה תמה ואף שתי שפות: תורכית וצרפתית. מאוחר יותר נוסף עוד מוסד בשם ״אור החיים״ על־יד ישיבה תורנית גדולה ומפורסמת של הרב חיים קובו חתנו של רב העיר ח״ר יעקב קובו.

שני בתי המדרש, בית יוסף ואור החיים תרמו תרומה גדולה לקהילת שאלוניקי. בוגריהם שימשו ברבות השנים כדיינים וכרבנים גם בקהילות הבלקן ואף באירופה המערבית. אחדים מהם עלו לארץ ישראל ולמדו בבית המדרש למורים בירושלים ושימשו אח״כ כמורים בקהילותיהם. ל״בית יוסף״ היתה ״מכינה״ שהכשירה את מסיימי תלמוד תורה שעתידים להיות תלמידיו.

במכינת בית המדרש

עם סיום לימודי בתלמוד תורה נתקבלתי ל"מכינה". ב"מכינה" היינו נתונים בשתי רשויות. חלק מלימודינו, בעיקר לימודי חול, המשכנו בתלמוד התורה ושמענו שעורים מהפדגוג הדגול ר' יצחק אפשטיין. בלימודי הקודש היינו בהשגחתם של "מלמדים" שבחלקם היו מבוגרי "בית יוסף".

אחדים מהמלמדים היו ידועים בבקיאותם בתלמוד ובמקצועות עבריים וכן בהשכלתם הכללית. מעמדם בחברה היה מכובד. הם היו ניכרים בגישתם החינוכית לתלמידים.

מספר התלמידים היה מצומצם. בקבוצתי היו 8 — 9 תלמידים; בנים או נכדים לרבני העיר.

מבין ה"חכמים" — מורינו זכורים לי שלושה מהם, כל אחד והליכותיו המיוחדות: ח' אשר בוטון, רם קומה, בעל מזג טוב ונעים בהליכותיו. הוא לימדנו בעיקר משניות וסוגיות קצרות בתלמוד. מקום הלימודים היה בעזרת נשים המרווחת של בית הכנסת תלמוד תורה הגדול. אווירת בית הכנסת הגדול והמפואר היתה משרה עלינו הלך נפש מיוחד; ח' יוסף הכהן בן ארדוט מוותיקי הרבנים בעיר, קצר קומה, זקן לבן קצר עטר את לחייו, עיניו מאירות ולראשו מצנפת — הבוניטי, שחבשוהו רבני העיר. מקום הלימוד היה בביתו הפרטי ברובע שבו היו מתגוררים "הדונמיס" הם השבתאים. בכל פעם שעברנו על יד חצרותיהם היינו מתעכבים קמעא כדי להציץ במתרחש בהן. רבות שמענו עליהם וביחוד על התכנסותם בחדרי חדרים בזמן תפילותיהם וביחוד בחגים יהודיים ידועים.

בבית הרב היינו כבני בית. לעיתים היינו זוכים למאור פניה של הרבנית, בהעניקה לנו מפרי ידיה, מיני מאפה או מתיקה.

ביחוד השפיע עלינו ועל מהלך חיינו בעתיד רבנו ר' יצחק עמנואל ברודו הי"ד. הוא היה בר אבהן ובר אורין. אביו רבי

עמנואל ברודו היה אחד מגדולי הרבנים בשאלוניקי בראשית המאה ה־20, אציל בהליכותיו, מקובל על הבריות כקטן כגדול, בקי בתלמוד ובפוסקים, שנון בדיבורו, דרשן מעולה ודיין מצויין. ר׳ יצחק בנו היה בקי גם בשפה העברית ובספרותה. הוא עסק רבות בליקוט חומר רב מספרי הפוסקים של רבני שאלוניקי. חומר זה סייע להיסטוריון ר׳ יוסף נחמה לחבר את תולדות הקהילה השאלוניקאית בכל הדורות.

בשנותיו האחרונות שימש כמזכיר כללי של בתי הדין הרבניים והשתתף בפעילות בעבודה התרבותית של הסתדרות "המזרחי". בתש"ג נספה עם בני ביתו בתאי הגזים בבירקנאו.

ר׳ יצחק ברודו ניחן בגישה אבהית ופדגוגית לחניכיו. בזכרונותי פרקי חיים בלתי נשכחים במחיצתו.

מקום הלימודים של קבוצתנו היה ברובע מגורי, בישיבה שהתפרסמה בעיר בזכות החזן למשפחת ן׳ עוזיליו שהצטיין בעיקר בקריאת פרשת השבוע בשבתות. מכל קצות העיר באו לשמוע את קולו הערב. בקריאתו בתורה בלחן הטעמים המסורתיים היה, לפעמים, חורג מטעמי המקרא והיה עובר לקריאה אומנותית בהתאם לסיפור שבתורה. מהקריאה האומנותית היה עובר לניגוני הטעמים המסורתיים. קריאתו זו היתה עושה רושם כביר על שומעיו.

ר׳ יצחק ברודו לימדנו בעיקר משניות ותלמוד וכן עברית וביחוד כתיבה תמה. בימות החורף הקרים היינו יושבים ומתחממים מסביב "המנגל" או הפ׳וגרירו ובו גחלים לוחשות. בין פרק לימוד למשנהו היה שולח הרב לפעמים אחד התלמידים לקנות סימיטיס, מיני לחמניות שהיו ידועות בטעמן הטוב ובריחן הנעים והיו נאכלות יחד עם חלבה. לפעמים היה מצליח אחד החברים להביא ל"ישיבה" את מוכר הסחליפ, הוא המשקה החם העשוי מצמח מיוחד סחליפ (הוא, כנראה, "השחלב"). בימים בהירים וחמימים היתה עוברת על רבנו

לפרקים רוח טובה, וביחוד אחרי השתתפותנו הפעילה בזמן הלימוד והתנהגותנו המופתית בזמן הלימודים, ויוצא אתנו לטיול מחוץ לעיר בהרים ובגאיות. לפעמים היינו לוקחים אתנו את הגמרא. אותו יום היה יום שכולו טוב. היינו צועדים יחד ברחובות הרובע, עוברים על ידי הג׳דין דיב׳ינטי (זה הרחוב הרחב ביותר בעיר, רחוב ה־20 על שם רחבו), עוברים על פני הכנסיה הביזנטית העתיקה אייה סופיה (סופיה הקדושה) ועולים במעלה העיר בצפון לעבר חומות העיר העתיקות. שנים היו המקומות שהיו מפורסמים כמקום טיו־לים בעיר. האחד — המעין שיך סויו (לאמור מי הנגיד — השיך), שהיה נובע מצלעות ההר בסביבה עשירה בצמחיה צפופה. מימיו היו נקוים בברכות קטנות. היינו יושבים תחת עצים מצילים ומבלים שעות בנעימות.

מקום זה היה סואן מרוב מטיילים ביחוד בימי חגים.

והמקום השני לטיולים היה סמוך לחומות העיר העתיקות ובקרבת במבצרים הגדולים שהיו ידועים בשם יידי קולי, לאמור שבעת המבצרים. קרוב לחומות השתרע מישור רחב ידים ובו עצים גדולי הצמרת. ביחוד היה ידוע המקום יול־באבה שנתקדש ע״י המוסלימים והיוונים בגלל קבר הקדוש שבו. בצפון היול־באבה היה משוך בין ההרים נחל שלאורך גדותיו צמחו עצי פרי שונים, בגלל זה קראנו לנחל זה בשם ״פלג הפירות״. בצל עצי ערמונים ואלונים היינו ממשיכים לקרוא בספר הגמרא.

בבית המדרש לרבנים

מה״מכינה״ עברתי לבית מדרש לרבנים ״בית יוסף״. בבית המדרש לימדו יום יום שני מורים עיקריים. עם הרב שלמה ציון, שהיה מנהל המוסד, למדנו תלמוד, פילוסופיה דתית וכתיבה תמה, ובערבי שבתות פרשת השבוע עם פירוש רש״י

בעיקר. המורה השני היה איש צעיר המשכיל גבריאל בוטון הוא הורה, בעיקר, ספרות עברית, דקדוק והיסטוריה.

שיטת הלימוד היתה הכנת הסוגיא על־ידי התלמיד בביתו, בעזרת אבא או סבא, ולמחרת לפי התור, היה בעל "ההלכה" פותח בסוגיא ומבארה לחבריו.

שיטת לימוד זו היתה נהוגה בשאלוניקי בישיבות עוד מקדמת דנא. אחד מחכמי הדור כותב: "חברי הישיבה היו מחברים בבתיהם את ביאור הסוגיא והרב אהרן היה מכין גם הוא חיבור בביתו וביום אחר הרב והחברים נשאו ונתנו על חיבורו של כל אחד ואחד" (עצמות יוסף דף קי"ד, קנ"ד). או "התלמידים היו מעיינים היטב בבית את ההלכה והרב היה אומר שפלוני יאמר זה ולא יעבור ופלוני זה". השקלא והטריא היתה מתנהלת בעברית. ר' שלמה ציון היה אומן בניתוח דברי הלכה. הוא היה מעורר את התלמידים להזדקק לדברי התוספות ויתר המפרשים. ונאמנים דברי ד"ר יוסף קלוזנר שביקר בשאלוניקי בחודש ניסן תער"ב ונתפרסמו ב"שילוח": "עולם מתהווה". הוא התרשם מלימוד התלמוד באחת הישיבות ויתכן שזה היה ב"בית יוסף". הוא כותב: "שמעתי בפעם הראשונה כיצד "חכם" ספרדי למדן מופלג, מלמד את התלמוד בלי תרגום ז'רגוני, בלי בוהן היד הימנית ובלי נגונים בטלניים שונים. זה היה לימוד ישר, פשוט, טבעי".

ר' שלמה ציון היה חריף בלימודו, בעל מזג סוער, אך התיחס היטב לתלמידיו. הוא הכיר את משפחותיהם והיה ביחסים הדוקים עם אביו או סבו של כל אחד ואחד מאתנו.

בערבי שבתות, בין סוגיא לסוגיא או בין פרק לפרק בפרשת השבוע היה יושב רבנו בניחותא, כשרגליו משוכלות, גומע מהקפה הריחני שהביאה לו בתו היפה מביתו שבקומת הקרקע. אז היה רבנו חורג ממסגרת הלימודים והיה משוחח על המתהווה בעיר ובעולם. באחד הימים הצטרף לקבוצתנו חבר חדש, בר אבהן, מבוגר מאתנו במקצת, מצוי בעתונות

ואף מנסה בה את קולמוסו, יצחק מולכו (ברבות השנים מהעסקנים הדגולים בעיר ומנכבדי ירושלים וסופריה). הוא היה בקי מכולנו בהויות העולם. ר׳ שלמה ציון אהב לדובבו שיספר לנו מחדשות היום והשבוע.

בחדר הסמוך לימד המשכיל גבריאל בוטון. עלם צעיר, לבוש אירופית, נעים בהליכותיו. מסביב לשולחן ארוך הצטופפנו התלמידים והיו שומעים בצמא את לימודו. הוא לימד סגנון עברי, קטעים מספרות ההשכלה, דקדוק ומלאכת הנאום. הכתבותיו בלימוד השפה היו קטעי ספרות נבחרים מסופרי ההשכלה. זכורני: פעם אחת הכתיב לנו קטעים מיצירה עצמית שתכנם דברי מליצה לאהובת לבו היא השפה העברית. מפה לאוזן היתה מתהלכת הסברה שאלה הם רחשי לב אמיתיים של לב אוהב לבתו של רבנו מנהל בית המדרש.

הוא לימד אותנו גם תורת הנאום או הדרוש.

במשך כל הדורות התפרסמה היהדות השאלוניקאית בדרשנים מובהקים. עדים הם קבצי הדרשות של רבנים מפורסמים לדורותיהם שתכנם לא רק דברי הלכה ומוסר ופלפול תורני אלא גם ידיעות מהווי העולם כשהכל מתובל באגדות עממיות.

דרשנים מחוגי הרבנים ומרצים מחוגי המשכילים היו מבוקשים מאד. הדרשנים היו נושאים את דבריהם לא רק בבתי כנסת ובבתי מדרש, אלא גם בחברות לעזרה הדדית, לעזרת חולים, לצדקה ולסעד באיגוד פועלים, בעלי מלאכה, סבלים ועוד. אספותיהם השבועיות בעיקר בשבתות, של כל האגודות היו מסתיימות בשמיעת דרוש מאת "חכם". באגודות לתרבות ולהשכלה ובמועדונים השונים היו מרצים נודעים שהרצו על נושאים ספרותיים או בשאלות החברה שהיו

GRATZ COLLEGE LIBRARY
PHILADELPHIA, PA.

מסתיימים בויכוחים ערים. הנאומים ואף הדרשות היו מצטיי־נים בשפתם ההספניולית שהיתה שונה במקצת מהשפה המדוברת בפי ההמונים.

בעיר היו ידועים דרשנים מובהקים שהיו מרכזים סביבם, בבתי הכנסת בערבי שבתות לפני קבלת שבת או בשבתות אחרי שנת הצהרים, המונים שהקשיבו רב קשב לדרשותיהם. נושאיהן היו רעיונות מפרשת השבוע ודברי מוסר כשהם מתובלים בדברי אגדה ובסיפורי מעשיות. היו רבנים ודיינים שריתקו את הקהל הרחב, ואפילו את הסוחרים הגדולים והמשכילים בדרשותיהם המאלפות בבית הכנסת הגדול תלמוד תורה בחגים ובאירועים חברתיים גדולים בעיר.

הדרשן היה מכיר את שומעיו וידע להתאים אליהם את שפתו ואת נושאיו. אחד הדרשנים העממיים והמעולים ח' יוסף קאראסו ידע לרתק את שומעיו מההמונים בחידודיו ובמעשיותיו. היו דרשנים שהיו מומחים לדרוש לפני פשוטי עם, סבלים, מלחים, דייגים ועוד. היו כאלה ששימשו כ"חכ־מים" לדייגים והפליגו איתם בלב ימים.

בעונה אחת בשנה, בשבע השבתות שבין פסח לשבועות היתה פעולה ענפה בהשמעת דרשות ונאומים. בעונה זו היתה נקראת בניגון מיוחד בבתי הכנסת מסכת אבות, שבת שבת ופרקה. אחרי קריאת הפרק היו דרשנים מעלים את הרעיונות המוסריים שבמסכת זו.

דרשותיהם של הרבנים היו מתוכננות ומחולקות לשלושה חלקים. בתחילה היה פותח הדרשן בהכרזה חגיגית במילים: "והנושא בא", לאמור נושא הדברים או נושא הדרוש (מליצה הלקוחה מהפסוק "והנשה בא לקחת את שני ילדי", מלכים ב' ד', א') ואחר־כך היה קורא פסוקים אחדים מפרשת השבוע או מפרקי אבות ששימשו ציר לתוכן ה"דרוש". אחרי זה דברי תנא או אמורא מתוך אחת המסכתות או קטע מהמדרש שהיה לו קשר לרעיונות שעתיד הדרשן לפתחם. הרבנים

הגדולים שידעו גם לחרוז חרוזים היו קוראים את דבריהם בחרוזים. בחלק השני של דרשתו היה הדרשן מאריך בפלפול תורני כדי לישב בעיות המתעוררות עם קריאת הפסוקים, ובהתרת סוגיות בהלכה על סמך דברי ראשונים ואחרונים. הפלפול הזה היה נאמר בעברית מתובלת במלים ארמיות כסגנון התלמוד. בגמר חלק זה היה מסכם הדרשן את דרשתו בהכרזה חגיגית: "ועל זה רמזתי בנושאי מקודם" (במקור "מקדם" על דרך הפסוק: "ויהי בנסעם מקדם, בראשית י"א, ב'). בחלק זה של דרשתו היה מתאים את הרעיונות לפסוקים ולקטעים מהתלמוד שפתח בהם. הדרשן היה מסיים בפסוק: "ובא לציון גואל בעגלא ובזמן קריב, אמן", או בפסוק "והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד" (זכריה י"ד, ט).

בתכנית הלימודים "בבית יוסף" תפסו חלק חשוב האימונים לדרשה. המורים היו מכינים את התלמידים לדרוש מדי שבת בין פסח לשבועות, כל אחד לפי תורו, בבית הכנסת ק"ק איטליה ישן, בפני רבנים, נבחרי הקהילה ובפני קהל רב. בעיקר זכו להופעה בפני הציבור המבוגרים שבין התלמידים שהיו הדורים בתלבושתם: גלימה שחורה ותרבוש. אחר כך נהגו לאמן גם את הצעירים שבין התלמידים. בתחילה דיבר הצעיר דקות מספר ואחר־כך — הדרשן הראשי — התלמיד המבוגר. עם גמר הדרשה היה ניגש התלמיד לרב העיר או לראש אב בית דין שישב על יד ארון הקודש ונושק את ידיו.

זכורני את החויה הגדולה שהרגשתי כשעמדתי בגיל בר־מצוה ברטט ודרשתי את דרשתי הקצרה מעל הבמה בפני רבני העיר ונכבדיה. לא אשכח את עיניו הטובות והמעודדות ואת חיוכו הלבבי של סבי שישב על יד "ההיכל".

בבית יוסף לימדו תורכית וגם צרפתית. אחד המורים המחוננים להוראת השפה הצרפתית היה ליאון ריקנטי ז"ל. הוא שימש אחר־כך נשיא הקהילה, ובעלותו ארצה היה אחד האישים החשובים בעולם הפיננסים וממיסדי בנק דיסקונט לישראל.

השלב האחרון והחשוב בתכנית הלימודים ב"בית־יוסף" היה המשך הלימודים ב"ישיבות" שנתמכו על ידי עשירי העיר ונקראו על שמם. ב"ישיבות" המשיכו פרחי תלמידי החכמים בהעמקת ידיעותיהם בתלמוד ובספרי שאלות ותשובות. הם היו מקבלים סכומי כסף חודשיים מאת הקהילה או ממיצנטים שונים. כדי להרגילם לדייקנות היו מפחיתים חלק ממשכורתם בגלל איחור או חיסור.

מ"ישיבות" אלו לוקחו הבחורים המוכשרים ביותר למלא תפקידים דתיים חשובים במוסדות הקהילה ובעיירות הסמוכות.

לשלב הלימוד ב"ישיבות" לא הגעתי. אחרי שלוש שנים ב"בית־יוסף" הפסקתי את לימודי בו ועליתי לירושלים כדי להשתלם בה בדרך שהתווה לי מורי ורבי, סבי ז"ל.

פרק ד.
שבת, חגים ומועדים

בתכנית הלימודים ב"תלמוד תורה" תפסו ימים טובים אלה חלק חשוב במקצועות הלימודים. זה היה הנושא המרכזי בפעילותנו בין כתלי בית הספר. ההכנות להם היו כרוכות בלימוד שיטתי. בשבת — פרשת השבוע ופרקי תנ"ך הנקראים **ומושרים לפי עונות השנה (ראה עמוד 37), בחגים — הלכות** החג, חלקי התפילה המיוחדים, פיוטיהם, שרובם ככולם של משוררי ספרד הגדולים, ולחניהם. על ידי לימוד שיטתי זה היינו מוכנים להשתתף בזמירות ובקריאות עם בני המשפחה בזמן הסעודות ובבית הכנסת — עם הקהל. ימים טובים אלה העשירו אותנו בחוויות עמוקות המלוות אותנו, למרות מרחק השנים והתמורות שעברו עלינו בשנות חיינו. הנני מפרט, להלן, חוויות אלו:

יום שבת

התכונה בערב שבת היתה רבה. היא התבטאה בפרטים מענינים מהם גם דרמטיים: אפיית הפיתות המיוחדות לסעודת המצוה, גמר הבישול לשלוש הסעודות, ובימות הגשמים גם הטמנת החמין, חפיפת הראש ולבישת בגדי השבת. ואחר כך, קבלת השבת החגיגית בבית־הכנסת וסעודת ליל השבת כהלכתה.

זכורני: לעתים הייתי זוכה להתלוות לסבא או לאבא בטיול בערבי שבת בשעות של אחר־הצהרים, למבואות העיר כדי לקבל, לפי דברי סבא, את שבת מלכתא. יתכן שאחת ממטרות הטיול היתה לבדוק אם העירוב, התייל התוחם את העיר

לצרכי טלטול בשבת, נמצא כתקנו. בשעות טיול טובות אלו היינו מתעכבים קמעא ב"מב'לנה", הוא המסגד שבו היו מתכנסים הדרוישים והיו רוקדים בהתלהבות דתית עצומה.

לפעמים היינו נקלעים בחזרנו הביתה לחורשת האלונים הגדולה והמפוארת הידועה בשם "ביש ג'ינאר" לאמור: חמשת האלונים הגבוהים וגדולי הצמרת.

בשבתות היינו משכימים ובאים לבית־הכנסת המרכזי "תלמוד תורה הגדול" כדי לשמוע לשירה ולרינה של מיטב הפיטנים שבעיר. הם היו מתכנסים מכל בתי־הכנסיות והיו משמיעים לפני קהל רב, בקולותיהם הערבים, פיוטי ר' ישראל נג'ארה ואחרים. ראש הפיטנים היה מנצח עליהם כשידיו טופחות על ברכיו בקצב הנעימה. ביחוד התמוגג הציבור מרוב נחת בשעת שמיעת "המקאם" מפי בעל קול ערב והיודע סודו של סלסול.

אחרי תפילת שחרית והארוחה היתה נכונה לנו תכנית מגוונת: בקורים עם אבא אצל קרובים כש"כיבוד" עשיר ומגוון מוכן לנו, כגון: מיני מתיקה ומאפה, ואם חג — גם ביצת־חמין שחומה, ואם שמחה משפחתית, חתונה, או "ברית" שפע של "קונפיטיס" (שקדים מצופים סוכר) וה"מרוג'ינוס" (עוגיות עשויות מרסק שקדים או אגוזים). ואם חלילה, ביקור אבלים, עם כל האוירה העגומה השרויה בכל, בכל זאת חולקו מיני מאפה, צימוקים, בוטנים, פירות לפי העונה, בעיקר אבטיח, כדי להרבות בברכות לעילוי נשמת הנפטר.

ומי יספור וימנה את המאכלים המיוחדים של שבת שבהם השקיעו עקרות הבית את מיטב ידיעותיהן על פי מסורת דורי דורות, הכל לפי עונת השנה, החג והמועד, ואף לסעודה המפסקת של ערבי תשעה באב ויום הכיפורים. ריחות מאכלים דינקותא וטעמם המיוחד מעלים, עד היום, בשנות עמידה וזקנה, את זכרו וחוויותיו של כל חג וחג.

בשבתות, אחרי שנת הצהרים, חיכה לנו הטיול עם אבא ברחובות העיר אגב שהייה קלה על־יד בית מידות שנבנה, או לאורך ה"מולו" ה"פרימו (הראשון) וה"סיגונדו" (השני, לאמור המקביל לו), זו הטיילת שלאורך שפת הים, או "אל פורטו" (הנמל), לחוש את השקט השורר בכל בשל מנוחת השבת, ולהתבונן בגלי הים המתרפקים ברכות אל דפנות ה"קאיקים", ה"סירות" וה"מאונות" (סירות־משא) של אחינו בני ישראל, כשהן קשורות אל המזח באפס מעשה. ולאחרי סיור לאורך רחובותיה הראשיים של העיר ובמרכזי המסחר למיניהם כשהם שקטים היינו צועדים לבית המדרש. שם היינו מצטרפים לציבור של אבות ובנים, סבים ונכדים לקריאת פרקי נביאים וחמש המגילות, בלחנים מיוחדים, כל ספר בעונתו, ואחר קריאה במדרש רבה בסדרת פרשת השבוע.

קריאות אלו שימשו כעין חזרה על הנלמד אותו שבוע ב"תלמוד תורה". על פי רהיטות הקריאה והטעמת הטעמים היו יכולים אבא וסבא לעמוד על טיב ידיעותי והתקדמותי, ו"מומחיות" מלמדינו ומורינו. ואחר הקריאה, בצוותא או כל אחד קטע לפי תורו, היינו מקשיבים רב קשב לדרשת אחד הדרשנים שהיה מתבל את דבריו באגדות מימי קדם שהשלימו על־ידי כך את ידיעותינו בביה"ס בימות השבוע. אחרי תפילת מנחה חכינו ל"סליסודות" (שלוש סעודות) שתפריטן פרוסות לחם כשעליהן דג מלוח קטן וטעים.

אחרי תפילת הערבית ושמיעת ה"הבדלה" בבית, ואחרי ארוחה משיירי היום וביחוד פשטידת סעודת שחרית, היו מתכנסים בבתים שונים כדי לקרוא בספר הזהר בצוותא מבלי הבנת שפתו הארמית. אם היינו זוכים להמצא בחברת תלמיד חכם, היה הלה מתרגם בלאדינו את הארמית ומסביר את הטעון הסבר. גם לקריאה במסיבת רעים זו היה, בשבילנו הקטנים, שכר בצידה: ספל קפה ריחני בתוספת רוסקיטה (כעך) ובַּלְגָמוֹן (מין סוכריה).

חגים ומועדים

כל חג ומנהגיו ובעיקר טכסיו, תפילותיו, פיוטיו ולחניהם, ומאכליו המגוונים והמיוחדים. כל חג ומערכת פעילותו שהיתה נחלתן של כל שדרות העם בלא הבדל מעמד או רמת השכלה. רבנים, חזנים ומדריכי הציבור הצליחו להעמיק בקרב ההמונים את ערכי החג על־ידי שימוש מרובה בשפה המדוברת "לאדינו". קטעי פיוטים ותפילות, וביחוד אלה המעוררים את הלבבות ואת הרגשות, היו נאמרים ומושרים לא רק בעברית שפת כתיבתם כי אם גם ב"לאדינו".

תאורי החגים טעון הרחבה רבה. אין מטרתי בסקירה זו, למצות את כל מנהגיהם וחוויותיהם. רבים מן המנהגים הם נחלתם של המוני ישראל. אסתפק בהעלאת פרקים אחדים מהם שהותירו בי חוויות עמוקות.

ימי סליחות

לחגי השנה וביחוד אלה המרוכזים בחודש תשרי, קדמו "הסליחות" שנערכו בחודש הרחמים הוא חודש אלול. במשך כל ימי החודש ועד ערב יום הכיפורים היו מוקדשות שעות האשמורת השלישית עד עלות השחר להכנה נפשית ולטיהור הלבבות לקראת "יום הדין" הקרב. הד קולם החזק של סנדליו המסומרות של הפזב׳אן האלבני, הוא שומר המהאלה (השכונה), ונקישותיו החזקות בטויאקה (ה"אלה") על אבני הרחוב, בהן היה מודיע את השעה, היו האותות הראשונים כי שעת היקיצה קרבה ובאה. קריאתו של שמש בית הכנסת המהלך בסמטאות ובחצרות "סליחות, סליחות", בתוספת קריאת שמותיהם של בעלי בתים מכובדים, היו מנתקים את קורי השינה המתוקה והרגועה באשמורת השלישית.

פיזומי השמש של קטעי הפיוט של רבי יהודה הלוי הפותח את סדר ה"סליחות":

"ישן אל תרדם"...

מה לך נרדם, קום קרא אל אלהיך״
זרזונו ללכת לבית הכנסת. אבא חיכה לבני הבית כשהוא יושב על־ידי השולחן הארוך שמסביב לו התאספה המשפחה בכל אירועיה, גומע מהקפה המהביל והריחני שהכינו בעצם ידיו ומברך מתונות את ברכות השחר.

זכורה לי בבהירות רבה, אשמורת אחת מלילות ״הסלי־חות״, מתוך חוויה אישית עמוקה. זה היה בשלהי שנת תרע״ג. הימים, ימים גורליים בעתיד חיי. היתגשמו מאווי לעלות לארץ אבות? הדאגה קיננה בלב. הרגשתי כי אין כימי הסליחות לשעת רצון, לזכות בכוח התפילות וה״בקשות״ לסיעתא דשמיא. והפתרונים לעליה בידי אבא. אך עד עתה אין מענה בפיו. באותה אשמורת מתקרב אני לאבא. תחת בית שחיי ה״קוראג׳ה״, הוא התיק שבו הטלית והתפילין ״איל ליב׳רו די תפילה״ (ספר התפילה — הסידור). הנני מוכן להלוות אל אבא ל״סליחות״. אך הוא קרבני אליו והשמיע באזני מלים רגועות לסערת הצפיה שבלבי: ״אל דאגה — אמר — בעזרת השי״ת הכל יעשה כדי לקרב את ״יום העליה״ ״אלה טיירה סאנטה״ (לארץ הקדושה).

כשישבתי בבית הכנסת בתוך ההמון המנומר הלבוש בבגדי עבודה למיניהם, כשהוא עטוף בטליתות וכרוך בתפי־לין, והוא שר בקצב אחיד את דברי הפיטן ״ואורך על הר ציון זרחה״, היו לי הדברים למשיבי נפש.

בגמר סדר ״הסליחות״ היו פורשות קבוצות קבוצות בפינות בית הכנסת הגדול לתפילת שחרית, והיו מזרזות את החזן בתפילתו כי אץ להן הזמן והעבודה היום־יומית מחכה: בשווקים, בנמל, בים, בבית החרושת ובסדנאות.

בצאתנו מבית הכנסת היינו שוהים קמעא על יד מוכרי הסחלב ושותים להנאה מתוך ספלים קטנים את המשקה הסמיך, המתוק והריחני העשוי מעשבי שחלבים בתוספת אבקת קנה וקנמון שהיה מפזר הסלפג׳י ביד זריזה על המשקה.

באותה שעה היה עומד אבא על־יד הדלפקים המלאים לחם ומיני מאפה והיה קונה ה"סימיטיס", לחמניות ריחניות בגרגרי שומשומין, שהיו נאכלות יחד עם ה"חאלבה" בארוחת הבוקר.

ראש השנה

ארבע חויות עמוקות חשנו ב"יום הדין" הזה:

1. **בערב חג.** בית הכנסת מלא המון חוגג ישוב בספות הסמוכות לאורך קירות בית הכנסת ועל הכסאות שנוספו בין "התיבה" (הבימה) וה"היכל" (בפי ההמון "לה הלכה") הוא מקום ארון הקודש. באי בית הכנסת מרובים. משפחות משפחות ובתי כנסיותיהן המיוחדים לפי מסורת אבות ממגורשי ספרד ואשכנז. בתי כנסיות ו"מחזוריהם", נוסחאות שונות של תפילות, פיוטים ו"בקשות", נוסח קאטאלאן, נוסח איטליה, נוסח אשכנז, ועוד (ראה להלן). עיני כולם נטויות אל הרבנים היושבים משני צדי ה"היכל" ומחכים לאות הניתן לחזנים העומדים על משמרתם ב"תיבה" להתחיל בקבלת החג. האות ניתן ושירה מתפרצת ממאות המתפללים בקצב מקהלה כבירה, שכאילו הוכנה מראש, שירת הפיוט המבשר את השנה החדשה: "אחות קטנה" של פיטן קדמון ר' אברהם לבית חזן. כל בית ובית מתנה את חבלי הגלות וערגה עמוקה לגאולה. הפיוט נגמר בשורות אלה:

חזקו וגילו כי שוד גמר
לצור הוחילו בריתו שמר
לכם ותעלו לציון ואמר
סולו סולו מסילותיה
תכלה שנה וקללותיה
תחל שנה וברכותיה.

2. מבית הכנסת נוהר המון חוגג חבורות חבורות. אבות ובנים, סבים ונכדים ברחובות העיר. וכל חבורה מקדמת את

רעותה בברכה המסורתית: "תזכו לשנים רבות", והתשובות, מהן קצרות מהן ארוכות: "תזכה ותחיה ותאריך ימים ושנים ארוכים". ואחדים מוסיפים גם נופך משלהם: "נעימות וטובות". הבית קורן אור ושמחה. השולחן ערוך כבליל סדר פסח. לפני אבא היושב בראש השולחן ערוכות צלחות צלחות ובהן ירקות ופירות המסמלים בטעמיהם, בהרכבם ובצליל שמותיהם איחולים ומשאלות לשנה החדשה. כל ירק וכל פרי וה"יהי רצון" שלו. גם תוכנה של ה"ממלחה" הערב לא מלח כי אם סוכר.

אחרי הקידוש מתחיל ה"סדר". עם נתינת האות ע"י ראש המשפחה לוקחים המסובים מהפרי ומהירק לסרוגין וקוראים את ה"יהי רצון" המתאים לו, וטועמים בצותא. פותחים בטעימה מתפוח מבושל בצורת ריבה המיוחדת לראש השנה: "יהי רצון" שלו: "שתחדש עלינו שנה טובה ומתוקה" וכו'; ואחר הירק "פואירו" (מין בצל גדול) כשהוא מבושל ועשוי קציצות ושמו העברי המסורתי בעיר הוא ה"כרתי", וה"יהי רצון "שיכרתו אויבך ומשנאיך וכל מבקשי רעתנו" וכו'; האיספינאקה (התרד) הידוע בעיר בשמו העברי סלקא: — "יסתלקו אויביך ושונאיך וכל מבקשי רעתנו"; התמר — "שיתמו אויביך ושונאיך" וכו'; הדלעת, כשהיא מוכנה במאפה מיוחד, וקרויה בארמית קרא: "שתקרע רוע גזר דיננו"; דגים — "שירבו זכויותינו כדגים"; ראש הדג או ראש הכבש — "שנהיה לראש ולא לזנב"; בערב השני של ראש השנה נהגו לאכול רימון כדי לברך עליו ברכת "שהחיינו", כשהגרגרים האדומים היו נרמים בשפע בצלחות, היה נשמע קולו של אבא: "ירבו זכויותינו כרימון".

3. בתפילת השחרית הקשנו קשב רב ללחנים המיוחדים של מיטב הפיטנים לקטעי תפילה מיוחדים ולפיוטים של משוררי ספרד: ר' יהודה הלוי, אבן גבירול, אבן עזרא ועוד.

מבין הפיוטים היה גורם לנו חוויה גדולה הפיוט "עת שערי רצון" לר' יהודה שמואל עבאש שכולו מוקדש לפרשת עקדת יצחק. החוויה והמתח הנפשי היו גוברים ומעמיקים עד כדי הזדהות שלמה עם הטרגדיה העמוקה של אברהם ויצחק,

כשהיינו מגיעים לשורות אלה של הפיוט:

שיחו לאמי כי ששונה פנה
הבן אשר ילדה לתשעים שנה
היה לאש ולמאכלת מנה
אנה אבקש מנחם אנה
צר לאם תבכה ותתיפח.

בית זה והבאים אחריו, שתכנם תחנוני יצחק לפני אביו וקבלת דינו, היו מושרים בלחן עשיר ונוגה ובתרגומו בלאדינו. חלק זה של הפיוט היה מושר ע"י מזמר שקולו ערב וסלסולו משובח. באותה שעה היו כל העינים דומעות וביחוד עיני הנשים שבאיסנוגה (עזרת נשים), ויש אשר נשים שכולות היו מבכות באותה שעה את בניהם שמתו.

4. מתיחות "יום הדין" היתה הולכת ורפה עם התהלוכות הרבות מכל בית כנסת ברחובות העיר הראשיים בדרכן לשפת הים. בהגיעם אליה היו מסתדרים לאורכה ציבורים ציבורים לאמירת תפילת ה"תשליך".

צום גדליה

צום גדליה החל מיד אחרי ראש השנה והיה נחשב חלק בלתי נפרד מעשרת הימים "ימי התשובה". העם קרא לו "כיפור איל ג'יקו", לאמור: כיפור הקטן. אלא שהתפילה המיוחדת אחרי תפילת שמונה עשרה בתוך ה"תחנון", הזכירה לנו קינה מיוחדת את סיבת הצום: רציחתו של גדליהו,

והנה אחד הבתים:

טורפו עניי עם הארץ
יתר הגזם אכל הארבה במרץ
כורמים ויוגבים אשר הפקיד נגיד הארץ
לוקטו היום ולא היה בהם
גודר גדר ועומד בפרץ.

יום הכיפורים

את מוראו וקדושתו של קרבת ה"יום" הרגשנו ב"סליחות" של ערב יום הכיפורים. נוסף ל"בקשות" ולפיוטים שבסליחות היה גם התרת נדרים. מיד עם גמר תפילת השחרית התקהלו המתפללים חבורות חבורות בפני שלושה רבנים כדי שיתירו להם את נדריהם ושבועותיהם שנדרו ונשבעו במשך כל השנה.

אחרי התפילה פרשו אלה לעסקיהם לשעות מעטות, ואלה אל בתי המטבחיים לעופות כדי לקיים מנהג "כפרות". רבים מנעו עצמם ממנהג זה, ואלו אשר אחזו בו, ביחוד בין האמי־ דים, רובם היו מדירים הנאה מ"כפרתם" והיו מוסרים אותה אחרי שהיא "הלכה למיתה" לנצרכים וביחוד לתלמידי חכמים שתורתם אומנותם.

מעטים בעיר עוד החזיקו במנהג לקבל 39 מלקות ע"י שליח בית דין ובמעמד דיין. הטכס המיוחד הזה היה נערך בחצר מיוחדת בעיר ששימשה בדור קודם גם כמקום בית אסורים מטעם בית הדין של הקהילה לעבריינים שונים. המלקות ,שהיו למראית עין, היו מלוות בפסוקים שונים.

באווירה של יום הכיפור היתה מורגשת חרדה ליום הגדול ושמחת חג כאחת. תפילת "המנחה הגדולה" שהיתה נאמרת בשעת הצהרים, לפני הסעודה המפסקת, שימשה, וביחוד ב"שמונה עשרה" שלה, כעין פתיחה לתפילות יום הכיפורים.

עד הסעודה המפסקת היו רגילים בני המשפחה לבוא ולנשק את ידי סבא כדי לזכות בברכתו "ליום הנורא". זכורני התכונה הרבה בביתנו בשעות אלה. נכבדים ואנשי ציבור היו באים לנשק את ידי סבא הרב הזקן ולקבל ממנו את ברכתו שתעמוד זכות תורתו ויראתו גם להם בזמן גזר הדין. הם היו מתכוונים גם לרצות איש את רעהו ולהתפייס בחטאים שבין אדם לחברו לבל תתעכב, חלילה, כפרת עוונותיהם. בין הבאים אל סבא היו גם עבריינים מועדים נודעים בעיר וביניהם השודד היהודי המפורסם "רבינו", שהוא ואחיו פאטו, הפילו את חיתתם על השלטונות התורכיים, אך הגנו על היהודים לעת מצוא מפני מציקיהם. הוא היה עומד כפוף קומה לפני הרב הישיש ומבקש מחילה על כל חטאיו.

הסעודה המפסקת במאכליה המיוחדים הוסיפה רבות לאוירת החג.

בבית הכנסת קידמו את פנינו ה"סיריוס", אלה נרות השעוה, נרות נשמה ארוכים, עבים ודקים, שהיו דולקים לעשרות כשהם דבוקים אל הרצפה סמוך לפתח הבית. ההכנות להתחלת התפילה היו בעצם תקפן. המזדרזים היו רכונים אל ספר ה"תהלים" כדי שיהיה סיפק בידם לגמור את קריאתו עוד באותו לילה. הגבאים היו מספקים מקומות לכל באי בית הכנסת וביחוד ל"יחידים" (המתפללים הקבועים בכוח ובפועל). כל אורח התקבל ברצון, שמא הוא "צדיק נעלם" או "אליהו הנביא" בנתינת האות ע"י הגבאי הראשי היה פותח החזן בשירת הפיוט של ר' יהודה הלוי:

לך אלי תשוקתי
בך חשקי ואהבתי

היה זה פיוט רב בתים שכולו השתפכות היחיד לפני קולו, מתוודה על חטאיו ועורג לקרבתו כדי "להתעדן באורו". הלחן הנעים והשקט היה מכניס את כולנו לדבקות היום. היינו

עוקבים בלחש אחר השָׁר. בין קהל המתפללים היה מסתדר כעין תור מוסכם לשירה של מיטיבי־שיר. כל אחד שר לסירוגין בתים בתים מן הפיוט.

תפילת "כל נדרי" שהיתה יוצאת מפי "זקן וחכם ביראה ברעד ובקול בוכים" (כך נאמר ב"מחזור") גרמה לעולי הימים שבינינו חוויה עמוקה, ביחוד אחרי שסופר לנו כי תפילה זו היתה נאמרת לפנים ע"י אנוסי ספרד במעמקי מרתפים.

באותה שעה, למראה כל רב ונשוא פנים בהופעתם האצילית, במגבעותיהם — הבוניטי המפורסם, בגלימותיהם רחבי המידות וארוכות השרוול — ה"ביניש", היו קמות לתחייה תקופות היסטוריות מפוארות בתולדות קהילתנו.

מרצינות המעמד ב"כל נדרי" היה הקהל עובר להרגשת שמחת החג עם ברכת "שהחיינו" שהיתה נאמרת בחגיגיות רבה ע"י החזן, בתפילת "הנותן תשועה למלכים" לכבוד השולטן התורכי (ואחרי כיבוש העיר — המלך היווני). תפילה זו היתה מושרת ע"י פיטן שקולו ערב ובלחן עשיר שהושפע מהשירה התורכית עתירת הסלסולים. השמחה היתה מתעצמת עם ה"מי שברך" לחתנים: חתן תורה וחתן בראשית שנועדו ליום שמחת תורה.

המעמד של קדושת היום ושל שמחת החג היה מסתיים בתהלוכה חגיגית של ספרי התורה והכנסתם לתוך ה"היכל". "הסליחות" שתיקנו אחר ה"עמידה" (שמונה עשרה) היו

נאמרות בהתעוררות רבה. המון המתפללים היה מצטרף אל שליח הציבור בקטעי "בקשות ו"סליחות" בהתלהבות ובקצב אחיד, כעין מקהלה אדירה. קטעי התפילות המעוררים את הלבבות לחרטה על העוונות ולבקשת ה"כפרה" היו נאמרים בלאדינו העשירה בביטויים ארכאיים של לשון קאשטיליה הקדומה. היו "מזמרים" (עוזרים לשליח הציבור) שריתקו את הקהל בקולם הערב והבכיני.

בגמר התפילה נפטרו והלכו המתפללים חבורות חבורות לבתיהם כשברכת "תזכו לשנים רבות" היתה נשאת בפי כולם. רבנים ויראי שמים אחדים היו שוהים בבית הכנסת כדי להשלים ספר תהלים שהוחל בקריאתו מבעוד יום או כדי לקרוא את השירה הפילוסופית "כתר מלכות" לר' שלמה אבן גבירול.

ביום הכיפורים היינו רתוקים רובו ככולו של היום במקומותינו בבית הכנסת, נתונים להנחיותיהם של החזן וה"מזמרים" בתפילות בלחנים השונים. הורגשה גם כעין דאגת הציבור ליחיד להקל על תעניתו. לפרקים היה עובר השמש בין המתפללים ובידו צלוחית ומזליף ממנה מי ורדים על ידי המתפללים או על ממחטותיהם כדי להשיב את נפשם בריחות הנעימים. לפעמים היה הגבאי או איש נכבד אחר מכבדים את היושבים סביבם בקמצוץ טבק הרחה. אבות היו נותנים כלאחר יד ובאין רואים פירות וכעכים שהיו נושאים בכיסיהם לבניהם הקטנים, אחרי שידול רב "להפסיק את תעניתם".

בתפילת מוסף היה המתח הנפשי גובר ועולה ביחוד בתפילת "סדר העבודה". דלתות ה"היכל" נפתחות. החזן מפנה את מקומו לזקן הרבנים לעבור לפני התיבה. לא כל חזן יהין לשמש שליח צבור בהעלאת סדרי עבודת הכהן הגדול ביום הכיפורים ולהיות לפה לקהל המתפללים בוידויו לפני קונו. בקול בוכים רועד נשמע מפי הש"צ "הרשות" לסדר העבודה לר' שלמה אבן גבירול וכן לר' משה אבן עזרא ה"סלח" ואח"כ "סדר העבודה שתקנו יוסי בן יוסי". הקהל הצטרף לש"צ בסיומי פרקים.

והנה מגיע גם הרגע הדרמטי בהשמע הקטע "והכהנים והעם העומדים בעזרה כשהיו שומעים את השם המפורש יוצא מפי כהן גדול בקדושה ובטהרה היו כורעים ומשתחווים ונופלים על פניהם", היה כל קהל המתפללים, קטנים וגדולים, משתטחים על הארץ או מתכופפים על כסאותיהם ומחכים

לסיום הקטע המושר ע"י אחד ה"מזמרים" בקול ערב ומסולסל הגומר במלה "אומרים", וקול אדיר היה נשמע בחלל בית הכנסת: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד".

אכסטזה דתית זו היתה מתרחשת שוב בהתקרב שעת תפילת "הנעילה". נסתיימה תפילת מנחה. סימני התשישות מחמת הצום ניכרים בפני רבים. מסתכלים בשעונים ומבעד לחלונות אם השמש הגיע בראש האילנות. העינים נשואות לחזן. אם השעה מוקדמת פותח החזן בשירת הפיוט "ברכי נפשי" שתיקן הרמב"ן (ויש אומרים ר' יהודה הלוי) שכולו שבח והודיה ליוצר העולם. הקהל מצפה. והנה ניתן האות. הקהל במאותיו, נער וזקן, שר בקצב ובחזקה את פיוט הפתיחה לתפילת הנעילה:

"אל נורא עלילה, המצא לנו מחילה בשעת הנעילה"

ובהגיע סופו של הפיוט: "תזכו לשנים רבות, האבות והבנים בדיצה ובצהלה בשעת הנעילה" היו קדים איש לרעהו בפנים צוהלות ומקהלת המון המתפללים גוברת בשמחה ובערגה:

"מיכאל שר ישראל, אליהו וגבריאל,
בשרו נא הגאולה בשעת הנעילה".

תמה התפילה. חזר הקהל בדביקות אחרי החזן הישיש שבע פעמים את הפסוק: "קראתי בכל לב עננני ה' חקיך אצורה"; קיבל עול מלכות שמים בקריאתו שבע פעמים: "ה' הוא האלהים, ה' הוא האלהים", נשמע קול השופר, הטלי־תות מקופלות, תפילת ערבית נאמרה בחפזון, תם הצום. שמחת החג טבועה על כל פנים, קבוצות קבוצות מתפללים עודן שוהות בחצרות בתי הכנסיות כדי לברך את "ברכת הלבנה".

הבית קורן אור ושמחה. בעלת הבית, שבילתה כמעט כל יומה בבית הכנסת כבר הספיקה להכין את השולחן לסעודה הקלה, "פארה קורטאר תענית" (כדי לשבור את הצום): ריבת התפוחים או ה"שָׂרוּפֶה", פלחי האבטיח האדומים, ספל הקפה

המהביל והריחני. טועמים מכל דבר אגב שיחה שקטה ומלבבת וסיפור חוויות היום, החל מהרגשת הגוף בעת הצום שברוך השם היה "לויאנו" לאמור: קל, וכלה באפיזודות שונות, של חזנים ומומחיותם, של הכנסות מרובות בעת הכרזות "מי שברך" בעת העליות לתורה ועוד ועוד. ובין ארוחה קלה זו לסעודה העיקרית ניגש סבא בלווית אבא לגזוזטרא הגדולה ומתכננים את בנין הסוכה ותוקעים מסמר ראשון.

והנה תמה גם הסעודה, הקרובים והשכנים באים לקבל את ברכת סבא. למחרת היום הורגשה שמחה ברחובות. נכבדים ואנשי מעשה היו מבקרים בבתי הרבנים.

סוכות

חג הסוכות בטקסיו המרובים והמגוונים היה החג העליז ביותר מכל החגים, פרט לפורים. ביחוד היתה מגיעה השמחה לשיאה ביום האחרון של החג, בשמחת תורה.

הדו של החג הדהד בתפילת "כל נדרי" בערב יום הכיפורים. גבאי בית הכנסת הכריזו אז בחגיגיות את שמות ה"חתנים", חתן תורה וחתן בראשית שנבחרו ל"שמחת תורה" הבאה עלינו לטובה. באופן מעשי הרגשנו את משב החג כשהיינו חוזרים מבית הכנסת הביתה במוצאי יום הכיפורים, כשאבא היה תוקע מסמר בקרש שהיה מוכן מראש לבנין הסוכה.

הסוכה היתה נבנית על כל דקדוקיה. הדפנות היו עשויים קרשים רחבים בלי כל חציצה ביניהם. הסכך היה מורכב בעיקר מקני סוף ירוקים ולחים שהיו מביאים הכפריים התורכים והבולגרים ממבועי המים שלאורך הנחלים, וביחוד מנהר הוארדר. מהסכך השתלשלו וירדו אגסים, תפוחים, רימונים ואשכולות ענבים.

הדפנות היו מכוסים בסדינים לבנים שקושטו בניירות צבעוניים, בתמונות הכתל המערבי וקבר רחל אמנו ובפרחים ריחניים. בעיקר קושטו בפרחים המשקוף והמזוזות שבפתח הסוכה. הריח החריף של הפרחים השכיחים ביותר — החרציות — מעורר בי עד היום חוויות מהסוכה המשפחית בימי הנעורים. בערב החג הוסעה לסוכה ספה על כריה וכסתותיה שבה ישב סבא כשרגליו משוכלות או שכב עליה אחרי הצהרים ושעה קלה בלילה.

הסוכה היתה מתבשמת גם בריחו הענוג של האתרוג. בערב היה סבא מביא את ארבעת המינים לסוכה. היה מטפל בלולב, אוגדו לבל יפרדו עליו, בודק בענפי ההדס שיהיו משולשים, שלש שלש עלים בקנה אחד, ושלא יהיו בהם ענבים (פרי) אדומים או שחורים אלא ירוקים, בודק בענפי ערבי הנחל הצפופים בעליהם הירוקים והרעננים, בודק שוב את האתרוג אם פטמתו דדו מלמעלה ועוקצו מלמטה ועוטפו בזהירות בסיבי הפשתן.

לפנות ערב היינו צועדים בשמחה לבית הכנסת כשאנו מתהדרים בנעלינו ובבגדינו החדשים. ההמון החוגג פתח את החג במקהלה ובלחן נעים בפרק ע"ג בתהלים:

"כאיל תערוג על אפיקי מים
כן נפשי תערוג אליך אלוהים".

בגמר התפילה היתה נשמעת ברכת החג מפי זקנים ונוער: "מועדים לשמחה" ותשובתה: "חגים וזמנים לששון".

הסוכה קורנת מאור ה"קראיה" (ששית השבת) ונרות שעוה. בחגיגיות רבה מזמין אבא בלחן מיוחד את ה"אושפיזין עלאין קדישין", אלה האורחים אבות האומה, משה ואהרון, יוסף ודוד המלך. לילה לילה ואושפיזו. ועינינו תרות לפתח הסוכה.

ימי החג, כיתר החגים, היו מוקדשים לביקורים בבתי הקרובים ולטיולים בסביבות העיר. הכל מחכים ליום האחרון של

החג, ליום שמחת תורה. אך קדם לו ליל "תיקון הושענא רבא". זה היה ליל שימורים המוקדש כולו לקריאה בתורה, בפרקי תהלים ובמדרשים שונים. גאוותנו היתה שיכולנו להתגבר על שר השינה ושכרנו — כוסיות קפה ריחני שהיה שמש בית הכנסת מגיש למתפללים במשך הלילה ולפעמים גם בצרוף "רוסקיטה", היינו כעך.

שבע ההקפות הנערכות בתפילת שחרית, בעת קריאת "ההושענות" כשבידינו אגדים של ערבה, הזכירו את ההקפות הנכונות לנו בשמחת תורה. אלא, שההבדל ביניהן היה גדול. הקפות הושענא רבא השרו עלינו אימתו של יום הכיפורים. קטעי "הסליחות" וה"תחנון" מצטרפים לפיוטי ההושענות. חשנו מה שקבלנו ממורינו כי בלילה הזה חל סופה של "חתימת" גזר דין האדם בעולמות העליונים.

כשהסתיימו ההקפות ועמדם פרקי "הסליחות", היה בא תורם של פיוטים שתכנם בקשות לאלוהים לפתיחת אוצרות המים: "במטר רוה חרבוני ישימון". ברכות להצלחת יבול התבואות, עצי הפרי למיניהם וכל "מיני ירקות וזרעים", ולבסוף — פיוט שכולו רצוף כמיהה לגאולה: "וחיש ילכו גאולים ופדויי ה'".

התפילות והפיוטים הסתיימו בקריאתו החגיגית של שליח הצבור — "קול מבשר מבשר ואומר" והחזרה במקהלה ע"י המון המתפללים, בברכה חגיגית למלך ו"לחתני" שמחת תורה ובחבטת בדי הערבה בקרקע חמש פעמים בצרוף תפילה מיוחדת.

שמחת תורה

מי שלא ראה שמחת המונים בשאלוניקי ביום שמחת תורה לא ראה שמחה מימיו. השמחה הקיפה אנשים, נשים וטף. היא פרצה מכתלי בית הכנסת, התפשטה ברחובות העיר, הגיעה לבתים, למשפחה ונמשכה כל היום עד מוצאי החג.

במרכז החגיגות עמדו "החתנים" שהיו נבחרים עפ"י רוב מתוך בני המשפחות המתיחסות לבתי הכנסיות השונים. בתלמוד התורה הגדול, הוא בית הכנסת המרכזי, נבחרו החתנים מתוך משפחות רב העיר והרבנים או מחשובי העיר שהיו גם נבחריה. בבתי כנסיות אחדים היו מזכים במצוה זו "יחיד" (מתפלל קבוע) שנשא לו אשה באותה שנה.

ההקפות בבית הכנסת היו נערכות בחגיגיות רבה בלווית פיוטים רבים שמנגינותיהם היו מהעשירות ביותר בנעימו־תיהם. השמש היה עובר בין החוגגים וזולף עליהם, מתוך צלוחית כסף מיוחדת לכך, מי ורדים או בושם אחר. "החתנים" היו משיבים למבול הסוכריות שהיה ניתך עליהם בסוכריות מהמין המשובח, הם הקונפיטיס — שקדים מצופים סוכר. ואם החתן היה ממעט בסוכריות, או כדי לזרזו בחלוקתן, היו קוראים בעליצות בשם הגנאי: "חתן מיפלוש" לאמור: חתן פושט רגל.

ביחוד גדלה השמחה כשהיו מלווים את "החתנים" בזמרה ובריקודים לבתיהם. מכל עבר היו נשמעות הקריאות: "שמחת תורה" והללו עונים: "יש, יש". "היחידים" היו מתקב־לים בבתים בשמחה ובכיבוד עשיר. כל הבוקר לא פסקו מבקרים לברך את "החתן" כשמקהלות נודדות שימחו את הבאים בשירים ובפיוטים ובעלי הבית — בסוכריות, במיני מאפה ובמשקה.

העיר צהלה ושמחה. וגם הגויים היו סוגרים את חנויותיהם והיו משתתפים בחגיגת ההמונים.

בשמחת תורה היו בבתי כנסיות אחדים מנהגים מסורתיים מוזרים ומשעשעים. באותו יום, בזמן ההתלהבות הגדולה, היה מותר ל"יחידים" להזכיר בקול רם ובפומבי את שם הלוואי של בית הכנסת.

בתי הכנסיות בשאלוניקי, וכן גם ביתר ערי הקיסרות העותמנית הישנה, נקראו על שם הערים והארצות שמהן באו הגלויות אל העיר. כל

משפחה ידעה מקום מוצאה בזמן גרוש ספרד והארצות שעברה בנדודיה עד שהגיעה לשאלוניקי.

מלבד שם העיר והארץ היו לבתי הכנסיות בשאלוניקי שמות לוואי מיוחדים שתוכנם: צמחים, בעלי־חיים, חפצים ושמות גנאי שונים

טרם נעשה מחקר מקיף על יסודם של שמות לוואי אלה. בין החוקרים רבו ההשערות. אחדים סוברים שאלה הם דברים המאפיינים את ארצות הגלות, אחרים רואים באלה שיבוש שמות משפחות, אחרים אומרים שהם מציינים צמחים שהיו גדלים בחצרות בתי הכנסיות.

נפרט אחדים משמות לוואי אלה:

שמות של צמחים:

בית הכנסת איבורה — ארוז, לאמור — אורז
בית הכנסת עץ חיים — אז'ו = שום
בית הכנסת לישבון — מאנגראנה = רימון
בית הכנסת קאטאלן — פ'יגו לוקו = תאנת בר
בית הכנסת פורטוגאל — קאלאבאסה = דלעת

שמות בעלי חיים:

בית הכנסת אוטראנטו — גאיו = תרנגול
בית הכנסת ארגון — גאטו = חתול
בית הכנסת שלום — גאמיליו = גמל
בית הכנסת איטליה — ראטון = עכבר
בית הכנסת אשכנז — מושקה = זבוב

שמות חפצים שונים:

בית הכנסת מוגראבים — סיאה = כסא
בית הכנסת נוה צדק — קואירנו = קרן
בית הכנסת קיאנה — ג'אנאקה = טס
בית הכנסת ציציליה חדש — מאדירו = קורת עץ
בית הכנסת פולייא — מאקארון = מקרון
בית הכנסת הר גבוה — וילה = מסך, וילון.

שמות שונים:

בית הכנסת גרוש (ספרד) — משקיטה = צריח של מסגד
בית כנסת ישמעאל — לוס זינגאנוס = הצוענים
בית הכנסת פרובינסיה — לה קהילה דילוס פרוביס = קהל עניים
בית הכנסת יחיא — אקוז'דוס = אסופים
בית הכנסת ציציליה ישן — פישקאדוריס = דייגים
בית הכנסת מאיור — לאדרון = גנב

"יחידי" בית הכנסת היו נמנעים מלהזכיר כל ימות השנה את שם הלוואי. יחיד מקהילת "איבורה", למשל, היה קורא את האורז בשם "גרנוס די אורו" לאמור: גרגרי זהב. ורק ביום שמחת תורה היה מותר להזכיר בפומבי את שם הלוואי. בשעה שהיו נפגשים ברחובות קבוצות של חוגגים מבתי כנסיות שונים היו קוראים בקול רם את שמות הלוואי. לפעמים היו מקניטים "יחידי" קהילה אחת את "יחידי" קהילה אחרת: "איל גאטו קומי אל ראטון" לאמור: "החתול" (בית הכנסת ארגון) אוכל את ה"עכבר" (בית הכנסת איטליה)

בבתי כנסיות אחדים היו גם טכסים מיוחדים, מהם כעין משחקים משעשעים. אביא דוגמאות אחדות:

1. בבית הכנסת איבורה ששם הלוואי שלו היה "אורז" היו רגילים לבשל השכם בבוקר יום שמחת תורה, בתנור שהיה בחצר בית הכנסת, כמות גדולה של אורז. בזמן "ההקפות" היה כל "יחיד" טועם שתי כפות של אורז בקראו בקול רם את המילה "אורז".
2. בבית הכנסת קיאנה היו מביאים בזמן "ההקפות" טס עמוק (שם הלוואי של בית הכנסת) מלא ראקי (עאראק) וכל אחד היה שותה ממנו.
3. ביחוד היו מוזרים מאד הטכסים בבית הכנסת מוגרבים (לה סיאה = הכסא). בזמן "ההקפות" היה מביא הגבאי כסא גדול שהיה מונח כל השנה מתחת ל"תיבה", היו מושיבים עליו את "החתן" כשהוא מחזיק ספר תורה בידו וקושרים אותו בחבלים אל הכסא. ארבעה חברים גברתנים מהחברא קדישא היו מרימים את הכסא בזמן ההקפות וכשהגיעו לפי־נות בית הכנסת היו מניפים את הכסא למעלה ומחזירים אותו לידיהם.

במוצאי שמחת תורה היו עורכים בחצר בית "החתן" מסיבה גדולה לכבוד נכבדי המתפללים בבית הכנסת. הגזבר היה מקבל את המוזמנים כשמקל גדול בידו. את המסיבה היו

הופכים ל"חדר". "המלמד" היה הגזבר והמוזמנים היו התל־מידים. המוזמנים — "התלמידים" היו ניגשים אל הגזבר ומנש־קים את ידו. הגזבר היה חובט בכל אחד במקלו, נותן לו ביצה שלוקה (שהיו שומרים אותה עד הסעודה) ומושיב את כולם במעגל על גבי מחצלות או שטיחים. הגזבר — הרבי היה עומד במרכז המעגל, קורא שיר והמוזמנים — התלמידים היו חוז־רים על כל מילה ומילה. וזהו השיר:

אנדאנדו פור און דירי קאמינו	בהתהלכי דרך גיא
טופי און קריסטיאניקו	פגשתי בנוצרי (קטן)
קי ייב׳אב׳ה אונה	שנשא בכנף בגדו
אלדה די אלביאנאס	אגוזים קטנים
לי דימאנדי אונה נון	בקשתי ממנו אחד ולא
מי דיו	נתן לי
לי דימאנדי דוס נון	בקשתי ממנו שנים ולא
מי דיו	נתן לי
אליב׳אנטי אונה פיידרה	הרימותי אבן
אי לידי אין ראש קאביסה	והכיתיו בראשו
מי ייבו אנדי איל פאשה	הביאני אל הפחה
מי איזו קונטאר דייז	הכריחני לספור לו 10
פירחים	פרחים
קוארינטה פ׳לוס אי סיין	40 פ׳לוס ומאה דוקטים
דוקאדוס	

אחרי ה"שעור" שרו שירים ילדותיים שונים שלא היה להם שום מובן. השירה ו"מכות" המלמד היו מעוררים צחוק רב בין המסובים "התלמידים". אחר התחילו במשחקים "החיט" וה"משפט". וזה משחק החיט: הגבאי היה החיט, ואחד ה"יחי־דים" מזמין אצלו בגד. בתחילה היה דין ודברים ביניהם כדי לקבוע את מחיר הבגד. אחרי שהשתוו על המחיר היה הגזבר

עושה כל מיני תנועות בידו כאילו לוקח את מידת הבגד. בינתיים היו יתר המסובים מכינים "מחטים" מקנים. "החיט" היה לוקח מעיל מאחד המסובים, הופכו ומלבישו ל"מזמין". הלה היה עושה כל מיני תנועות כאילו אינו שבע־רצון מן הבגד. לאחר משא ומתן היה מקבל את מעילו, יושב עליו כאילו אומר לגהצו.

"משחק המשפט" — השופט היה ראש החברא קדישא. המתדיינים היו שנים מנכבדי המסובים. התביעה: בעלות על שדה. זה אומר: כולו שלי וזה אומר: כולו שלי. השופט היה יושב במרכז המעגל, מרכיב משקפים בלי זכוכיות, על ברכיו ספר פתוח וכולו רצינות. שני המתדיינים היו ניגשים אליו כשנרות בידיהם. האחד טען: אדוני השופט עשה צדק בריבנו, השדה הוא נחלת אבותי. השני ענה לעומתו: לא אדוני השופט, שדה זה ירשתי מאבותי, חרשתיו, זרעתיו וקצרתי את יבולו בשמחה. "השופט" היה מעמיד פנים כאילו הוא חרש וישב בשויון נפש. אחד המסובים היה מטלטלו ואז היה מרים את ראשו ומסתכל במתדיינים ופוסק: "חלקו את השדה לשנים".

אחרי המשחקים היתה נערכת סעודה חגיגית שתפריטה: בצלים, גבינה, פירות וכמשקה — יין לבן. אסור היה ל"חתן" להגיש למסובים צלי אש וכן קפה. הסעודה היתה נמשכת עד חצות.

חנוכה

חנוכה וט"ו בשבט מחיים בי חויות עמוקות של אורח חיים משפחתי. הימים — ימי חורף קרים וסגרירים ולעתים גם מושלגים. בערבים היו בני המשפחה מצטופפים מסביב לפ׳ר־גארירו ("האח") העשוי נחושת קלל ונהנים מהחום השופע מהגחלים הלוחשות. אבא היה חותה את הגחלים במלקחיים כדי ללבות את האש, ובשוליים הרחבות של "האח" היו

מסודרים הערמונים הקלויים שזה עתה הוסרו מתוך הרמץ החם, והמסובים מחכים לתורם כדי לזכות בהם.

על הספה הרכה ישובים סבא ואבא כשרגליהם משוכלות וכתפיהם עטופות ב"של", הוא הסודר כעין שמיכה. לפרקים היו מספרים אגדות שנדלו מתוך הספר העממי "מעם לועז".

באותם הלילות ספוגים אוירה משפחתית מלכדת ומלבבת היה חל חג חנוכה. בני המשפחה עומדים לפני החנוכיה המסורתית, שלא נשתנתה צורתה ונשארה במתכונתה ובפשטותה. היא היתה עשויה פח לבן בצורת משולש שבק־דקדו החד בית קיבול לפתילה הטבולה בתוך שמן זך. אבא ברך על הנרות וקרא בנעימה קלה, ספק שירה ספק דקלום, את "הנרות הללו" וכו' ובסיימו נשמע בקולות חגיגיים מזמור ל' בתהלים: "מזמור שיר חנוכת הבית לדוד". השיר "מעוז צור ישועתי" לא היה ידוע לנו. בסיום טכס ההדלקה קבלנו בלילה הראשון את החג את ה"חנוכליק", לאמור: דמי חנוכה.

בימי החנוכה המשכנו בלימודינו ב"תלמוד תורה", אך בחוזרנו הביתה נהנינו ממאכלים מיוחדים וביחוד ממיני מאפה טעימים. בהיותנו שרויים בבדיחות הדעת אהבנו לשיר את השיר הילדותי הקטן:

ויהי מקץ*	ויהי מקץ
פיטיקאס קון מייל	פיתות בדבש
פארו לאס אזיאה	פרעה אפן
יוסי סי לאס קומיאה	יוסף אכלן
חנוכה באיילה טו טיאה	בחנוכה דודתך רוקדת
חנוכה באיילה טו ב'אב'ה	בחנוכה סבתך רוקדת

נשים צדקניות היו מחזרות על הפתחים כדי לאסוף קמח ושמן למען משפחות עניות שלא השיגה ידן לאפות דברי מאפה, על מנת שהשמחה תהיה שורה בבתיהן.

*פרשת "מקץ" הנקראת בשבת שחל בו חנוכה.

במסורת העממית נשמרו קטעי שירים שהיו שרות הנשים הצדקניות בבקרן בבתים:

טרה טרה לא גאינה	טרה טרה התרנגולת
קורסו ב׳יאה קטילינה	פנו דרך לקטילינה
	(או: דופי דופי למוג לב)
דמוס אזייטי	הבו שמן
איל דיו ב׳וס אימפריזינטי	אלוהים יחנכם
דמוס פ׳ארינה	הבו קמח
איל דיו ב׳וס אימפריזינטי	אלוהים יחנכם
סי מי דאש או נו מי דאש	אם תתנו ואם אין
איל פ׳יז׳קו אלה חברה	(בכל זאת) הבן ל״חברה״
לה פ׳יז׳קה אלה חופה	הבת לחופה

בימי החנוכה היו נוהגים איגודי בעלי המלאכה למיניהם לערוך סעודות־מצוה לחבריהם.

ט״ו בשבט

ט״ו בשבט הידוע בפי ההמון בשם לא אשורי (לאמור — החג המעורב = מעורב בפירות), היה נחוג באחד מלילות החורף בחגיגיות רבה ובחוג המשפחה בלבד. שלא כיתר החגים היה משולל ט״ו בשבט, פרט לברכות הנהנין, כל טכס דתי או תפילה מיוחדת בנוסף לתפילות הרגילות. לליל ט״ו בשבט קדמה תכונה רבה שהיינו עדים לה כשהיינו חוזרים מלימודינו ב״תלמוד תורה״. בדרכנו הביתה היינו עוברים ב״פלאסה״ הוא השוק הגדול שבעיר: דלפקי מוכרי פירות וקליות היו מסודרים בטוב טעם ריבועים ריבועים כשהם גדושים מיני פירות חיים או קלויים; בשוק היתה נשמעת שירה עליזה מפיותיהם של עשרות חנוונים המכריזים על סחורותיהם.

עיקרו של החג בערב. השולחן הערוך בטוב טעם, גדוש צלחות צלחות מלאות פירות וקליות. באותו ערב נתכנסו כל הפירות שנשתבחה בהם שאלוניקי וסביבותיה, עמקיה והריה או שהובאו ממרחקים ואף מארץ ישראל. בין הפירות לא נעדרו אף אלה שהצטיינו בעסיסיותם בשלהי הקיץ ונשמרו מכל משמר בין הבגדים שבארגזים או במרתפים הקרים כדי לשמור על טריותם ולהרחיק מהם את הריקבון. אפילו האב־טיח וביחוד המילון, שזמנם בקיץ וסופם בחג הסוכות, היה מעלה אבא במפתיע על השולחן לשמחת הקטנים והגדולים.

בכל שפע הפירות חשנו את מהותו של החג, חג האילנות, ואת אמיתות דברי ה"רובי" (הרבי), כי "בלילה הזה נפקדים האילנות וכל עצי הפרי על ידי המלאכים והם מצווים לתת את פירותיהם. ובשביל זה נהגו לקנות כל הפירות ולברך עליהם".

יש שהיינו מציצים מתוך סקרנות דרך החלונות אל האיל־נות השרויים בשלכתם והמתנועעים כמחווים קידה זה לזה. שמא נזכה לראותם כשהם מתחבקים ומאחלים איש לרעהו שנה טובה.

כשהיינו ישובים מסביב לשלחן המלא כל טוב, היתה מעלה עליו אמא בחגיגיות רבה את הפארור הגדול והנוצץ והמפיץ ריחות נעימים. זה היה ה"חמין", ה"חמין" המיוחד של ה"אשורי" (ט"ו בשבט), או לה "פ'ייסטה דילאס פ'רוטאס" (חג הפירות), שהשתוקקנו לו כל ימות השנה. בדור האחרון היה נדיר החמין המסורתי של השבתות במשפחות רבות. ה"חמין" של ה"אשורי" שימש כעין זכר ל"חמינים" שניתבטלו.

ה"חמין" היה עשוי גריסי חיטים מבושלים בשומן של רגל פרה כשביניהם נתונים ערמונים גדולים שהובאו מהרי חור־טיאג'י הנישאים בצפונה של העיר.

בסיום אכילת ה"חמין" התחיל אבא בחגיגיות רבה בחלוקת הפירות ובאמירת הפסוק: "ויהי נועם ה' אלהינו עלינו ומעשי

ידינו כוננה עלינו ומעשה ידינו כוננהו" (תהלים צ' י"ז). הוא היה מסביר למסובים את כוונת הפסוק: "שהשם יתברך יקבל את מעשינו באכילת הפירות אף כי איננו יודעים כוונת הדברים". אחר כך טועם ממיני המאפה ומברך עליהם "בורא מיני מזונות", ויתר המסובים, כל אחד בהגיע תורו, טועם מן הפרי ומברך עליו. פותחים, כמובן, בפירות שנשתבחה בהם ארץ ישראל וביניהם האתרוג (למעשה ברכנו על ריבה ריחנית וטעימה שנרקחה מהאתרוג של סוכות), ומהרימון, שלמרות הצטמקותו מאז בישולו לפני חודשים אחדים, עדיין נשארו גרעיניו האדומים עסיסיים כפי שהיו.

בבתי תלמידי חכמים הבקיאים במסורות העממיות היה סדר מיוחד באכילת הפירות. בעל הבית היה פותח בברכת החיטה שב"חמין" כדי לקיים את הפסוק: "חלב חיטים ישביעך", סגולה למזונות ברווח. בעלת הבית היתה מברכת על הענבים, כדי לקיים את הפסוק: "אשתך כגפן פוריה בירכתי ביתך"; הבן — על הזית — "בניך כשתילי זיתים מסביב לשולחנך"; הבת על הרימון — "כל כבודה בת מלך פנימה" כלומר: כשם שכבוד הפרי הוא בתוך קליפתו.

בגמר הטעימה מכל הפירות או בין טעימה לטעימה היו פותחים בשירת ה"קומפלאס די לאס פרוטאס", "שיר על הפירות". זהו זמר עממי באיספניולית לט"ו בשבט שחיברו הפיטן העממי ר' יהודה בר ליאון קלעי שחי בשאלוניקי בסוף המאה ה־18.

בשיר, מרובה החרוזים, נזכרים כל הפירות כשהם מספרים על תכונותיהם הטבעיות והמיוחד שבהם לעומת הפירות האחרים. כן נזכרים בשיר כל מיני פרחים.

הקומפלאס שימשו לנו מקור חשוב להכרת תכונותיהם של הפירות וביחוד של הפרחים שידיעותינו עליהם לא היו מרובות.

חג פורים

בפורים הרגשנו שמחה עממית מהי. השמחה פרצה מבית הכנסת עם סיום קריאת המגילה, וממנו אל הבית, וכשגאתה, התפרצה שוב אל הרחוב.

שמחת פורים בעממיותה דמתה לשמחת תורה (ראה לעיל), אלא שזו דתית וזו חילונית. זו מאופקת ומסויגת מפאת קדושת היום, וזו בלתי מרוסנת ומשתוללת בראש כל חוצות, בעגלות ובכרכרות ובצהלת שיכורים למחצה. הצד השוה שביניהם — עליזות וחדוות החיים.

לפורים היה עוד נופך משלו. שמחה לאיד האויב המסורתי מדור לדור וסיפוק רגש הנקמה שהיה מפעפע בלב לכל ה"המנים" שחשבו להתנכל לציבור היהודי המושרש בעירו.

התכונה לפורים היתה מורגשת בבית וברחוב עוד ימים אחדים לפניו. בבית — ידי הנשים היו מלאות עבודה בהכנת הפשטידות המיוחדות לסעודה החגיגית של פורים ול"משלוח מנות"; טסי נחושת ממורטים משוחים בשמן היו ערוכים על גבי השולחנות והאצטבאות שבמטבח הרחב; קנה וקנמון ומי ורדים הפיצו את ריחותיהם החריפים והנעימים; הנשים — זו מרדדת במערוך עץ את הבצק לעלים דקיקים, וזו שוטחת אותו בטסים שכבות שכבות ונותנת ביניהן רסק אגוזים ושקדים; זו מורחת את השכבה העליונה במשרה של ביצים טרופות וחוצה את הכל בסכין חדה רבועים רבועים, וזו מכניסה את הטסים לתנור שהוסק מבעוד יום.

גמרו בעשיית פשטידה זו, היא הבקלב"ה, והתחילו בעשיית הסאמסאדאס, אלה המשולשים הקטנים העשויים עלים דקיקים ובתוכם רסק אגוזים ושקדים טבולים בדבש. מאפה טעים ופריך זה שימש פריט חשוב ב"משלוח מנות" וביחוד לבת צעירה שזה עתה חגגו את כלולותיה או למחותנים מכובדים. סיימו בהכנת ה"בקלבה" והסאמסאדאס וכבר רותחים בסיר השפות על הכיריים מי הדבש להכנת הפשטידה המיוחדת

לפורים של ההמונים הנקראת בשם "טופישטי". ביד זריזה נותנת אמא בסיר את הקמח, בוחשת בתרווד עד שעולה הבצק, לשה קלילות ושוטחת את הכל בטס ומכניסה לתנור.

כל התכונה הזאת היתה מרנינה את הלבבות, מגרה את התיאבון ומעוררת את כוח ההמצאה והתחבולה כיצד לזכות, באיסור או בהיתר, בטעימת מעדנים אלה עוד לפני החג.

וברחוב — בהתקרב שבת זכור, הוא "סאבה די לאס נוב־ייקאס" (שבת הכלות) בפי ההמונים, היתה האוירה בעיר טבועה מתיקות. באשר פנינו, בפתחי בתי כנסיות, בחנויות וביחוד בחנויות השקיירג'יס (מוכרי סוכריות) ב"פלאסה" (השוק) היו פוגשות עינינו ציבורים ציבורים של מיני מתיקה, ערוכים ומסודרים בדלפקים מיוחדים וצורותיהם שונות ומשונות: קסתות, מספרים, קבקבים, פרצופי בני אדם קטנים וגדולים, וביחוד צורות משונות המדגימות את המן ועשרת בניו. כולן עשויות סוכר; מהן מוצקות ומהן דקות כעין הזכוכית אך כולן בשלל צבעים. מבין בליל מיני המתיקה היו בולטים ה"פ'ולאריס", מגדלים עשויים סוכר שתחתיתם שכבת בצק ובה נתונה ביצת חמין. בצידי הדלפקים היו מוצגים גושים של ה"קופיטה", מין חלב'ה לבנה קשה ומנומרת באגוזים ושקדים הקבועים בה.

ב"פ'ולאר" המסמל את עץ התליה של המן וב"קופיטה" היו זוכים בעיקר הנכדים, מתנת סבא הטוב.

ראשיתה של תחושת החג — בליל שבת זכור. אם כל הסעודות בשבתות היו משופעות במאכלים למיניהם כיד בעלת הבית הטובה עליה, הרי בלילה זה נהנינו מפשטידה מיוחדת ב"פסטיל די בופ'י" (פשטידה ממולאה בריאות טחונות) או ב"בולימאס", משולש בצק גדול הממולא בשר; ואם בכל ליל שבת היתה מלווה הסעודה בשיר שבת, או בפרקי שיר השירים, או בהפטרת השבוע, הרי ללילה זה נופך משלו:

הפיוט "מי כמוך" מאת ר' יהודה הלוי, המפרט באריכות רבה את גבורי "מגילת אסתר". תרגומוהו גם ללאדינו. הפיוט הארוך הפך למשל בפי הבריות; אם היה מטיח אדם דברים רבים נגד חברו, היו אומרים עליו כי "ייה לי קאנטו לה די מי כמוך", לאמור: "שר לחברו מי כמוך".

כשסיימו בפיוט זה היו מוסיפים את הפיוט המתחיל במלים "אזכיר חסדי אל נאמן" לאברהם בר שלום, שגם תוכנו מאורעות פורים. מנגינתו עליזה ומושפעת מהשירה התורכית המסולסלת.

בליל פורים היתה התכונה בבית הכנסת רבה. הזקנים, וביחוד תלמידי החכמים שביניהם, החזיקו בידיהם את המגילות הכתובות על קלף. מהן היו נתונות בתיקים של עץ זית ומהן בתיקים של כסף ואף של זהב, שהיו מסורות מאב לבן, מסבא לנכד במשך דורות.

הנערים היו דרוכים וערוכים למלחמה על המן ופמלייתו כשידיהם מחזיקות בפטישונים עשויים עץ וחיכו בקוצר רוח להכות בהמן ובבניו. קהל המתפללים התאים את ישיבתו בספות ובכסאות לצורך רקיעה ברגלים במלחמה הקרובה. בתחילה נשמעה, בקשב רב, קריאת המגילה מפי החזן שנבחר מלכתחילה בזכות קולו הערב, אשר סילסל בשירתו לפי הטעמים ולפעמים חרג מהם ועבר לקריאה אומנותית כשהוא מטעים את תוכן המאורעות שבמגילה: הנמיך את קולו בעצב בהזכירו את מחשבת המן להרוג ביהודים, והרים את קולו בעליזות בהזכירו את מרדכי ואסתר, וביחוד כשהעלילה מתפתחת ומגיעה לשיאה במפלת המן.

קהל המתפללים היה משתתף עם החזן, במקהלה אדירה שכאילו הוכנה מראש, בקריאת הפסוקים שבמגילה המתארים את הנסיבות למפלת המן, וכן את הניצחון כגון: איש יהודי היה בשושן הבירה (פרק ו' א'), בלילה ההוא נדדה שנת

המלך (פרק ו׳ א׳) ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות (ח׳ ט״ו) ועוד.

הכל הלך למישרין עד הגיע פרק ו׳ בהזכר שמו של המן. שנאת הדורות על ה״המנים״ למיניהם היתה מתפרצת אז בין כתלי בית הכנסת. הנערים מכים בפטישוניהם בכל מקום אגב חיפוש ברצפת העץ ובספסלים את ״עיני המן״, והגדולים רוקעים בחזקה ברגליהם. מכאן ואילך משתדלים הקטנים שלא להחמיץ את הכאת המן. יש והחזן בהכירו בצפוי, היה קורא בחפזה וביחוד את הפסוקים המספרים על מפלת המן ותלייתו הוא ובניו על עץ.

אחר כך היה הקהל נרגע ומקשיב רב קשב לפרשת הנצחון, קורא בקול חזק את הפסוק ״ליהודים היתה אורה״ ומסיים בשמחה את סופה של המגילה.

זכורני — כשהייתי חוזר מבית הכנסת הביתה היו מתאספות השכנות, גדולות וקטנות, והייתי קורא בפניהן את המגילה. כידוע: הכל חייבים בקריאת המגילה. באותו ערב היו לי הנאות אחדות: א. קראתי מתוך המגילה שהיה נתונה בתיק של כסף עתיק יומין, מורשת המשפחה מדור דור, שקיבלתיה מידי סבא. ב. הרגשתי שמץ של גאוה שאני, שזה עתה הייתי ל״בר מצוה״, מזכה את הרבות וביחוד את בנות גילי... ג. השכר אחרי הקריאה: מנה הגונה של ה״קופיטה״ (ראה לעיל) ומגדנות למכביר בתוספת הפורימליק (דמי פורים).

עיקרו של החג — סעודת פורים, סעודה כיד המלך. בעינינו הקטנים היתה מצטיירת סעודה זו כסעודה שבחצר המלך אחשורוש. על השולחן הועלו מיטב התבשילים, שפע קליות פירות, מיני מתיקה, דברי מאפה למיניהם ויינות מהמשובחים ובשפע. דלת הבית היתה פתוחה לרווחה. מדי פעם היו נכנסים משרתי הציבור למיניהם, כדי לזכות בפורמליק (דמי פורים): מנקה הרחובות, הארנאוט (אלבני) הנוטר בלילות

הוא ה"פאזבאן", האסינדידור (מדליק הפנסים שבראשי הרחובות) התורכי, ולהבדיל, שמש בית הכנסת ויתר כלי קודש וסתם אביונים. בעיקר לא פסקו לבוא בני קרובים ושכנים כשהם נושאים בידיהם בזהירות ובפנים קורנות משמחה את הטס המכוסה במפית לבנה, הוא ה"משלוח מנות". אבא היה מקבל את הטס בחגיגיות רבה, מסיר את המפית, מסתכל בתשומת לב בתוכנו של הטס, לוקח חלק ממנו ושם מנות אחרות, והכל לפי חשיבותם של שולחי משלוח המנות. אחר מכסה את הטס ופוטר את השליח במתת כסף הגונה.

כטוב לבנו בסעודה השמנה היינו מזמרים את ה"קומ־פלאס", שירים עממיים כתובים בעיקר בלאדינו, מהם עממיים שלא נודע מי חיברם ומהם משל פיטנים עממיים ידועים. תוכנם של השירים — פרשת המן המתוארת בפרטי פרטים ובהומור רב, לקט של סאטירות מחיי המשפחה של המן, החל מחתונתו עם זרש המרשעת, הכתובה ותנאי הנשואין, התנג־שותו עם מרדכי הצדיק וסופו המר, בתוספת "השכבה" ("יזכור") מיוחדת אחרי פטירתו.

אותה שעה היה הרחוב הומה מהמון חוגגים. הללו צוע־דים חבורות חבורות כשהם בגלופין והללו רכובים על חמו־רים, סוסים ואף בכרכרות. במקומות שונים עוד נמצאו נערים שהמשיכו בנוהגי הדור הקודם לקחת קורת עץ המסמלת את המן ולשרפה באש.

פורים־סאראחוסיס (Syracosa)

יחידי "ק"ק בית אהרן" ומשפחת אלחדיף אשר מ"ק"ק סיציליה" היו מתאספים בכל שנה בליל י"ח בשבט (במקומות אחרים ב־י"ז) כדי לחוג את החג שהיה ידוע בשאלוניקי בשם "איל פורים דילוס סאראחוסיס" (פורים של אנשי סיראקוזה). החג נחוג לזכר מאורע הסטורי שהתרחש בעיר סיראקוזה

בירת סיציליה בשנת הק"פ לפ"ג (1420) ולפי מסורת אחרת בשנת 1400, שבו ניצלו היהודים בדרך נס. החוגגים היו קוראים את פרשת הנס הכתוב על קלף במתכונת מגילת אסתר, אחרי שצמו במשך היום, וביום המחרת היו חוגגים את החג במאכל ובמשתה וב"משלוח מנות" כמו בפורים.

המגילה מתחילה בשורות אלו:

"ויהי בימי המלך שאראגושאנוש מלך אדיר וחזק היה, והיה תחת ממשלתו כחמשת אלפי איש מבני ישראל כלם חכמים ונבונים ראשי אלפי ישראל המה, לבד מבחוריהם ונעריהם ונשיהם ובניהם וטפם, ושתים עשרה קהלות קדושות בנויים מאבני גזית ועמודי שש כלולות יופי, ממלואים בתרשיש. וכה מנהג היהודים האלה: בעבור המלך דרך שוק היהודים היו מוציאים שלשה ספרי תורה מכל קהלה וקהלה, שלשים וששה ספרים מעוטפים בבגדי רקמה ובתיקי כסף וזהב ורימונים, ותפוחי כסף וזהב כמשכיות כסף בראשי הספרי התורה ומברכים למלך בקול גדול ורם וכל העם עונים אחריהם אמן. ויהי היום נקהלו שנים עשר חכמי ישראל וארבעה ועשרים דיניהם בהחבא לאמר: לא כן אנחנו עושים לצאת עם תורת אלהינו חיים ומלך עולם, לפני עובדי אלילים אלמים. נועדו נוסדו יחדיו להכין שלש תיקין ריקים מכל קהלה וקהלה מעוטפים עם מעיליהם ורימוניהם לצאת עמם לפני המלך... וכך היו עושים עד שנת שתים עשרה למלך שאראגושאנוש. בימים ההם ונשתמד איש ריב ומדון רשע ובליעל חיים שאמי שמו, ויהי האיש נחמד בבית המלך, כי היה משרת בשער המלך. בעת ההיא גדל המלך שאראגואנוש את חיים שאמי, אשר שם את שמו מארקוש, ויישם כסאו בין השרים אשר אתו בשער המלך...".

חיים שאמי דמתקרי מרקוש גילה למלך בשובו מסיורו בעיר כי היהודים יצאו לקראתו בתיקי ספרי תורה ריקים "כי במרמה הם עושים". ויקצוף המלך מאד, ויאמרו לו חכמיו כי משפט מות ליהודים בגלל תרמיתם. "ויקראו סופרי המלך בעת ההיא בחודש עשתי עשר הוא חדש שבט בששה עשר בו ויכתבו על היהודים כרצונם ויחתמו בטבעת המלך". ויבקשו מאת המלך לצאת למחרתו בבוקר בפתע פתאום ולעבור בשוק היהודים. "אם יאמנו דברי מרקוש כי התיקים ריקים אז יקומו חיל המלך ויהרגו את היהודים כולם כאחד תוך קהלותם ואת בית תפילתם ישרפו באש ואת טפם ואת נשיהם נקח לנו לעבדים ולשפחות רק כל שללם יבא אל גנזי המלך".

בלילה ההוא נדדה שנת אפרים ברוך שמש הקהל והנה אליהו הנביא נגלה אליו ויצוהו למלא חיש את התיקים בספרי התורה. ויעש אפרים ברוך כמצווה. כמראה הזה ראו כל שמשי שתים עשרה הקהילות בלילה ההוא, וכן עשו כמצות אליהו הנביא. אך לא הגידו דבר לאיש.

למחרתו בשבעה עשר יום לחודש שבט (במגילת איידין — י"ח לחודש), עברו המלך ופמלייתו במפתיע דרך שוק היהודים. מיד יצאו היהודים עם תיקי ספרי התורה לברך את המלך כמנהגם. המלך ביקש לפתוח את התיקים כדי לראות את ספרי התורה. היהודים חרדו מאד לבקשת המלך כי היו בטוחים שהתיקים ריקים מספרים. אך בפותחם את התיקים ראו כי הם מלאים והיה כתוב בראש העמוד הפסוק: "אף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים ולא געלתים לכלותם להפר בריתי אתם כי אני ה' אלהיהם". כראות המלך כל התיקין מלאים עם תורת האלהים ויברכם המלך וימחול להם המס שלש שנים... ויצו המלך ויתלו את מרקוש הרשע על העץ על אשר זמם לעשות רעה עם היהודים". והמגילה מסיימת:

"ועל כן קיימו וקבלו היהודים הנמצאים בעיר סאראגוסאנוס עליהם ועל זרעם להיות עושים את יום שבעה עשר לחדש שבט בכל שנה ושנה הם ובניהם עד עולם ששון ושמחה, ויום טוב ומשלוח מנות איש לרעהו ומתנות לאביונים... ארור מרקוש, ברוך אפרים, ארורים כל הרשעים, ברוכים כל ישראל וגם אליהו הנביא זכור לטוב".

פסח

טרם הספקנו לנוח משאונו של חג פורים וכבר חג הפסח, ובעיקר חומרתו, חודר אט אט לתוך מסכת חיינו. הלכה והסתמנה רוח אחרת בכל הליכות הבית. הורגש כי מעתה השליטה מסורה בידי סבתא ואמא, וכי הכל מתנהל בשיטה, בהתמדה ובקפידה רבה. בכל יום עובר הרגשנו כי ניטל מאתנו חופש התנועה בבית. היינו מתלבטים בין ארגזים וארונות שטולטלו ממקומם, בין סולמות הסיידים ובין רגליהם של בעלי מלאכה שונים. העבודות הנעשות בכל חדרי הבית היו נראות בעינינו לא שגרתיות, היינו: לא לחיי־דוש פני הבית גרידא, כי אם כולן היו מכוונות לתכלית אחת — ביעור כל שמץ של חמץ.

במידה והתקדמו העבודות והחג קרב ובא היינו בני הבית, מתוך הסכמה אילמת, הולכים ונסוגים לפינות הבית המותרות, עד שהגיע היום והותרו לנו 4 אמות בקצה האולם הרחב או בגזוזטרא שבהם היינו מקבלים את לחם חוקנו.

אחרי "שבת החודש" היינו מרגישים בבית, בביה"ס וברחוב את משב תחילת החג. ציבור שלם מלוכד חש את מלוא חשיבות החג.

בלכתנו לתלמוד תורה דרך השוק המרכזי היינו נתקלים בנוף אחר שלא היינו רגילים בו ביתר ימות השנה. הסדר והנקיון שלטו בכל. מדפי החנויות והדלפקים שבפתחיהן היו שפע כלים מכלים שונים: כלי חרסינה וזכוכית נוצצים וכלי נחושת, סירים, תרודים וקלחות מבריקים מלובן ציפוי הבדיל, שהובאו זה עתה מאהלי צוענים ומצריפי אלבנים ותורכים. צרכי אוכל למיניהם נראו כשהם מבוררים מכל פסולת שיש בהן שמץ של חמץ. ביחוד בלטו בהם מצות שקמחן נלוש עם יין וביצים וכן פירות כגון צימוקים שחורים, שנועדו בעיקר לימי הפסח, אגוזים ושקדים טריים ועוד. אזנינו היו קשובות לזמרה העליזה עשירת הלחנים היוצאת מפי עשרות המוכרים שהיו עומדים ליד דלפקיהם ומכריזים על סחורותיהם המשובחות והכשרות לפסח. תוך כדי הזמרה היו ידיהם מלאות עבודה. הביקוש היה רב. בעלי הבתים ועקרות הבית ידעו כי ההוצאות ההכרחיות וכי אין לקמץ במעות. הפתגם העממי היה אומר: פסח — ראשי תיבות: פאראס סין חשבון, לאמור: "מעות בלי חשבון".

היינו ניתקים מאוירה מלבבת זו וממהרים לתלמוד התורה. גם כאן חלו שנויים חשובים. נימה חדשה נכנסה בלימוד השיגרתי של יום יום. שקענו בלימוד הלכות פסח, בלחן הנעים של שיר השירים, בשינון ה"הגדה", ועל הכל בתכונה לקראת השבת הגדול.

בשבת זו הוחג ברוב פאר "חג ההלבשה". מימים ימימה היו מקבלים תלמידי תלמוד תורה בגדים חדשים לחג. בתחילה, חילקו לנו שמלות לפי מנהג הימים ההם, אח"כ כשחדרו במסכת חיינו מנהגים אירופיים נתחלפו השמלות בבגדים אירופיים.

לקראת "חג ההלבשה" הכינו אותנו לחגיגה הגדולה שהיתה נערכת בבית הכנסת הגדול שבעיר במעמד רבני העיר ונכבדיה והמון רב. הפיטנים שבין המורים לימדו אותנו שירים מיוחדים, והבקיאים מביניהם הכינו גם הצגת מחזה מענינא דיומא, היינו: דאגת נדיבי העם לתלמידי בית הספר והכרת תודה להם.

בהתקרב החג רבו ההתרחשויות שהעשירו את לבנו. את הסימן הראשון והמובהק כי החג מבעד לכותל ראינו בהו־דעתו החגיגית של אבא כי חבילת המצות עתידה להגיע בקרוב. מבעוד יום היה מוכן הפ׳ורסיל (הארגז) לקיבול המצות, כשהוא ממורק ורחוץ וסדין צחור נתון בתוכו סביב סביב. בהגיע הסבל עמוס החבילה העטופה בסדין היינו מקבלים את פניו כאילו נשא איתו אוצר. אמא היתה מקבלת את המצות הגדולות, העגולות, הדקות, ומסדרת אותן זו על גבי זו. עינינו רואות ולבנו חומד. בתחילה היינו נתקלים בסרובה של אמא, ואולם אח"כ היתה נשמעת הערה כלאחר יד — "ב׳ה לאב׳ה לאס מאנוס" (לאמור: לך ורחץ את הידים) והרמז היה ברור. ומי יתנה שמחת הנגיסה הראשונה של המצה הפריכה והטעימה שלה חכינו כל ימות השנה. מצי־אותה של ה"מאסה" (המצה) בבית שימשה אות ואזהרה לכולנו לשמירה מעולה מלהחדיר כל "חמיצות" בקרבת הארגז ובחדרים שנשטפו ושופשפו היטב.

החויה השניה של הרגשת החג היתה כשנצטוה אבא או האח הגדול להוציא מהמדף העליון של הארון או מהארגז המיוחד לכך את ה"לוסה פאסקואל", לאמור: כלי הפסח.

משנתערטלה ה"לוסה" מהבד העבה שכיסה אותה היו נראים הכלים המבריקים בכל יפיים והדרם. היו ביניהם כאלה שעברו בירושה מאם לבתה ומסבתא לנכדתה והוד קדומים ריחף עליהם. רבים מהם יצאו כבר מן האופנה אך משום ששימושם היה מועט ושמירתם מעולה, נתקיימו הכלים בשלמותם שנים רבות.

חווית ה"לוסה" היתה מעמיקה בחוג משפחתנו בגלל ה"לוסה" המיוחדת של סבא. סבא היה מהדר מן המהדרין בהלכות הפסח. הוא "אכל מונדאדו" (אוכל מבורר היטב ונקי מכל שמץ ספק ספיקא של חמץ) והיה מדיר עצמו מכמה צרכי אוכל שנראו בעיניו כחשודים בספק על כשרותם לפסח, כגון שמן, סוכר ועוד. התבשילים, שנעשו רק על ידי סבתא, היו בכלים מיוחדים שעתיקותם היתה יתרה מיתר הכלים. מצותיו של סבא לא היו המצות שהשתמשנו בבית ושנאפו בבית החרושת שבעיר אלא היו נאפות בביתנו בתכונה רבה בשעות המוקדמות של ערב החג. בעבודת קודש זו השתתפו לא רק בני הבית כי אם גם בני רבנים, שהביאו את קמחם כדי לאפות את שלוש המצות בשביל ה"סדר".

סבא היה יושב בראש השולחן כשפניו מאירות וצובר ציבורים ציבורים של שלוש המצות, ה"בויוס" (בצורת פיתות קטנות) ומסמן את שמות עמיתיו הרבנים כדי לכבדם בהן בשביל ה"סדר".

באותה שעה היו ידי סבתא עסוקות בהכנת החרוסת. מה אהבנו להמצא בקרבתה, לא רק כדי ליהנות ממראה מעשה המרקחת הזאת, כי אם כדי לזכות גם בטעימה מהפירות שנערמו לפניה וללקק השיריים שנדבקו במכתש ובכלים.

היו לפניה ציבורי פירות אלה: תפוח, אגוז, תאנה, תמר, צימוקים ועוד. סבא היה נותן טעם בשימוש בפירות אלה. הוא היה אומר: כל הפירות האלה שמהם נעשית החרוסת, לכולם קשר עם עם ישראל ונזכרים בשיר השירים:

התפוח — תחת התפוח עוררתיך
האגוז — אל גינת אגוז ירדתי
התאנה — התאנה חנטה פגיה
צמוקים — והגפנים סמדר נתנו ריח
התמר — אמרתי אעלה בתמר

היתה סבתא כותשת היטב היטב את הפירות במכתש הנחושת המבריק, מערבת יחד בכף של עץ ונותנת בתערובת יין כדי לדלל את סמיכותה של החרוסת, שמה את הכל בכלי גדול ומחלקת אח"כ מנות מנות בכלי זכוכית נוצצים ושולחת מנה מנה לבני המשפחה ולשכנים.

בהשכמת הבוקר, בעת שהיינו שקועים עדיין באפיית המצות, היו נשמעות קריאות הכפריות הבולגריות והתורכיות, שירדו מן ההרים, או צועניות, שיצאו ממחנותיהן שמחוץ לעיר, המכריזות ברחובות העיר בקול לבבי וחגיגי: "דאלי פאן מדונה", "דאלי פאן סיניורה" (לאמור: הבי לחם גברתי, הבי לחם גברתי). הן היו עוברות על הפתחים כדי לאסוף את כל ככרות הלחם ודברי המאפה השונים שנותרו בבית על מנת להביאם לשריפה עוד בשעות הבוקר. האכרות זקופות הקומה בבגדיהן הססגוניים היו מתקבלות בסבר פנים יפות על ידי עקרות הבית.

ועוד חוויה נכונה לי בערב החג; הייתי משמש שליחו של סבא אל בית המרקחת הקרוב. וכל כך למה? רצה סבא לקבוע בדיוק שעור ה"כזית" שנצטווינו באכילת ה"בוקאדוס" (חתיכות המצה) בליל הסדר: מה גודלה של אותה חתיכת המצה שעליו לחלק למסובים בזמן ה"סדר"?

סמוך לשעות הצהרים היה לרחובות העיר מראה של חג. אנשים רבים הלכו לבתי הכנסיות, שהיו מתיחסים אליהם מדור דור, כדי לקבל מידי הגבאים שלוש "מצות שמורה" בצרוף חרוסת. רבים היו מזדרזים לסגור את חנויותיהם כדי למהר ולהגיע לבתיהם.

ליל הסדר

"ליל הסדר" משמש לכל בית ישראל בתפוצותיו מקור של חוויות עמוקות בלתי נשכחות. חוויות של כלל ישראל, מהן זהות בלי הבדל עדה ושבט ומהן שיש בהן נופך מיוחד, שיסודו עתיק.

אביא, איפוא, חוויות אישיות מ"ליל הסדר" שיסודן במנהגים שהיו רווחים מקדמת דנא בקהילת שאלוניקי, עיר ואם בישראל.

ה"סדר" היה מתנהל לאיטו בהרחבת הדעת כשסבא "המלך במסיבו", משרה מהודו ומזיוו על "נתיניו" המרובים, בנים ונכדים לעשרותיהם ולפעמים גם שכנים חשוכי בנים. הרגשנו כי "הלילה" הוא "ליל שימורים". כל חלק וחלק שב"סדר" הדגשתו יתרה, הסברו נוח וברור. היה סבא שואל בניחותא, אגב חיוך וזמר, טעמם של מנהגים, כרב המשטח את לימודו לפני תלמידיו. אלא שלא חיכה לתשובה; היה שואל ומשיב בשעה שדיבר באותו מנהג או בזמן חלוקת אותו פריט שב"סדר" הקשור במנהג בין המסובין. כדי שהכל יהיה ברור ומחוור היה משא ומתן "לימודי" זה מתנהל בשפה המדוברת, באספניולית, כשהיא מתובלת בארכאיזמים לשוניים בלתי שגורים בשפת חיי יום־יום. ואז היינו מרגישים בסבא, בזקנו הלבן ובעיניו המאירות, כאילו נתמזגו בו, כביכול, כל אבות המשפחה לדורותיהם.

כשהיה רואה סבא שכולם יושבים במקומותיהם וספרי ה"הגדה" וכוסות היין המבריקים מוצבים לפניהם, היה רומז **לפתוח את דלת הכניסה לבית כדי לקיים "כל דכפין ייתי** וייכול, כל דצריך ייתי ויפסח". "גילויו" של אליהו הנביא ב"ליל הסדר" נפקד במכלול המנהגים שלנו. הוא נודע לנו רק כשנפגשנו בדרך חיינו עם אחינו ה"אשכנזים". לכן גם "כוסו של אליהו" נעדרה משולחננו.

ישב סבא בניחותא בפינת הספה הארוכה, הוא המקום הנוח והמכובד, שסבתא דאגה מבעוד יום לשים שם כרים וכסתות כדי ש"הסבתו" של סבא תהיה שלמה וכהלכה. פתח סבא בזמר "קדש ורחץ" שבו פורטו כל הפעולות שתעשינה בזמן ה"סדר" והכריז חגיגית את המילה "קדש" ואמר באספנ־יולית צחה: "ימלאו את הכוסות יין". ומיד היה שואל: פורקי? לאמור: למה? ומשיב — כדי לאמור "קידוש".

אחרי קריאת המילה "רחצה", כשהביאו לו ולכל המסובים את הכד ואת הקיתון כדי לרחוץ את הידים, היה אומר אגב חיוך: צאו וראו כמה אנו הלילה "בני חורין". שבכל הימים אני רוחץ את ידי בקיתון שבמטבח והלילה אני זוכה שישרתוני על יד השולחן ממש ולא רק פעם אחת כי אם פעמים.

כשהכריז על אכילת כרפס היה מוסיף: לוקחים מן הכרפס, מסתכלים אם אין בו תולעת, טובלים אותו בחומץ, מברכים עליו ומכוונים בברכה זו (בורא פרי אדמה) גם לאכילת המרור.

במילה "יחץ" היה מסביר בניחותא: לוקחים את שלוש המצות, חוצים את האמצעית לשתים, החצי האחד (יושם) בין השתים, והחצי השני (יושם) מתחת למצע (לאמור, טומנים מתחת למצע הספה) בשביל האפיקומן.

ואל יהא הדבר מוזר אם הודיע סבא על מקום המצאו של האפיקומן. לא ידענו את המנהג הרווח בין יהודי "אשכנז" על "גניבת" האפיקומן. האפיקומן עניין אותנו מאוד מבחינה אחרת. בציבור היתה רווחת האמונה בסגולה מיוחדת של האפיקומן המשקיט את הים מזעפו. המפליגים במרחבי ימים היו לוקחים אתם חתיכות מהאפיקומן ששמרו עליהן מכל משמר אחרי טעמם מהן "כזית" בליל הסדר.

האפיקומן היה גם שומר על הבית ממזיקין. חתיכות מהא־פיקומן, בצרוף "מצת יין", היינו מצה עשויה מקמח ויין או

ביצים, היו תולים בפינות הבית. בכל ערב פסח היו שורפים את הישנות ושמים חדשות תחתן.

ה"הגדה" היתה נקראת בעברית ובלאדינו. שני הקטעים הראשונים: הא לחמא עניא ומה נשתנה היו נקראים בצוותא. את הקטע השלישי: עבדים היינו וכו', היה קורא "ראש הסדר", ומכאן והלאה, כל אחד בתורו,היה קורא אחד הקטעים. הקטעים המזכירים את מכות מצרים היו נאמרים על ידי "ראש הסדר" ובזמן הזכרת המכות היה מטפטף מכוס היין טיפות טיפות לתוך קיתון. לא היינו רשאים להסתכל ביין המזוג לתוך הקיתון. כשהגיע השעה לקריאת הפיסקה: "בכל דור ודור חייב אדם לראות עצמו כאילו הוא יצא ממצרים" היה סבא קם ממקומו, פותח את דלת הכניסה, מפשיל מאחורי גבו מפית שבקצה קשור האפיקומן, מחזיק מקלו בידו, מהדק את אבנטו הרחב ומתקרב אל השולחן בכפיפות קומה. אז היינו שואלים אותו: סבא! מאיזה מקום אתה בא? "ממצרים, בני מבית עבדים". אחר היה מתישב במקומו ומספר בחן סבלם של בני ישראל בארץ מצרים ואת כוחו וגבורתו של הקב"ה שהוציא אותם משעבוד לגאולה.

אם כי מנהג זה היה חוזר בכל שנה, היה עושה עלינו, וביחוד על הצעירים שבנכדים, רושם חזק.

בסיום ה"סדר" ובהגיע תור הפיוטים, היה סבא במצב רוח מרומם. כשהגענו לפיוט "אחד מי יודע", היה סבא מפליא אותנו בזמרו את הפיוט בשפות שהיו מתהלכות בעיר: תורכית, יוונית וכמובן באספניולית.

סיום החג

במוצאי החג, בדרכנו מבית הכנסת הביתה, היינו מלקטים עשבים ומוסרים אותם לאמא. היא היתה מניחה את העשבים בכל פינות הבית ומפזרת עליהם מעט סוכר ואומרת: "אניו וידרי קי נון סי סיקי", לאמור: "שנה ירוקה, שלא תיבש" ומסיימת "אינב'יראנאדה בואינה", לאמור: "קיץ טוב".

ימי הספירה

מפסח ועד שבועות היו ימים גדושי פעילות רוחנית. הרגשנו כאילו אנו מתכוננים לקראת חג או מאורע חשוב, כעין אותה התעוררות רוחנית שהרגשנו בחודש אלול בימי הסליחות. אלא שאז הפעילות הרוחנית היתה באשמורת השלישית ואילו עתה — יומיום בין הערבים. הצד השוה שבהם הזדככות הנפש, באלול — לקראת יום הדין, בימים הנוראים ובימי הספירה — לקראת קבלת התורה בחג השבועות.

בימי הספירה עמדו במרכז חיינו הדתיים שתי מצוות: ספירת העומר וקריאה ב"פרקי אבות". הראשונה — בכל יום, והשניה — בשבתות.

מדי יום ביומו, בערוב היום, אחרי המשחקים ב"מאהלה" (השכונה), היינו הולכים אל בית הכנסת הקרוב כדי לקיים את מצות ספירת העומר במועדה. בין תפילת מעריב ובין שעת הספירה היינו מקשיבים רב קשב לדרשת "החכם" שתוכנה ענינא דיומא — הספירה, דברי כבושין ודברי מוסר כשהם מתובלים בדברי חז"ל ובאגדות מיני קדם. ביחוד אהבנו לשמוע דרושיהם של שנים מהדרשנים העממיים המפורסמים: האחד — ח' יוסף קאראסו שמשך את לב שומעיו, שברובם הגדול היו פשוטי עם, בעלי מלאכה, סבלים וספנים, בדיבורו השקט ובחיוכו הלבבי. והשני — ח' אברהם מטלון; שנוסף על בקיאותו הרבה באגדות ובמשלים היה מהנה את

• היתה לי משיכה מיוחדת אליו, בגלל התקנת מצנפתו של סבא שכן זיכני בתפקיד "עוזר" לו. וזו מלאכת ההתקנה: ח' אליהו היה מחזיק בקצה של רצועת בד לבן וארוך שעליה טבע טביעות קווים ופרחים בצבע שחור. בקצה השני הייתי אני מחזיק היטב בידי. הוא היה מותח בחזקה את הרצועה, מזליף לאורכה קילוח מים שהיה מתיז מפיו רסיסים רסיסים ומרטיבה. אחר היה מגלגל את הרצועה כמין פקעת, כורכה סביב למצנפת עשויה לבד קשה, שהיתה אחוזה בין ברכיו, רצועות רצועות זו על גבי זו כשהן הדוקות היטב, ומיישר סביב סביב את קצותיהן בסכין של שן.

הציבור במשלים ובבדיחות. ח׳ אברהם מטלון היה מפורסם בעיר גם בהתקנת מצנפות (״בוניטי״) לרבנים.

ספירת העומר שהיתה נאמרת בעמידה ובקול רם היתה משרה עלינו, בתחילה אימה ובסופה רגש של הקלה מהמתי־חות שהיינו נתונים בה, וזאת בגלל התפילה הנאמרת לפני הספירה. החזן היה קוראה ב״לאדינו״ והיה מטעים בתחילה את הפסקה: ״העונות והפשעים והחטאים שפגמנו ואשר בכח מצות ספירת העומר תטהרנה נפשות בית ישראל מזוהמת הנחש וטומאת מצרים״, ולבסוף — ״כשם שעמד להם לישראל מצות העומר למגן ולצנה בימי גדעון וימי חזקיהו וימי יחזקאל ובימי מרדכי ואסתר להכניע כל אויביהם, כן יעמד לנו להכניע את כל אויבי נפשנו״ וכו׳.

היה בדברים אלה כעין חזרה על למודינו ב״תלמוד התורה״

שבע השבתות שבין פסח לשבועות היו מוקדשות לקריאת ״איל פרק״ (״פרקי אבות״). שבת שבת ופרקה ב״לשון (עברית) ובלאדינו״ ובלחן מסורתי. לקריאה זו נהרו לבתי כנסיות ולבתי מדרשות שמנה וסלתה של הקהילה, פשוטי עם למק־צועותיהם ומטיבי זמר, כדי לשמוע קריאתם של פיטנים מפורסמים שהיו חורגים מהלחן הפשוט המסורתי שבפי ההמונים והיו מזמרים את הפרקים במנגינות עשירות בסלסו־ליהן שחוברו על ידי פיטנים מקומיים או הובאו מאיסטנבול בעיקר, שהיתה מפורסמת בפיטניה־משורריה. בשבתות אלו היתה כעין תחרות בין הפיטנים בהידור מצות קריאת ״פרקי אבות״.

אחרי הקריאה היינו מקשיבים לדרשותיהם של הדרשנים העממיים על תוכנו של הפרק באותה שבת. רבני הקהילה ונכבדיה וטובי הפיטנים היו מתכנסים בבית הכנסת המפואר

"איטליה ישן". הדרשנים אחרי הקריאה, היו מתלמידיו הבכירים של בית המדרש לרבנים "בית יוסף". תלמיד תלמיד ושבתו.

ככל בני ישראל לתפוצותיהם נשמרו "ימי הספירה" להלכותיהם ולחומרותיהם. בערב "ל"ג בעומר" הוא ליל הילולא דבר־יוחאי הרגשנו כעין פורקן מחומרת הימים, שבהם נאמר לנו על ידי מורינו, "עשרות אלפי תלמידי ר' עקיבא מתו במגפה", והיינו שרויים ללא שמחות משפחה.

ה"הילולא" היתה נערכת בבית כנסת ועל פי הרוב ב"מדרש" (בית מדרש) כשהוא מואר בנרות רבים, מהם עששיות שמן, ומהם נרות שעוה גדולים וקטנים. "השמש" או "הגבאי" היה מכריז על "מכירות" הדלקת הנרות לכבוד ה"צדיק, זכותו תגן עלינו" וכן התנאים ששמותיהם התנוססו על המנורות והעשיות. "המדרש" היה מקושט בשרשראות ניר צבעוני שנעשו על ידי בני "היחידים" (המתפללים הקבועים של בית המדרש). אחרי לימוד בספר ה"זוהר" היתה מתפרצת מפי הקהל שירה אדירה לכבוד בר־יוחאי:

בר יוחאי נמשחת אשריך
שמן ששון, מחבריך.

היו מקומות שהיו שרים נוסף לשיר זה, גם שיר געגועים ב"לאדינו" על טבריה, שהחרוז החוזר היה נגמר:

פאסארי אגורה אי ב'ירי לה טיירה סאנטה די טבריה

(תרגום: אעברה נא ואראה אדמת הקודש של טבריה).

ה"הילולא" היתה מסתיימת בחלוקת סוכריות מיוחדות במינן ("בלגמון") או במיני מאפה (מארוג'ינוס ועוד).

חג השבועות

בחג השבועות בלטו שני אירועים חשובים: א. תקון ליל חצות ותפילת השחרית, וב. בילוי החג בחיק הטבע: במרחבי

הרים ובגנים. הצד השווה שבשניהם, שמחה וששון בציבור ובמשפחה.

בליל שבועות אחרי הסעודה החגיגית וקריאת מגילת רות ב"לשון ובלאדינו" היינו מתכוננים ל"נוג'אדה די סיב'ו" (לאמור: תיקון ליל שבועות). בלילה זה, ליל שמורים בבית הכנסת או ב"מדרש" היו מזומנות לנו כמה אירועים שלא רצינו בשום אופן לוותר עליהם.

הזריזים לבוא ל"מדרש" כבר נמצאו נשכרים. הם תפסו את המקומות הנוחים לישיבה בספות המרופדות, בפינות או בחיבורי הספות, בהם יש אפשרות להשען על המשענות ולחטוף על ידי כך תנומה קצרה בעת הצורך.

ה"לימוד" התחיל. היינו מחכים לתורנו לקרוא בחומש, פרק פרק בטעמיו בכל פרשה, ואחר במדרשים ביחוד אלה המספרים על מתן תורה והמדברים בשבחה וכן פרקים מהזוהר וכמובן, ספר תהלים בשלמותו.

בהיותנו שקועים במחזור שבידינו היינו שולחים מבט חטוף לירכתי הבית, לשמש היושב על ידי הפ'וגאריו ועוסק בבי־שול ה"קאב'י" (הקפ'ה). מה מאושרים היינו כשהיינו זוכים יחד עם הגדולים לקבל פ'ינג'אן (ספל) קפ'י מהביל וריחני ולפעמים גם תוספת רוסקה (כעך) או "ביסקוג'יקו" (פכסם קטן ומתוק). גמיעות הקפה היו חוזרות במשך הלילה הארוך לפי שיקולו של השמש ובמידת הצורך כדי להקל על יצר התנומה של הקהל.

האיר השחר. קהל המתפללים הלך והתרבה. תפילת שחרית היתה מתחילה כשאוירה של שמחה אופפת את כל הציבור. השמחה היתה מגיעה לשיאה עם פתיחת ה"היכל", למראה ספרי התורה המקושטים בשושנים וכשהשמש עובר בין הקהל ומזליף מי ורדים. בשעת "הגבהת" ספר התורה היו נזרקות עליו סוכריות, כשם שהיה נהוג ביחס ל"חתנים" העולים לתורה. הקהל השמח היה מלוה תחילה בלחש ואחר

בקול רם, את "המזמר" (עוזר לש"ץ) שקולו ערב, כשהוא מזמר את פיוט שבועות:

ירד דודי לגנו לערוגת בשמו
להתעלס עם בת נדיב ולפרוש עליו סוכת שלומו
אפריון עשה לו המלך שלמה.

פיוט שכולו רצוף אהבה של החתן, הוא עם ישראל, לכלה, היא התורה, ופרטי הכתובה שהחתן כותב לכלתו: "תורת חכם מקור חיים" ותוספת לה "מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש באוריתא". ככלות "המזמר" את שירתו העליזה היה ממשיך לעומתו אחד הפיטנים ושר יחד עם הקהל פיוט בלאדינו, שחברו פיטן עממי אלמוני ואשר זכה להתפרסם במחזור יחד עם פיוטיהם של גדולי חכמי ספרד. באחד מבתי הכנסת בעיר, בק"ק קיאנה, אף נהגו לעשות הקפות בדיוק כמו בשמחת תורה.

בחזרנו הביתה היה אבא מזרזנו לקרוא את מגילת רות ואת ה"אזהרות" לר' שלמה אבן גבירול שתכנן תרי"ג מצוות שבתורה בצורה פיוטית. ה"אזהרות" היו נקראות "בלשון ובלאדינו"; בתי הפיוט היו קצרים והניגון דל בצליליו ולכן היו נקראים במהירות.

באותה שעה היתה אמא מסיימת בהכנות ליציאה למרחב השדות, הגנים וההרים. הסלים היו מלאים מכל טוב: פשטי־דות ה"אינקיוסה"[1] וה"מאינה"[2], ה"סוטלג'"[3] המצומק והש־חמחם, ה"גואיבוס אינחאמינאדוס" (ביצי־חמין) המשומנות

[1] פשטידה עשויה שתי שכבות של בצק כשביניהן שכבה עבה של גבינה מעורבת בביצים טרופות.

[2] פשטידה כנ"ל אך שתי השכבות הן מעלי בצק דקיקים.

[3] טסין (טס) של נחושת מלא חלב מעורב עם אבקת אורז וסוכר. החלב היה מתבשל ומסמיך לאט לאט עד שהיה מצטמק ומתכסה בקרום שחמחם כעין הכרכום. בתחתית הטס היה המקפא מקבל גון חום חלק זה היה המבוקש ביותר על ידי אניני־הטעם.

קמעא והמבריקות בצבען החום, פירות העונה: דובדבנים, אגוזים ושקדים שהושרו במים כדי להסיר מהם את קליפו־תיהם, ולארוחת צהרים סל מיוחד ובו בשר כבש מבושל עם אפונה ירוקה, סלטים למיניהם, ולקינוח, המשקה העממי החשוב הראקי (יי"ש — עאראק).

יצאנו מהבית חוצץ כולנו. הרחובות הומים מקבוצות קבוצות למשפחותיהן, אנשים, נשים וטף, ובידיהם צידת החג. הללו פניהם מועדות ל"מיב'לאני"[4] שמחוץ לחומות העתי־קות, הללו ל"בישג'ינאר" (חמשת האלונים) והללו מרחיקים לכת עד ההרים הסמוכים ל"שיך סויו" (מעין השיך), ול"יול־באבה" בסביבת מעינות וגני עצי פרי. תנועת נוער הרחיקו עד לכפרים שבסביבה, וליערות־העד, שם הסתופפו בצל צמרות ערמונים עבותים. משפחות שלא יכלו, או לא רצו, להרחיק נדוד, היו עורכות סעודותיהן בגזוזטראות הבתים או בחצ־רות. הצד השווה שבכולם חריגה מהבתים וההרגשה כאילו אנו הולכים לקבל את התורה.

תשעה באב

מצום י"ז בתמוז (בפי ההמון תיסאביאה אל ג'יקו — לאמור: תשעה באב הקטן) פסקו השמחות המשפחתיות והצבוריות. משבת חזון עד תשעה באב נמנעו מלאכול בשר.

בערב הצום, בשעות אחה"צ המוקדמות, היתה שובתת כל מלאכה. כולם היו אצים לבתיהם כשפניהם קודרים, כאילו לא היה זה אבל לאומי כי אם אבל היחיד. הסעודה המפסקת היתה נאכלת בישיבה על הארץ, באלם ובלי תכונה מיוחדת, כאילו היתה זו "סעודת הבראה" המוגשת לאבל אחרי קבורת מתו.

[4] בית מסדר הדרוישים התורכים שהיו מתיחדים עם בורא העולם בריקודים מיוחדים מרהיבי עין. סמוך לבית המסדר, שדות רחבי ידים מכוסים דשא וחורשות עצים.

בבית הכנסת שרר אי־סדר מכוון: כסאות ושלחנות הפו־כים צבורים בפינות; על הרצפה שוטחו מחצלות בשביל המתפללים והונחו כרים בשביל הישישים שבהם; נרות בוד־דים האירו את האפלה. את מלוא תחושת היתמות והאבל הרגשנו בראותנו את ה"היכל" בלי הפרוכת. היו בתי כנסיות שכיסוהו בפרוכת כשהיא הפוכה על צידה השני או בחתיכת בד שחור.

בגמר קריאת מגילת איכה בניגון נוגה, התחיל הקהל באמירת הקינות, מהן בזמר עצוב ושקט ומהן בצלילים גבו־הים וחזקים של נהי ובכי. באותה שעה היו עולות בנו זכרן של לוויות רבנים שהלכו לעולמם כשחזנים והקהל מקוננים קינות תשעה באב.

בשיאה של חווית חורבן הבית הרגשנו כשכבו האורות ולאור נר קטן נראו פניו הנוגים של הרב הישיש כשהוא אומר בקול בוכים ובלאדינו: "אחינו בית ישראל שמעו, היום כך וכך שנים שנחרב בין מקדשנו ותפארתנו, נפלה עטרת ראשנו, אוי נא לנו כי חטאנו". ומיד היתה נשמעת בלחש ובקול בוכים הקינה המסיימת על ידי כל הקהל.

הקהל היה נפטר לביתו באנחה ובלי אמירת שלום איש לרעהו. תלמידי חכמים ואחדים מהקהל היו ממשיכים לשבת בבית הכנסת והיו קוראים בספר ירמיהו ובספר איוב. בדור הקודם, כך סיפרו לנו, היו נוהגים הנערים בשאלוניקי ובערים אחרות במקדוניה, לערוך בלילה שאחרי תפילת המעריב, לווית־מת מדומה כשלפידים בוערים בידי המלווים.

מתפילת שחרית ואילך היינו מרגישים באבל כשהוא מתעצם והולך. ביחוד הרגשנו בו כשהיינו מלווים, אחרי תפילת שחרית, את אבינו לק"ק פרוב'ינסיה. בה היו מתכנסים ה"חזנים" שהיו מלווים מתים לבית הקברות כשהם הולכים ומקוננים. במעמד זה, שנמשך עד שתים אחרי חצות היום, היו

נוכחים פרחי תלמידי־חכמים והיו לומדים את הקינות המסורתיות בלווית מתים.

יחד עם העצבות ששררה בעיר היו במשפחה מנהגים שהקלו מחומרת התענית ביום הארוך. מיד אחרי תפילת שחרית היתה מורגשת בבית פעילות רבה. בנות הבית והשכנות היו מתכנסות ועוסקות בעשיית ה"פידיאוס", אלו הן חתיכות בצק זעירות ודקות שהיו נותנים במרק. בשעת מעשה היו שרות העושות במלאכה רומנסות עתיקות שתכנן חורבן בית המקדש, חנה ושבעת בניה ועוד ועוד.

בירכתי החצר,היינו יושבים, הקטנים שבמשפחה, על יד ערימות של גלעיני פרי המישמיש שנאספו בהתמדה בעונת הפרי אם על ידי ליקוט בבית ואם על ידי רכישה במשחקים. ביום זה היינו מפצחים אותם. בשעת מעשה היינו מספרים את הרפתקאותינו בהשגת הגלעינים והיינו מתפארים על מספר ה"ב'נטאנאס" (את הגלעינים היו מונים עשרים, עשרים) שעלו במספרם על אלה של חברים אחרים.

את תוכנם של הגלעינים היו שורים ימים אחדים במי מלח עד שניטלה מהם המרירות ואח"כ היה טעמם מתוק כטעם השקדים.

אחרי הצהרים היתה מתיחות הצער בציבור הולכת ומתרופפת. התנועה בחנויות הלכה וגדלה. פעמי ה"נחמו" קרבו ונשמעו. הנשים היו חופפות את ראשן ומכינות מאכלים כדי "לחתוך את התענית". הילדים שחקו ברחובות וההורים חזרו לבתיהם כשבידיהם צרכי אוכל וביחוד אבטיחים עסיסיים.

כשהעמיקה תודעת התנועה הציונית בעיר וגברה פעילות תנועות הנוער, היו מתקיימות בשעות אחר הצהרים עצרות המוקדשות ליישובה של ארץ ישראל.

פרק ה.
תנועות הנוער

הנוער במשפחה ובחברה

חינוכי וחינוך בני גילי לא הצטמצם כמפורט לעיל, רק באולפנות השונות. השפעתן של אלו לא היתה תמיד המכרעת. לחינוכנו היו קרני השפעה רבות: המשפחה, ההוי שבה וחוויותיה; החיים הדתיים היום־יומיים העשירים והרו־ויים אירועים דרמטיים, ביחוד בשבתות ובימים טובים אך גם בימי אבל, והפעילות הציבורית הענפה בכל שכבות העם. כיצד הרגשנו רוב בני גילי במכלול הגורמים החינוכיים האלה?

בממשפחה — דפוסי חיים מגובשים, כבוד אב ואם ויחס מיוחד לאח הגדול כשאבא חלק לו מכבודו ומסמכותו, קרבת אחים ואהבת אחיות; סדר היום — מלא וגדוש, החל מתפילת שחרית בבית־הכנסת הקרוב עם החויות העמוקות בלילות הסליחות, ואחר, לימוד ממושך בביה"ס עם הפסקת צהרים עד לפנות ערב וכלה במשחקים משותפים עם חברי ה"מאהלה" (השכונה). לשבת ולחגים היה נופך משלהם בנשמה היתרה שהרגשנו בהם עמוקות.

בחיים המשפחתיים ואף החברתיים בשאלוניקי תפסו מקום נכבד ימים טובים אלה וכן יתר ימי הזכרון כגון: ראשי חודשים, ימי הצומות, סליחות ועוד. הם מילאו את חיי היום־יום תוכן עשיר ומאלף.

היינו ערים גם לפעילות החברתית שהתנהלה בסביבתנו. בעיר היו קיימות חברות ואגודות שמטרותיהן היו עזרה

הדדית בין חבריהן במקרה של חולי, שמירת לילה לחולים, חברה קדישא, עזרה ליתומים ולאלמנות, ומאידך חברות להפצת תרבות, ציונות, התעמלות, השכלה עברית וכללית ועוד.

חברי האגודות היו מתאספים בעיקר בשבתות, בבתים פרטיים או בבתי־מדרשות ובעזרות נשים שבבתי כנסיות. החברים באספותיהם היו דנים על עניני החברה אגב שתיית כוסית עראק בתוספת "טעימה" כלשהי. אחרי קריאת מזמורי תהלים היו שומעים גם "דרוש" מאת אחד "החכמים" שנשכר לכך.

בחברות הציוניות או במועדוני המשכילים היו מתקיימות הרצאות או שיחות מלוות בויכוחים על נושאים לאומיים, היסטוריים או ציבוריים וביחוד מעניני השעה.

ידענו על פעולות אלה מתוך שנתלווינו אל הורינו בלכתם לאגודות לסוגיהן.

פעילות ציבורית ענפה זו השפיעה עלינו לחקות את מעשי הגדולים. כמוהם—יסדנו אגודות שבתחילה קראנון בשם "אגודות תהילים", לאמור קריאה בצוותא מזמורי תהילים ואכילת ממתקים או עוגות שהבאנו מהבית או קנינו מ"דמי הכיס". פגישותינו אלו היו חשובות ו"מכובדות" אם היינו מצליחים למצוא נער שיסכים לדרוש דרשה כחיקוי לגדולים.

אגודת נוער "מחזיקי עברית"

באחת השבתות הוזמנתי כתלמיד המכינה של בית המדרש לרבנים ל"דרוש" באגודת ילדים. זה עתה הגעתי למצוות והשומעים—צעירים ממני בשנה או בשנתיים. נושא ה"דרוש" היה ערכה של הדת. בחירתי בנושא זה באה בעקבות ההתעוררות שהיתה אותו שבוע לחיזוק הערכים הדתיים בציבור, שהתבטאה בדרוש שדרש אחד המעולים שבאברכי "בית יוסף". ומעשי הגדולים היה סימן לנו הקטנים.

באותה שבת נודע לי על יסודה של חברה חדשה בין תלמידי בתי־ספר שונים בשם "מחזיקי עברית", שחרגה בטיבה מיתר "אגודות התהילים" שבין הילדים. מטרתה היתה הפצת השפה העברית והתחייבות לשוחח בה בפגישות החברים. מאז הסתפחתי לאגודה זו והשתתפתי בעבודותיה.

חברה זו, שפעלתי בה רבות, תשמש דוגמא לרבות אחרות מסוגה באשר למטרות השונות שהיו רווחות בין תלמידי בתי־הספר היסודיים והכיתות הגבוהות.

מרבית האגודות האלה היו מורכבות מחברים שלמדו בבתי־ספר שונים למן "תלמוד תורה" ועד בתי־הספר של "כל ישראל חברים" וכן מבתי ספר פרטיים שונים. באגודות אלו היה מיזוג השפעות חינוכיות שונות. בפעולותינו המשותפות היינו משוחחים על המתהוה בבתי הספר השונים והיינו קובעים באמצעות ויכוחים, ביחידות או בציבור, את יחסנו ותגובותינו להשקפותיו של הציבור המאורגן בחברותיו ובמועדוניו. במקרה ונתעוררו חילוקי דעות יסודיים בינינו, הן באשר להתנהגות החברים והן באשר להשקפות שהיו חורגות ממטרות האגודה, היינו משתדלים להתפשר או לטהר את האוירה ע"י הרחקת החברים הבלתי רצויים.

ראשיתה של חברת "מחזיקי עברית", שאליה הצטרפתי, היה קומץ של ילדים שהתארגנו כדי להפיץ ביניהם את השפת העברית. הם גם פרסמו "עתון" בכתב יד בשם "איל פרוגריסו דילה ג'יקיס", לאמור: "קדמת הילדות", שהיה מועבר מיד ליד. כשרבו החברים קבעו את שם האגודה "מחזיקי עברית". דוגמה זו השפיעה על יתר חברות ה"תהילים" של ילדים אחרים להתארגן בחברות שמטרתן הפצת העברית. כך נוסדו חברות בשם "דוברי עברית", "אוהדי שפת ציון", "פרחי יהודה" ואחת האגודות הוסיפה למטרותיה גם ספורט ונקראה בשם "בר־כוכבא".

עברו מאז יותר מיובל שנים וכולי פליאה על המרץ, על היוזמה ועל החיקוי המוצלח למעשי המבוגרים שהראו אגודות אלו וביחוד אגודתנו, אגודת "מחזיקי עברית". היינו מתכנסים בבתים פרטיים שבעליהם הביטו בעין יפה על מעשי בנים ונכדים. לפרקים היה זה בביתו של המכובד ח' יעקב עוזיאל בזכות נכדו ברוך (ברבות השנים מורה, עורך־דין וחבר כנסת), ולפרקים בביתו של החכם מרביץ תורה בתינוקות ח' אברהם שלם, אביו של אחד החברים (שני בניו הם מיקירי ירושלים). פעם הצלחנו להשיג חדר לפעולותינו באחד מבתי הספר הפרטיים, תמורת התחייבות הבקיאים שבחברינו לתת שיעורים לתלמידי בית־הספר.

כשגדלו הכנסות האגודה, עם גידול מספר החברים, אף הצלחנו לשכור חדר בחצר בית הכנסת העתיק בעיר בשם "גרוש" (ע"ש גרושי ספרד). זה היה מחסנו של שמש בית הכנסת שבו שמר את כלי הניקוי, הכד והכיור לנטילת ידים לכהנים לפני עלותם על הדוכן לברך את העם, פח השמן להדלקת נר התמיד, וגרוטאות שונות. אחרי שפינינו את החדר מהגרוטאות, סיידנוהו במו ידינו והפכנוהו למועדון. רהיטיו היו: ארון לספרים שהושאלו ממועדון משכילי העיר "קדימה", ארון קטן למוצגים שונים של אוספי צמחים ודומימים שנאספו בזמן טיולינו, וכן שולחן קטן שעל ידו ישב אחד החברים ומכר מיני מתיקה וההכנסות היו קודש לאגודה. הקירות קושטו בציורים של סופרי ישראל שצויירו ע"י החברים. זכור לי היטב החבר יהודה כהן ז"ל. צעיר חמד, מלא הומור וחכמת חיים, שהצטיין בציור. הוא עלה לארץ בכוחות עצמו כדי להתמחות באמנות זו ומת בדמי ימיו בנכר.

אגודת "מחזיקי עברית" הדפיסה לפרקים "עתון" משלה. עבודה מפרכת ומלאת הרפתקאות זו נעשתה בעיקר בבתים פרטיים של חברים אחדים. "הדפסת" העתון נעשתה באמצעות חומר מיוחד שהיה ידוע אז בשם פוליקופיסט. בתחילה

היינו מרתיחים את החומר בתוך כלי ושופכים את הנוזל לתוך טס שטוח. אחר היינו מחכים זמן לא מעט עד שיקריש החומר. על גבי החומר הקרוש היינו מניחים את הניר שבו הטכסט הכתוב בדיו מיוחדת. הכתוב היה נספג בחומר הקריש ממנו הדפסנו את כל ההעתקים הדרושים. העבודה היתה קשה ומלכלכת את הידים ואת הבגדים, ולא מעט הוזהרנו על־ידי בעלות הבית להקפיד על שמירת הנקיון. לפעמים לא היינו מעריכים את הזמן הדרוש לקרישת החומר והיינו מקדימים בהטבעת הכתב ונמצא כי כל עבודתנו לשוא.

בצורה זו נדפסו עתוני ילדים בעברית, כמדומני הראשונים בתולדות העתונות בשאלוניקי, האחד בשם "נער עברי" והשני "התחיה". ההוצאות היו מרובות. כדי להשיג את הכספים הדרושים יזמנו הפצת "מניות" בין החברים כדרך הגדולים. סכום המניה היה 5 גרשים (תורכים). לכל בעל מניה היתה הזכות "לקבל העתון בחינם עד שהאגודה תשלם לו (מחיר המניה)".

מה מאד התגאינו כשסבי הרב, שבביתו עסקנו בהדפסת העתון, רכש אחת המניות. מה מאד שמחנו שאברך מבית המדרש לרבנים "בית־יוסף" זיכנו במאמר על הסופר י.ל. פרץ.

לחגיגות "מחזיקי עברית" יצאו מוניטין בקרב הילדים ואף בקרב משכילי העיר. חג חג ומסיבותיו, מהן שהתקיימו בחצ־רות בתי כנסיות, מהן בבתים פרטיים ומהן לפי הזמנה מיוחדת בבתי הספר.

מה גדול היה אושרנו כשהוזמנו ע"י המחנך הדגול ד"ר יצחק אפשטיין להציג לפני תלמידי "תלמוד תורה" ומוריו את החגיגה שסדרנו בחג החנוכה במועדון האגודה. בזכות הצל־חתנו נהנינו מהדרכתו של המחנך הדגול וגם קבלנו רשות לנהל את פעולותינו באחד מחדרי בית הספר.

זכורני מקרה שהסב לנו חוויה עמוקה. נודע לנו מחוגי המועדון העברי־הציוני "קדימה" כי העם היהודי חוגג בשנת

1922 את יובלו של עתון "הצפירה" ומשכילי העיר שולחים ברכה למערכת. החלטנו לחקות את מעשה הגדולים ולשלוח גם אנו מכתב ברכה. החברים ה"ציירים" שבאגודה כתבו בכתב רש"י נאה את נוסח הברכה שחוברה ע"י הבקיאים בעברית וקישטוה סביב סביב בציורים נאים. עם מכתב ברכה זה הלכנו כל החברים ברחובות העיר אל הדואר המרכזי.

מדי פעם בפעם התענינו משכילי העיר בפעולות האגודה. לפעמים היינו פונים אליהם בבקשת עזרה וסיוע ואף היינו מקבלים מהם מכתבי עידוד. להזמנה שנשלחה לאחד ממשכילי העיר, הנודע במאמריו ובשיריו העבריים, אברהם יהודה אשכנזי, להשתתף בחגיגותינו, נתקבל המכתב דלהלן:

"הרשוני נא אחי, לאחל ולברך את פעולתכם עבודה פוריה, ופעולה תמידית ומוצלחת. שאיפתכם — שאיפתי ותקוותכם להגיע אל המטרה הדרושה, היא תקותי. ומקוה אנכי שיבוא יום וקולכם ישמע במחנה הצעירים העברים, ויבינו לדעת, ששפה אחת לעם אחד תפרח בארצות הגולה, ובעזרתה תעשו חיל לאושר עמנו ועתידותיו בארץ אבותיו. שפה אחת, ארץ אחת ועם אחד, יהיה לכולנו. התחזקו היו לבני־חיל ושם ישראל יתפאר בכם (י"ז ניסן תרע"ג)".

לפניתנו לאחד המורים הדגולים בתלמוד תורה, ברוך בן־יעקב, שיקבל עליו להיות נשיא כבוד לאגודתנו, קבלנו את המכתב דלהלן:

"השרות שהואלתם לתת לי, הפתיעתני והפעימתני מאד. האמינו נא לי שבחירתכם הפעם לא עלתה יפה: עטרת זו אינה הולמת אותי כלל. לא אני האיש הראוי לעמוד בראשכם. ואם למועצותי אתם צריכים הנני נענה לכם בכל עת, וכתר הנשיאות אני מניח לאחר הטוב ממני.

בכל אופן הנני מודה לכם על כוונתכם הרצויה ולשם זה הנני מבקשכם לרשום אותי בין חברי אגודתכם" (כ"ב מנחם־אב א'תתמ"ה).

משכילי העיר וביחוד המורים נוכחו בערכן של אגודות הילדים. הם התענינו בעבודותיהם ונענו להזמנתם להרצות בפניהם.

לחברת "מחזיקי עברית" היו קשרים גם עם חברים שעלו בינתים לארץ ישראל. מכתביהם היו נקראים באסיפות החברים, והשפעתם היתה עצומה. אין ספק שמכתבים אלה שימשו גורם חשוב בשאיפתנו לעלות לארץ.

ההתחרות בין חברות הילדים היתה גדולה. מדי פעם בפעם נוסדו חברות חדשות שהציבו לעצמן מטרות שונות כדי למשוך חברים כגון: ספורט, כדור רגל ואף אחת בשם "לבנון" לימוד מדעי הטבע (מייסדה נתן שלם התפרסם ברבות השנים בארץ ישראל כגיאולוג וכגיאוגרף). אגודת "מחזיקי עברית" השתדלה להרחיב את היקף פעולותיה בהתאם לרוח שהתהלכה בין הילדים ואף להטמיע בתוכה אגודות אחרות.

לפעמים הגיעו האגודות בינן לבין עצמן לידי קנאה ולחיכוכים. על פי יוזמת אחד המורים נמצאה הדרך ליצירת "פדרציה" של האגודות ולבחירת ועד מרכזי משותף. נערכו ביניהן פעולות משותפות כגון: הרצאות, תחרויות בכדור־רגל, טיולים ועוד.

פרק ו.
העלייה לירושלים

הגורמים לעלייה

השאיפה לעלייה לירושלים וללמוד בה התעוררה בי ובחברי בעקבות השפעות שונות במסגרת המשפחה והחברה וכן בעקבות מגעים ישירים עם חברים שהצליחו להגשים את שאיפתם ועלו לארץ ישראל.

אפרט אחדות מהשפעות אלו:

א. חוויה מתמדת ועמוקה של ארץ ישראל בחורבנה היתה לי ולרבים מבני גילי למראה ריבוע שחור שהיה תלוי על הקיר שממול לכניסה אל ביתנו. הוסבר לנו שהריבוע הוא זכר לחורבן בית המקדש, לקיים את דברי חז"ל: "סד אדם את ביתו בסיד ומשיר בו דבר מועט". "דבר מועט" זה נצבע בביתנו בצבע שחור.

באחד הימים קבע אחי הבכור, ברשות סבא, בריבוע השחור תמונה מפורסמת של הצייר הירשברג "הגלות". מתוך דמדומים בשחר הכרתי, עולה לפני זכר אחד הימים שבו עמדנו בני המשפחה דוממים מול התמונה. אז הוגד לנו כי האומה שרויה באבל כבד על פטירתו של המנהיג ד"ר הרצל.

ב. חוויה שניה היתה כשהיינו עדים לבואם של שדרי"ם (שליחים) מארץ ישראל, לקבץ את התרומות שנצטברו בקו־**פות ע"ש ר' מאיר בעל הנס, וכן להתרים את נכבדי העיר** בסכומים ניכרים למען התושבים של ארבע הארצות הקדו־שות (ירושלים, חברון, טבריה וצפת).

זכורני: באחד הערבים היינו שקועים ילדי ה"מאהלה" (השכונה) במשחקינו ברחוב. פתאום הבחנו בהמון חוגג המלווה תלמיד חכם גבה קומה, יפה תואר, פניו עטורים זקן

שחור ארוך ועיניו מפיקות טוב לב, לבוש גלימה שחורה ששרווליה רחבים וחובש מצנפת מיוחדת: תרבוש שמסביבו כרוכה פיסת בד רחבה שחורה. נאמר לנו כי ה"שליח" הוא מארץ הקודש (**השליח היה ר' חזקיה שבתי; ברבות השנים כיהן כרב ראשי בארם־צובא=חלב וכראש אב בית דין בירוש־לים**). השליח התארח בבית סבא. לא קלטתי רבות מהמדובר ביניהם, אך שמעתי מפי האיש שבא מ"שם" על הכותל המערבי, על קבר רחל אמנו ומערת המכפלה ועל קברו של שמואל הנביא.

ג. חוויה שלישית היתה כשהיינו עדים לטקסים מרהיבי עין בהם ליוו בני העיר זקנים וזקנות בדרכם לארץ ישראל על מנת לחיות את שנותיהם האחרונות באדמת הקודש ולהקבר בה. המונים ליוו בחוצות העיר את "המאושרים" בדרכם לאניה העוגנת בנמל. בראש התהלוכה צעדו מנגנים ופיטנים ושרו שירי געגועים על ארץ הקודש וביחוד השירים על טבריה מאת ר' יעקב בירב שאחד מהם התחיל בלאדינו: "אעברה נא וארעה אדמת הקודש של טבריה". העלייה לארץ ישראל נראתה לנו כענין של זקנים וזקנות.

ד. אולם ההכרה שהעלייה לארץ אינה מצטמצמת בזק־נים וזקנות אלא גם בצעירים העמיקה בנו כאשר נפגשנו, לפעמים, עם עולים צעירים מרוסיה בדרכם לארץ. בימי רביעי בכל שבועיים היו מבקרים בשאלוניקי בשעה שאוניית היתה עוגנת בנמל בדרכה מאודיסה ליפו (**קרא על חויה זו בעמוד 43**).

ה. עם התמנותו של הפדגוג הדגול יצחק אפשטיין מארץ ישראל כמנהל תלמוד תורה באה גם מהפכה בהלך מחשבתנו על הארץ וישובה. בזמן הלימודים ובפגישות פומביות הביא מורנו את דבר ישובה של הארץ. הוא קרבנו אליה על ידי סיפוריו על המושבות ועל תלמידיו, וכן לימדנו שירים שהיה שר בקולו העמוק והנעים.

בשנת 1912 חל מפנה חשוב בתולדות העיר שאלוניקי. ב־26 באוקטובר 1912 (ט״ו בחשון תרע״ג) נכבשה שאלוניקי על ידי הצבא היווני. בא הקץ לשלטון העותמני, בן ארבע מאות השנים בקירוב, על המטרופולין של מקדוניה. הכיבוש השרה דכאון רב בקרב האוכלוסיה היהודית. התעוררה דאגה רבה לבאות וביחוד לנוכח העימות הבלתי נמנע אחרי הכיבוש היווני עם האוכלוסיה היוונית, המתחרה משכבר הימים. אחרי הכיבוש התחילו האגודות העבריות והציוניות בפעולה רבת ממדים להפצת רעיונותיהם ברבים. בני הנוער שהיו מאורגנים באגודותיהם (ראה לעיל) היו מבקרים בהרצאות שנערכו בהסתדרויות השונות בעיר וקיבלו ידיעות ברורות על המתהווה בארץ.

בדרכנו לעלייה עמדו מעצורים משפחתיים משמעותיים. כיצד? המשפחה השלוניקאית היתה אז מגובשת וסגורה. מעטים היו הבנים שהצליחו להינתק ממרות אבי המשפחה ומהקשרים ההדוקים של בני המשפחה בינם לבין עצמם ולפלס להם נתיבות מחוץ לעירם ולמשפחתם. ניתוקו של בן המשפחה, וביחוד של עול הימים, ונסיעתו למרחקים היו בלתי אפשריים, וביחוד למטרה של רכישת השכלה, כשבעיר התקיימה מערכת חינוכית יהודית לכל סעיפיה ומגמותיה.

בפני בני הנוער ממשפחות של רבנים, ואני נמניתי עליהם, עמד מעצור מיוחד במינו. אבות המשפחות האלו היו דואגים להכין להם יורשים רוחניים שימשיכו את המסורת מדור דור לשרת את הציבור באחת הכהונות הדתיות־הציבוריות. ״יורש״ זה היה יוצק מים על־ידי הסב או האב־הרב. הוא התחנך בבית המדרש המקומי לרבנים והתמחה בלימודיו התורניים ב״ישיבות״ של הקהילה או אלו הסמוכות לבתיהם של גבירי הקהל. לא יתכן ש״יורש״ ילמד תורה, ולו גם באולפנא בירושלים, בעת שמצויים בעירו, עיר ואם בישראל, אולפני תורה ודעת.

לשאיפתי לעליה נוסף נימוק רב משקל: אי־סיפוק מרמת הלימודים בבית המדרש שבו למדתי. אחדים מחברי ואני נוכחנו לדעת, כי בית מדרש זה איננו מכשיר את תלמידיו ליעדיו ולכן עלינו לחפש אולפנא אחרת. זו שבירושלים נראתה לנו. כשהתחלתי לדבר בחוג משפחתי על שאיפתי זו נתקלתי בהתנגדות רבה וביחוד של סבי. באחד הימים כששו־חחתי אתו על כך, בשעה שהיה מכין אותי לסוגיה באחת המסכתות שנקרא עליה בבית המדרש, אמר לי בהצביעו על הגמרא שלפניו: "ראה, זוהי ירושלים, ירושלים של מעלה. כאן בבתי המדרש שבעירנו ובקרב חכמיה תשיג כל הידיעות הדרושות ליעדך בחייך ובחיי משפחתנו. אין צורך, ביחוד לעול ימים, להנתק מהמשפחה ולהרחיק נדוד, ואפילו לירושלים עיר הקודש".

מאידך נמצאו אברכים אחדים חניכי בית המדרש לרבנים וחניכי "ישיבות" שהתגברו על מעצורים חברתיים ומשפח־תיים אלה ועלו לארץ ישראל. מהם המשיכו את לימודיהם בבית מדרש למורים ולרבנים בירושלים, מהם שלמדו בבית הספר לאמנות "בצלאל" ומהם שהתחנכו בבית הספר החקלאי "מקוה ישראל". "נחשונים" אלה השפיעו רבות על כמהי העלייה ועל החוגים הלאומיים־הציוניים. מדי פעם היו מתפרסמות בעיתונים כתבות של עולים ובהן ידיעות על הנעשה בארץ־ישראל. מכתבים היו נשלחים מהכא להתם למגשימים המאושרים, כדי לקבל ידיעות על הנדרש לצורך עמידה בבחינות כניסה לאחד מבתי־הספר וכן על הסכומים הנדרשים למחייה.

הפעילות הזאת הגבירה בקרב אלה שטרם בשלו תנאיהם לעליה את הרצון העז לעלות. הציפייה לעליה גרמה להתפת־חות יחס של ניכור לסביבתם החברתית ואף למרי בקרב משפחתם. הם היו שרויים בהלך־נפש של המשורר: "לבי במזרח ואנכי בסוף מערב".

בעצם לימודי ב"בית יוסף" חלה סבא. נפסקו השעורים אתו וכן תפקידי כבן לוויה בדרכו לבית הכנסת, לבית הרב הראשי ולבית הדין.

בימי חוליו לא חדלו רבנים ואנשי מעשה לבקרו ולשאול בשלומו. תלמידי חכמים צעירים היו באים לפי תורם לשמירות לילה.

ביום שבת ד' באלול תרע"ד עלתה נשמתו הטהורה השמימה. אבל כבד היה בעיר. בזמן לוויתו הוכרז בעיר "ביטול מלאכה". ארונו הוצב באחד מבתי הכנסת העתיקים בעיר. הספידוהו הרב הראשי ורבנים מפורסמים. המונים ליוהו לבית עולמו.

עיתוני היום העריכו את פעולתו ואחד מהם (ה"אב"יניר") סיים את דברי הערכתו עליו במלים אלו: "הוא היה בדיוק מה שנאמר על אהרן הכהן: 'אוהב שלום ורודף שלום', אהוב למעלה ונחמד למטה".

על מצבת קבורתו נחקקו השורות האלה:

הלילי עדת שאלוניקי שפכי לבך כמים
על הלקח ממך כלי חמדה יקר מזהב פרוים
דיין אמת שופט צדק חסיד ועניו נקי כפים
אור תורתו הופיע עליך כאור חמה שבעתיים
עתה פנה זיוך הודך והדרך חשכו עינים
דין הוא הוד והדר בקדש נהדר ראש
אב בית דין אבי יתומים ודיין אלמנות
בנם של קדושים סבא דמשפטים
הרב המובהק
כמוהר"ר בינבינישטי בכמהר"ר
שמואל יוסף ז"ל

נתבקש בישיבה של מעלה ביום שבת קדש ד' לחדש רחמים ש' התרע"ב. יושב בסתר עליון בש"י (בצל שדי יתלונן).

בדרך להגשמה

עם מות סבי ניטל ממני המקור החשוב ביותר להרחבת ידיעותי התורניות, והאישיות המוסרית שהשפיעה על מהלך חיי. אבידה זו הבהירה את תסכולי מבית המדרש שלמדתי בו. ההחלטה לעלות לירושלים התגברה יותר ויותר. שנת תרע"ג היתה שנת פעילות אינטנסיבית וממושכת להגשמת שאיפתי. בתקופה הארוכה הזאת של הציפייה לעלייה הסתמנו שלוש דרכים שהיו עשויות לקרבני להגשמת מאווי:

א. בשנת 1908 יסדה בשאלוניקי החברה הברלינאית היהודית "עזרה" (Hilfsverein der Deutschen Juden) גן עברי מודרני, שהתפתח אחר כך לבית־ספר יסודי. חברה זו, שהקימה מערכת חינוכית עניפה בירושלים, הביעה רצונה לסייע בידי בני נוער בתמיכות כספיות חודשיות במשך לימו־דיהם בירושלים.

ב. בשנת תרע"ב (1912), בעקבות הכיבוש היווני של העיר שאלוניקי מידי התורכים התחילה ההסתדרות הציונית המקומית בפעולה רבת מימדים להפצת התרבות העברית והציונית בקרב ההמונים. על־ידי כך הוכשרו התנאים גם לסייע לשואפים לעלות לארץ־ישראל.

ג. הפדגוג הדגול יצחק אפשטיין הצליח לעניין חוגים ציו־ניים בעיר בסיוע לקבוצת תלמידים ממסיימי בית־הספר בשא־לוניקי להמשיך לימודיהם בגימנסיה העברית בתל־אביב.

ערב שנת תרע"ד, עם התקרב שנת הלימודים החדשה בבתי־הספר בירושלים, חיכינו לתוצאות שידולינו המרובים בקרב אלה שהיה בידם לסייע ולהחיש נסיעתנו. ימי רביעי מדי שבועיים, שבהם היו עוגנות בנמל האוניות הרוסיות בדרכן לארץ־ישראל, הפכו להיות בשבילנו ימים גורליים. האם נזכה לעלות?

בני נוער, ואני ביניהם, הכמהים לעלייה, מוכרחים היינו למצוא בכוחות עצמנו את הדרכים להשיג את הסכמת הורינו

ואת האמצעים החומריים כדי להגשים את שאיפותינו. הסתדרויות הלאומיות והציוניות טרם היו מוכנות לעודד את העלייה ולטפל בה על ידי הושטת עזרה וביחוד לנוער חסר אמצעים.

בינתיים, כאמור, הצליח ד"ר יצחק אפשטיין להשפיע על ההסתדרויות הלאומיות בעיר לסייע בידי קבוצת תלמידים ממסיימי תלמוד־תורה שתחת הנהלתו, להמשיך את לימודיהם בגימנסיה הרצליה בתל־אביב. בני הקבוצה היו: משה אטיאש, נתן שלם, ברוך עוזיאל, דניאל סאיאס, יוסף בורלא ונחמיה בדרשי, שהיה צריך להתקבל בבית־הספר לאמנות "בצלאל" בירושלים (שלושת הראשונים מלאו ברבות השנים תפקידים ציבוריים ומדעיים חשובים בארץ־ישראל). בני הקבוצה חיכו לגמר המשא־ומתן הפורמאלי לעלייתם.

לצערי ולאכזבתי לא נכללתי בין חברי הקבוצה, כי מאז סיימתי יחד עמהם את לימודי בתלמוד־תורה, השתנו דרכי השתלמותי מדרכיהם. בינתיים, נתקבלתי כתלמיד בבית המדרש לרבנים. מכיוון שלא נמניתי ברשימת חברי המועמדים לעלות, הייתי צריך לחפש בעצמי את הדרכים כיצד להבטיח את קיומי החומרי בירושלים וכיצד להשיג את הסכמת אבי ובני משפחתי. אז אמרתי לעצמי: "אם אין אני לי מי לי", ובעיקר: "אם לא עכשיו — אימתי".

הרצתי מכתבים לחברים "המאושרים" שהקדימוני בעלייה כדי להשיג ידיעות על בית המדרש לרבנים בירושלים, על תוכניות הלימודים, תנאי הקבלה ומידת ההכנה לבחינות הכניסה. פניתי לחברה הברלינאית היהודית "עזרה" (ראה לעיל) בבקשה לזכותני בתמיכתם הכספית החודשית במשך לימודי בירושלים וכן פניתי לרב הראשי בשאלוניקי, ר' יעקב מאיר, שימליץ עלי בפני ב"כ חברת "עזרה" בירושלים. כתבתי ליו"ר ועד הקהילה ולאחת ההסתדרויות הלאומיות־ציוניות בבקשה לעזור לי בהוצאות נסיעתי ובסידורי הראשונים

בירושלים. ולבסוף הרצתי מכתב מפורט לאחי הגדול (למרות שחיינו תחת קורת גג אחת בבית אבא) ובו פרטתי את כל הבעיות והקשיים שהתעוררו בקשר עם נסיעתי, הדרכים לפתרונם והנימוקים להחשת נסיעתי.

כדי לקבל מושג על לבטי הנסיעה דאז, על "עזותו" של עול ימים להגשים שאיפת עלייתו לארץ ועל אמצעי השכנוע שלי בשפת עבר מליצית של אותה תקופה, הנני מביא קטעים ממכתבים אלה שהעתקיהם שמורים אתי עד היום.

אלול תרע"ג

לר' יעקב מאיר, רבה הראשי של שאלוניקי

שואף ומבקש חכמה אני מילדותי ועד היום הזה שמתי לילות כימים ללמוד כל אשר הורוני מורי, ואת דבריהם שתיתי בצמא ולא סרתי מהם ימין ושמאל, ואבקש למטרה בחיים להיות "חכם" (רב). כי משפחתי מתיחסת ל"חכמים" שפעלו רבות ביהדות שאלוניקי.

שלוש שנים למדתי ב"בית יוסף", אך השעורים לא היו כל כך חשובים וכל ידיעותי לא תספקנה להגיע למחוז חפצי לזכות בשם הכבוד הזה ("חכם"=רב). לכן חפצתי ללמוד בבית מדרש לרבנים בירושלים ולגמור בו את חוק לימודי. אך מצבי לא ירשני. אבי סובל הרבה להרויח לפרנסת המשפחה... וארהב עוז בנפשי להפיל תחינתי לפני חברי ועד כולל עירנו למען יתמוך בידי. אך שני שבועות אזלו ושום תשובה לא קבלתי מהם והסיבה נסתרה ממני. ואנוכי ממהר לנסוע. אז חשבתי לפנות לרום מעלתו לעשות לי החסד הגדול הזה: לדבר אודותי לפני כולל עירנו למען יתמכו במהרה בידי ואוכל על ידי זה לבוא למחוז חפצי. החסד הגדול אשר רום מעלתו ירצה לעשות עמי ישאר חקוק בלבי ואהיה מכיר טובתו הנעלה כל ימי חיי. האלוקים ממעונו ישלח למעלתו כל טוב בשכר פעולתו זו.

ברגשי כבוד

עבדו הנאמן

בתשובה למכתבי הנ"ל, שנמסרה בעל־פה לאחי הגדול, הבטיח הרב להמליץ עלי בפני ב"כ חברת "עזרה" בירושלים. במכתב הארוך לאחי (בשפה יהודית־ספרדית), ספרתי לו את מניעי לעלות לירושלים, פרטתי את המכשולים העומדים

בדרכי להגשמת שאיפתי ואת הנימוקים להחשת הנסיעה. המכשולים היו: א. תמיכת חברת "עזרה" הברלינאית היתה מותנית בקבלת אישור מאפרים כהן, מנהל מערכת החינוך מטעם החברה בירושלים. לשם כך היה צורך לחכות זמן רב; ב. השגת הסכומים הגדולים הדרושים לרכישת כרטיס הנסיעה, להכנות לה ולאמצעי הקיום בירושלים עד שתתקבל התמיכה הדרושה. הנימוקים להחשת הנסיעה היו: א. בין המשפחות בעיר התנהלה פעולה ערה לשלוח את בניהן ללמוד בארץ ישראל. בקשות התמיכה לחברת "עזרה" היו מרובות. נודע לנו כי רק מעטים יזכו לתשובה חיובית. לכן יעצתי לאחי לא לחכות לאישור מירושלים, לנסוע ולפעול שם למען קבלת אישור התמיכה. לשם כך היה צריך לקבל המלצה מאת הרב יעקב מאיר; ב. רצוי להגיע לירושלים לא יאוחר מחודש אלול תרע"ג, כלומר בימי חופשת הלימודים בבתי הספר, כדי להתכונן לבחינות הכניסה. לכן הצעתי לנסוע באמצע חודש אלול באוניה רוסית שתגיע מאודיסה בדרכה ליפו. במכתבי הודעתי לאחי כי נודע לי שבאוניה זו נמצאים עולים רבים מרוסיה (בילויים?) וכן מצטרפים אליהם נוסעים יהודים משאלוניקי, ובאופן כזה אמצא "בחברה טובה". את מכתבי סיימתי במילים אלה: "הכל תלוי בהח־לטתך. אם תרצה שלא אמשיך לסבול ולהתהלך ביניכם כשהנני שרוי בעצב ובדכאון, ואם אתה רוצה שיהיה לי עתיד מזהיר, עליך לעשות את כל האמצעים הדרושים לשכנע את בני המשפחה ובראשם את אבינו להחיש את נסיעתי".

ואולם, למרות אהדת אחי לבקשתי לא האירה לי ההצלחה פנים. חודש אלול עבר, האוניה הרוסית הפליגה, חודש תשרי וחגיו הגיעו ונסיעתי נדחתה מבלי לקבוע לה תאריך אחר. חששותי לדחיית נסיעתי לתקופה ארוכה התרבו: בתי הספר בירושלים יפתחו, עונת החורף מגיעה והנימוקים לדחיית נסיעתי מצד בני משפחתי יתחזקו יותר ויותר.

ואולם מיד אחרי חג הסוכות, חל מפנה חשוב בהחשת נסיעתי. אחרי שיחה עם נשיא הקהילה, שהיה אחד מחברי הנהלת סניף חברת "עזרה" בשאלוניקי, נתברר, שאין צורך לחכות לאישור ב"כ החברה בירושלים על תמיכה כספית בשבילי. כן הושגה, הודות למכתבי, תמיכה מצד אחת ההסתדרויות הציוניות בעיר לרכישת כרטיס הנסיעה ולהוצאות הכרוכות בהכנתה.

ההגשמה

היום המקווה הגיע. אבי הודיע לי כי הוסכם על נסיעתי וכי הוא ילווני. אבי היה מרבה לנסוע בשליחויות של אביו הרב וכן בהבאת ספרי־דת, בעיקר מוינה שבאוסטריה, וכן ביקר פעמיים בירושלים והיה ידוע בין רבניה. ההכנות לנסיעה החלו, היה צריך להיחפז בהשגת כרטיסי הנסיעה באוניה רוסית שעמדה להגיע ביום הרביעי הקרוב.

ניגשתי עם אחי לסוכנות הנסיעות הרוסית שבעיר כדי להבטיח לנו שני מקומות באוניה הנוסעת ליפו. והנה אכזבה! סוכן האוניה הודיע לנו כי אחרנו בהזמנתנו, וכי אין בה מקומות פנויים. ההודעה הממתני. ידעתי, כי דחיית הנסיעה לעוד שבועיים עלולה לבטל את נסיעתי מתוך תרוץ של אי־נוחות להפליג בימי החורף וכן בגלל איחור לשנת הלימודים החדשה בירושלים. אך כאן עמד בפרץ אחי הבכור. אחרי הפצרותי ומתוך שיקולים רבים אחרים הוחלט לנסוע, יום אחרי הפלגת האוניה הרוסית, באוניה יוונית המפליגה לאחד מנמלי יוון בעיר וולו שבתסאליה וממנה לעבור מבלי לשהות בנמל, לאוניה אחרת המפליגה לאלכסנדריה שבמצרים.

בערב שלפני יום נסיעתי נפרדתי מחברי באגודה "מחזיקי עברית" (**ראה עמ' 103**), **שהקדשתי לה מיטב ימי ועיתותי ואשר** שימשה לי גם אולפנה לקידום השפה העברית שבפי, הודות

לנאומים הרבים שנאמתי בפני החברים וכן תרמה לרכישת הכישורים הדרושים בעבודה ציבורית־חברתית.

זוכרני את יום הנסיעה. הבית היה מלא אנשים, נשים וטף, שכנים וקרובים, שבאו להיפרד מהעולה המאושר לארץ־ישראל (קרי: ירושלים). למרות היותי עול־ימים נערכו באותו יום כל הטקסים שהיו נערכים לזוגות קשישים בדרכם לירוש־לים. הכיבוד לכל הבאים היה עשיר כאילו היה זה יום־טוב או אירוע משפחתי חשוב מאוד. זמן רב עמד אבא על־ידי המזוזה והאריך באמירת תפילת־הדרך. בראש התהלוכה צעדה הג׳אלגי היא התזמורת בת שלושת המנגנים: הכנר, הפורט בעוד (הנבל) והמתופף, כשהיא מתנהלת לאיטה בחוצות המהאלה (השכונה).

בנמל קשתה הפרידה מבני המשפחה ומחברי שערגנו יחד לעלייה לציון וטרם הגיעה שעתם להגשמה. נסיעתי, המק־דימה את נסיעתם, שהיתה לכאורה בטוחה יותר, הגבירה את אכזבתם. התהליכים הביורוקרטיים היו בעוכריהם. בפרידתנו לא ידענו כי עתידים אנו להיפגש מקץ שלושה חודשים בירושלים וכי תחול תפנית חדה בדרך חיי, כי אשתחרר מאפוטרופסותה של חברת ״עזרה״ הגרמנית ואתאחד עמהם שוב כתלמידים בבית־המדרש למורים העברי.

עם הפלגת האוניה לא ידעתי כי אני נפרד מזוהרה, פארה וצביונה היהודי של עיר ואם בישראל, אשר פנו ממנה ברבות השנים.

בדרך לארץ־ישראל

סידורינו באוניה היו ארעיים, כי היה עלינו לבלות בה לילה אחד בלבד. סערת לבי מחוויות היום טרם שככה. אבא, שעייף היה מכל שעבר עליו אותו יום, פרש לאחת הפינות שעל הסיפון והתכרבל בשמיכתו. התהלכתי על סיפון האוניה הלוך ושוב ובלבי דאגות על המשך הנסיעה, התלאות בדרך

והבלתי צפוי: הבחינות שעלי לעמוד בהן כדי להתקבל לבית־המדרש לרבנים בירושלים. בסיורי באוניה עליתי לסיפון המיועד לבעלי היכולת שבין הנוסעים. קולות זמרה וצהלת המונים עלו באזני. השקפתי מבעד החלונות הפונים לאולם הבאר והריקודים. נגלה לעיני בפעם הראשונה בחיי עולם שלא הכרתיו: עולם הבידור עם זמרים, רקדנית בטן, ורקדניות בבגדיהן הססגוניים וצהלת אנשים משולהבים. זה היה בעיני כעין מטאור, שנפל מעולם שלא ידעתיו ואיני יודע אם אפגשנו עוד שנים רבות.

עלה עמוד השחר. במרחקים נסתמנו חופי תסאליה. אחרי תפילת שחרית חטופה, עמדנו ליד מעקה הסיפון, מטלטלינו בידינו כשאנו מוכנים לעבור לאוניה המפליגה לאכסנדריה מבלי שנצטרך, כפי שנאמר לנו, לרדת לנמל העיר וולו. אך בהתקרב אונייתנו לנמל וולו נכונה לנו אכזבה. בגלל איחור אונייתנו, הספיקה האוניה האחרת להתרחק ללב ים. היה צורך לרדת לנמל, להתרוצץ שוב בין סוכני נסיעות כדי להמ־שיך את דרכנו. והיום יום ששי והשבת באה. אבא, כמובן, נמנע מכל סידור. היה עלינו לשבות בעיר. אך היכן?

בוולו היתה אז קהילה יהודית בת כמה מאות נפשות. רובם היו סוחרים זעירים, מיעוטם בעלי מלאכה ופקידים במשרדי העיריה. ביניהם היו גם בעלי מקצועות חופשיים, עורכי־דין ורופא אחד. אבא הכיר את רבה של וולו, ר׳ משה פסח. הוא היה מודע למשפחתנו מתוך קשריו עם סבי בענייני הלכה. הוא פרסם באחד מעיתוני שאלוניקי קינה על מות סבי ז״ל.

התארחנו בביתו. הרב קיבלנו בסבר פנים יפות. בהיכנסנו לביתו הופתענו למראה החדרים הגדושים אצטבאות שבהן ספרים רבים וארגזים מלאים קונטרסים. באותה שעה לא ידעתי כי כעבור שנים עתיד אני לשוב ולהתעניין ברב ובספריו, וכי ההיכרות המשפחתית ואירוח־שבת זה יקלו עלי בשלי־חות שנשלחתי מטעם הנשיא השני של מדינת ישראל, יצחק

בן־צבי ז״ל, לרכוש ספרייה זו ולהעבירה לירושלים. באותה שעה לא שיערתי שאגמול לרב חסד של אמת בהעלותי את עצמותיו ועצמות הרבנית לקבורה בהר־המנוחות בירושלים.

בהיפגשנו היה ר׳ משה פסח במיטב שנותיו. איש דינאמי מאוד, אשר ניחן בפקחות חיים, בכוח דיבור שוטף, בידיעות מרובות בתורה ובעיקר בהוויות החיים ואשר השפעתו על סביבתו היתה כבירה. על דלתותיו התדפקו עלובי־חיים, אכולי אכזבות, בעלי מיחושים מדומים ובלתי מדומים ויראים מסיטרא אחרא ומשדים ורוחות. הם באו לקבל ממנו עשבי רפואה וסמים וכן לזכות ב״שימת יד״, ב״לחישות״ ובעיקר בקמיעות. בנסיעותיו בקהילות יוון רכש לו ספרי קודש וספרי־חול, כתבי־יד עתיקים, פנקסי קהילות, קונטרסים של תפילות, פזמונים ומחזורים. הוא לא בחל גם בברית החדשה ובספרים של המיסיון והכניסם לספרייתו. כששאלתיו: היתכן שיימצאו במחיצה אחת ספרי־קודש וספרי המיסיון, ענה: בני, יש לאסוף הכל. הנעלם ממך דברי חז״ל: ודע מה שתשיב?

לשמע בואו של האורח משאלוניקי, הוא אבא, בן הרב שהיה ידוע להם מאוד, התכנסו בבית־הכנסת לתפילת שחרית של שבת רבים מבני הקהילה. היינו בין היהודים הראשונים מתושבי הישובים שבחצי האי הבלקאני, וביניהם שאלוניקי, שנכבשו זה־עתה על־ידי היוונים. היה זה מגעי הראשון עם בני אחת הקהילות שביוון הישנה (כך נקרא חלקה הדרומי של יוון אחרי התפשטותה בשנת 1912 בשטחים התורכיים שבצפונה). אלו היו קהילות מיוחדות בהרכבן האתני, בהליכות חייהן, בשפה היוונית המדוברת בהן, בתע־סוקות תושביהן ובתולדותיהן.

ביחוד הצטיינו שתי הקהילות שבערים יאנינה שבאפירוס וקורפו שבאחד מאיי הים האדריאטי. לבני קהילות אלו היו במאות ה־18 וה־19 קשרים עם ארץ־ישראל והן עזרו רבות לשד״רים (שליחי־דרבנן) מארבע ארצות־הקדושות.

בשעת התפילה הקשבתי קשב רב ללחנים המיוחדים של פסוקי דזמרה ושל טעמי המקרא. במיוחד שמתי לב לאי־יכולתם להגות שין ימנית, שהפכה בפיהם לשין שמאלית.

נודע לי מפי הרב, כי מצויים בידיהם פיוטים רבים בשפה היוונית, אותם הם משלבים בתפילותיהם בימים טובים ובי־מים נוראים. פיוטים אלה ותעודות רבות של שד״רים מארץ־ישראל בקהילות יוון הישנה עתידים היו להיקבץ על־ידי שניים מטובי־בניה: יוסף מצא מיאנינה וחיים מזרחי מקורפו. במעמד של אותה שבת בבית־הכנסת בוולו לא שיערתי שמצוי ביניהם גם עלם ושמו משה קופינאס, שעתיד להת־פרסם כאחד מפעילי הציונות ביוון. כאות הוקרה על פעולו־תיו למען ישובה של ארץ־ישראל נקרא ישוב בארץ על שמו, הוא המושב ״צור משה״ בשרון מיסודם של עולי שאלוניקי. עתידים בני קהילת וולו ובראשם רבם, לגמול לציוני הדגול בן עירם את החסד האחרון ולהעלות את עצמותיו לארץ־ישראל כפי שציווה לפני מותו.

הנני מביא בזה את תוכן ״זכרון עדות בהעלאת עצמות ד״ר קופינאס ז״ל״, שמצאתיו בארכיונו של הרב משה פסח ז״ל.

אנחנו הבאים על החתום, אליכם אישים אחינו ובני עמנו אשר בארץ ישראל הודענו נאמנה שבתוך הארון הזה מונחים עצמותיו של המנוח מנהלנו ומנהיג ציוני עמנו לערי יון ד״ר משה אלינו קופינס נ״ע [נוחו עדן] הנלב״ע [הנפטר לבית עולמו] פה בעירנו יע״א [יכוננה עליון אמן] בחמישי בשבת, 20 לחדש ניסן שנת התרפ״ד (24 באפריל 1924), כאשר ציונו לפני מותו להעלותם ולקברם בא״י משאת נפשו. והנה בעצם היום הזה עשינו עמו חסד ואמת בדיוק גרול עפ״י דין תוה״ק [תורתנו הקדושה] כאשר התאווה תאוה. ובכן אנחנו נקיים בנפשנו שיצאנו ידי חובתנו באין חסר דבר. יהא רעוא שיעלו עצמותיו אלו ארצה ישראל וינוחו על משכבותם במקום הקדוש במנוחה נכונה תחת כנפי השכינה. ונפשו בטוב תלין בג״ע [בגן עדן] העליון, אכ״ר [אמן כן יהי רצון] ועד אמו״צ [ועל דבר אמת וצדק]. והכתוב בפ״ע [בפני עדים] ח״מ [חתומים מטה] כו״ח [כתבנו וחתמנו] פה בוולו יע״א (יכוננה עליון אמן).

ביום שלישי, שנים לחדש אדר ש׳ התרצ״ג, בא סימן והעליתם את עצמותי מזה אתכם לפ״ק [לפרט קטן]. והנה אמת ונכון הדבר ושריר וברור וקיים.

הצב״י [הצעיר בישראל] משה בן הרה״ג ר׳ שמעון פסח ס״ט
נשיא חברת פועלי ציון, נשיא העדה הישראלית
משה לאון פאראג׳י
יעקב יוסף עובדיה

שהינו בוולו כמה ימים עד שנזדמנה לנו אוניה המפליגה לאלכסנדריה שבמצרים. בעלותנו לאוניה סידר אבא כל הסידורים הדרושים לרווחתנו בזמן הנסיעה. בגלל הצפיפות והתנאים הסניטאריים הגרועים ששררו בבטן האוניה, בחלק המיועד לאנשים מיעוטי היכולת, חיפש לו אבא, כבקי בנסיעות, אחת הפינות בסיפון האוניה לשבת בה. פרש שמיכה, הניח על־ידו את סל המזונות ושקע בקריאה בספר ״עין־יעקב״. אחת הדאגות שליווני בדרך היתה בחינות הכניסה לבית־המדרש לרבנים בירושלים. אמרתי להתעלם מהנעשה באוניה וממראות הטבע שנגלו בדרכנו בין איי הארכיפלגוס ולהתרכז רק בספרים שהבאתי אתי: בספר הדקדוק ובתולדות־ישראל. אלא שתנאי הנסיעה הבלתי־נוחים, הסערה שהתחוללה על־יד האי כרתים ויסורי מחלת־הים התישו את כוחי והפריעו מאוד ללימודי.

מאותם ימים שהיו מלאים בסערות ים ודאגה לבאות, זכורני ליל שבת אחד; אבא, לבוש בגדי שבת, הצליח לאסוף על סיפון האוניה מניין של יהודים לקבלת שבת. שרתי בכוונה רבה את הפיזמון ״לכה דודי״ ואת הפיסקה ״קרבה אל נפשי גאלה״. לשמע הרינה והתפילה התקבצו סביבנו נוסעים רבים משוכני התאים המפוארים. קבלת שבת זו קרבתנו לאחדים מן הנוסעים, מהם תיירים ששהו ביוון והמשיכו לסייר בארצות הים התיכון וביחוד במצרים ובארץ־ישראל.

האוניה עגנה באלכסנדריה. שהינו בה שעות מעטות ובו ביום המשכנו באוניה אחרת שהפליגה ליפו.

עם עלות השחר נסתמנו לאט לאט חופי הארץ. עמדתי שעון על מעקה הסיפון וחלמתי בהקיץ; האמנם נתגשמה משאת נפשי ועוד מעט תדרוכנה כפות רגלי על אדמתה של ארץ־ישראל, שכה השתוקקתי אליה? אך בלבו של אבי קיננה הדאגה, האם ימה של יפו סוער? האם נצטרך לחכות עד שישוב הים מזעפו או להפליג צפונה, לנמל חיפה? האם תהיה קלה הירידה לחוף?

האוניה הטילה את עוגנה בלב ים, הרחק מן הנמל. מיד עלתה מסביבה המולת ספנים ערבים, גברתנים הלבושים כפתנים הלחוצים בחלק העליון של גופם ואברקים רחבים לרוב בשחור, המהודקים היטב על רגליהם. הם השיטו את סירותיהם הגדולות אל הספינה ובהגיעם אל הנוסעים חטפו מהם את מטלטליהם בקולי קולות והכניסום לסירותיהם. אותה שעה חשבתי על ההבדל הגדול שבין הספנים היהודים שהייתי רגיל להם בנמל שאלוניקי לבין הספנים הערביים שבנמל יפו. הספנים היהודים בשאלוניקי, אף שהיו ידועים בחוסנם הגופני, הצטיינו בצניעותם ובמתינותם, ביחסי האחווה שביניהם לבין הסובבים אותם ובמאור פניהם לקראת כל נוסע הבא לעיר. אותה שעה לא ידעתי, כי עתידה תל־אביב הקטנטונת, הסמוכה ליפו, לבנות בה בעזרתם של ספנים יהודיים שאלוניקאים את הנמל העברי הראשון.

בהתקרבנו בין שוניות החוף הוטענו על גבם המוצק של הספנים ונזרקנו אל החוף. פרש אבא מההמולה, כרע על ברכיו, נפל על פניו, נשק את האדמה וברך בשם ובמלכות: "ברוך מציב גבול אלמנה".

אנשי המכס ופקידים תורכיים חבושי תרבוש הקיפונו. באמתחתו של אבא היו מוכנים ה"ניפוסים" (תעודות לידה) התורכיים, ששמרם אחרי הכיבוש היווני. קודם רדתנו לחוף

הטמין את תעודת הנסיעה היוונית. בעזרת התורכית הצחה שבפינו והגינונים התורכיים, שהיו ידועים לנו, עברנו במהירות את ההליכים הרשמיים השונים, כאזרחים תורכים לכל דבר.

בארץ ישראל

יצאנו מחוץ לנמל. בשוק הרחב שלפני שעון יפו עלינו על דיליז׳נס יהודי הנוסע לתחנת הרכבת לירושלים. בדרך הפצרתי באבא לשהות ביפו שעות אחדות ולבקר בתל־אביב כדי לראות את הגימנסיה הרצליה. בהפרדי מחברי בשאלוניקי הבטחתי להם לבקר בבית הספר שעתידים הם ללמוד בו, להשיג תמונה ממנו ולשלחה להם. אך אבא בשלו. עלינו למהר לירושלים. אלא שהאיר לי מזלי. בבואנו לתחנת הרכבת, נודע לנו כי נותרו שתי שעות עד צאתה של הרכבת לירושלים. אבא נאות להמשיך בדיליז׳נס לתל־אביב. בשביל אבא היתה זו עיר חדשה, שלא ידע עליה בשתי נסיעותיו הקודמות לירושלים. אז ראיתי לראשונה את תל־אביב הקטנה, בת־הארבע, פרבר קטן המוקף גבעות חול משלושת עבריו.

בהתקרבי לגימנסיה ראיתי ילדים עליזים המתפרצים מבין כתליה. הרהרתי, שמא אצטרף אף אני אל חברי המתעתדים ללמוד כאן. אותה שעה לא שיערתי שעתידה ירושלים לנצח את תל־אביב, ובהשפעתי ובהשפעת חברי השלוניקאים, שהיו כבר בירושלים, יחליטו חברי לעלות לירושלים וללמוד בה. גם לא ידעתי, שבבואם תחול תפנית חדה ביעד חיי ואנתק מעולם הרבנות ואעבור לעולם ההוראה.

לפנות ערב הגענו לירושלים. אבא הכיר רק את הרובע היהודי שבעיר העתיקה ואת אחד מרבניה. בסמטאותיו החשוכות של הרובע היהודי נפגשנו אבא ואני עם הרב ובני

משפחתו ואת לילנו הראשון בארץ עשינו בחדר צר ובחצר שרובה זקנים וזקנות.

למחרת, השכמנו בבוקר וניגשנו לתפילת שחרית ליד הכותל המערבי. שעה ארוכה נצמדנו אל אבניו כשבלבנו צקון לחש על כל הטובות שגמלנו, עד עתה, היושב במרומים. בעלותו לתורה, כי יום חמישי בשבת היה, קרא אבא בכוונה רבה ובעצב עמוק "השכבה" לכל אבות המשפחה שהלכו לעולמם ואחר־כך אמר "מי שברך" לבני משפחתנו ולכל אלה שביקשונו להזכירם בתפילתנו על־ידי הכותל המערבי. בו ביום עברנו מן העיר העתיקה לעיר החדשה. כאן שכרתי לי חדר בשכונת "אהל משה". כסמל לבאות, אזכור מה קרה אותו ערב בירושלים. נוכחתי באסיפת מחאה של משכילי ירושלים, מוריה ותלמידיה, נגד חברת "עזרה" על החלטתה להשליט את השפה הגרמנית כשפת הלימודים הראשית בטכניון. שעתיד היה להפתח בחיפה. באותו יום החלה מלחמת השפות בירושלים.

חברת מחזיקי עברית

נוסדה כ' ניסן הע'תר

להרחבת שפת עבר

מועדים לשמחה

סלוניקי

2. בעמוד 108 — כרטיס ברכה מאגודת "מחזיקי עברית" (103).

3. מראה העיר (לפני השרפה).

4. המגדל הלבן

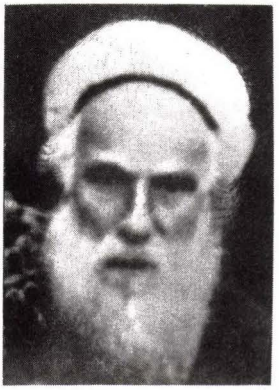

5. סבי הרב בנבנשתי שמואל יוסף (מ־10 ואילך)

6. הרב הראשי יעקב קובו (34)

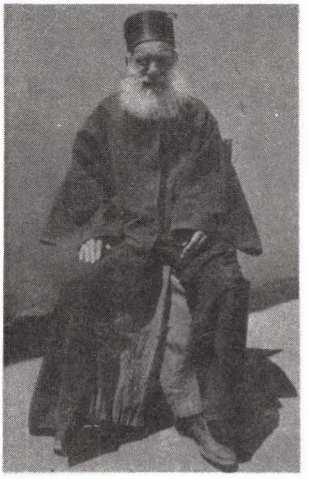

7. אבי בתלבושת תלמידי החכמים בירושלים.

8. אבי, אמי (החורגת) ואחי.

9. חנוכת בית הכנסת: תלמוד תורה הגדול (11.12.1904).

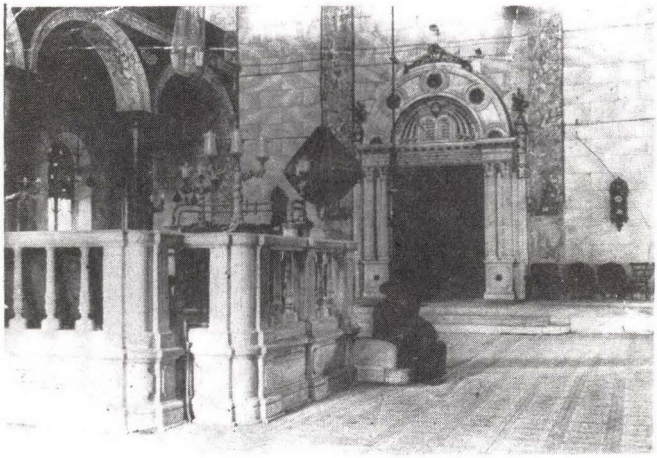

10. בית הכנסת אטליה ישן (53).

11. בית הכנסת הגדול כיום בשאלוניקי.

12. חברי האגודה "מחזיקי עברית" (103 ואילך).

חלק שני
בירושלים (1913–1918)

בנתיב ההגשמה
בשנה הראשונה למלחמת העולם
בשנה השניה למלחמת העולם
בשנה השלישית למלחמת העולם
בשנה הרביעית למלחמת העולם
שחרור ירושלים

פרק א.
בנתיב ההגשמה

מבוא

בבואי לירושלים נפתחה תקופה חדשה בחיי, תקופת רבת מאורעות ותרפתקאות. ירחיה הראשונים נחשבו בעיני כירחי דבש בירושלים משאת נפשי. אך בסופם של ירחים אלה התחוללה מלחמת העולם הראשונה. שנות המלחמה היו הרות מאורעות, ימי מחלות ורעב, ביעותי משטר תורכי כושל ומרדפי ג׳אושים (משטרה צבאית), אלה ציידי נוער לאנגריה ולצבא. למרות הכל היו בשנים אלה בלב כל הנוער רצון עז לרכישת תורה ודעת ושמחת נעורים. בסופה של תקופה זו חל מפנה חשוב בתולדות חיי: ההתנדבות לגדוד העברי הראשון ליהודה.

פרקי חיים אלה שיתוארו להלן עולים כיום לפני מרסיסי זכרונות ומקטעי דפים בלים של העתקי מכתבים ושל יומן צנוע שנהלתי באותם הימים שבו נרשמו מאורעות מרשימים בחברה ובחיי הפרט. פרקי חיים אלה התרחשו ברובם הגדול בקרב החברה הירושלמית שהייתי מעורה בה ובעיקר בקרב קבוצת בני עירי שעלו לירושלים.

הקבוצה היתה מורכבת ממסיימי ״תלמוד תורה״, מתל־מידי בית המדרש לרבנים ״בית יוסף״, מבני ״גבירים״ פעילי אגודות לאומיות ציוניות, מבני סוחרים ובעלי מלאכה.

דרכי השתלמותם של העולים, שהיו במיטב נעוריהם ועלומיהם, הסתעפו לכיוונים שונים; מהם למדו בבית הספר החקלאי ״מקוה ישראל״, מהם בביה״ס לאמנות ״בצלאל״, מהם במכון למוסיקה ע״ש תלמה רופין בתל־אביב, מהם בגמנסיה העברית בירושלים ומהם, הקבוצה הגדולה ביותר,

בבית המדרש למורים בהנהלת חברת "עזרה" ואחרי מלחמת השפות (חורף תרע"ד) בבית המדרש למורים העברי בהנהלתו של דוד ילין ז"ל. בקבוצה בלטו גם שלוש צעירות בנות טובים שלמדו בבית הספר לגננות בירושלים.

למרות פיזורם בבתי אולפנה שונים והפרשי הגיל ביניהם, התקיימו ביניהם קשרי ידידות הדוקים. הם גרו בשכונות המערביות של ירושלים, מהם בחדרים משותפים ומהם אצל משפחות ספרדיות ותיקות. הם השתלבו יפה בחיי החברה הירושלמית הצעירה.

מלחמת השפות

עם בואי לירושלים, כאמור לעיל, נקלעתי אל חייה הסוערים של החברה הירושלמית בעקבות מלחמת השפות.

המלחמה הקיפה מורים ותיקים, צעירים ותלמידים מבתי ספר יסודיים ועל־יסודיים, וגרמה למהפכה עצומה בחיי הנוער הלומד בירושלים. המלחמה שיבשה דפוסי חיים בחינוך ובחברה בכלל. בתי־ספר נעזבו ממוריהם קנאי השפה העברית, תלמידים נותקו ממורים וממוסדות שבשליטת חברת "עזרה", יחסי חברות התהדקו בין החברים נאמני השפה העברית, או נותקו מאלה שנשארו בבתי הספר של חברת "עזרה" שכונו בשם "בוגדים".

ימים אלה ידועים לי היטב בגלל האירועים שהייתי עד להם ובגלל השפעתם עלי, שכתוצאתה חל מפנה חשוב ביעד שהצבתי לעצמי בלימודי בירושלים.

חוויה אחת עמוקה בי עד היום. באחד הימים הייתי עד למחזה דלהלן: לפני בית ספר למל (ביה"ס המודרני לבנים הראשון בירושלים) היתה המולה רבה: שוטרים תורכים נכנסו לחצר ומנעו בעד הילדים והמורים לצאת מבית הספר. נשמעו צווחות רבות. מעל הגדר סביב סביב טיפסו ילדים רבים ובראשם מורם יוסף רבלין (מי שעתיד להיות פרופ' רבלין

המזרחן, ואיש ירושלים הדגול), כשהם בורחים מבית הספר. מחזה זה נגלה לעיני בעומדי מול בית היתומות של חברת "עזרה", שאז היה ברחוב החבשים (כיום אתיופיה). הבנות היו כלואות בתוך הבנין וקריאות בכי נשמעו מכל עבר.

התוצאות של מלחמת השפות היו מכריעות ומרשימות. הונח היסוד לחינוך עברי עצמאי בירושלים ובארץ בכלל. נוסדו בתי ספר יסודיים עבריים ובית מדרש למורים העברי בהנהלת ר' דוד ילין, שבו התלקטו כל אלה שפרשו מחברת "עזרה", מהם ערב סיום לימודיהם ומהם בתחילתם.

על מצב הרוח המרומם של כולנו בימים ההם יעיד המכתב ששלחתי לחברי בשאלוניקי בכ"ח בשבט (24.2.1914), שבו כתבתי להם על תוצאות מלחמת השפות:

"אחרי מלחמה ארוכה נצחה השפה העברית. כל שדרות העם חוגגות בשמחה את הנצחון הגדול. באחת האספות של תלמידי בית המדרש למורים העברי קראו בפניהם את הטילי־גרמה שנתקבלה מדוד ילין ששהה אז בברלין:

'בישיבת הקורטוריון של היום החליטו כי בית הספר התי־כון יהיה רק שלנו. בקורטוריון יכנסו שלושה ציונים באופן רשמי, שנים מהם יהיו בועד הפועל של הטכניקום. בטכניקום ילמדו מתימטיקה ופיזיקה תיכף בעברית. גם שפת ההנהלה תהיה עברית. חלק מהלימודים ילמדו אחרי ארבע שנים בעברית ובמשך שבע שנים יהיה כל המוסד עברי גמור. המורים שיתקבלו בטכניקום מתחייבים בחוזה להכשיר עצמם להורות בעברית אחרי ארבע שנים'".

קריאת הטליגרמה נתקבלה במחיאות כפים סוערות על ידי הסמינריסטים גיבורי המלחמה. ומיד התחילו במחולות וברי־קודים. אני מוסיף במכתב: "עליכם חברי להשתתף בשמחה זו, הגיעה העת שגם אצלכם תהיה העברית שפה מדוברת!"

על ימי הראשונים בירושלים יעיד המכתב דלהלן ששלחתי לחברי נתן שלם בשאלוניקי שבוע ימים אחרי בואי לירושלים. בראש המכתב הדבקתי פרח סתונית.

"בכל מקום שאני מטייל, בכל דבר שאני עושה, כל מחשבותי מופנות ישר אל העיר שעזבתי, ואל החברים שנפרדתי מהם. תמיד אני זוכר אותם הטיולים והשעשועים בשיך סויו (מעין גדול הנובע באחד מהרי שאלוניקי) וביול־באבה (בוסתן מפורסם על גדות נחל סמוך לחומות העיר שקראנו לו "נחל הפירות", על שום עצי הפרי שלאורך גדותיו). אני נזכר בחדר הקטן, אולם חברתנו "מחזיקי עברית" ובכל החברים שהיינו מתוועדים בו. אני יושב, עתה, בארצי אני, בארץ אבותי, אני הולך בראש זקוף, במבט ישר ונושם אויר עברי. כאשר אני הולך לחנות, אני שומע את כולם מדברים עברית, אפילו ערבים וכל שכן יהודים. אני מדבר רק עברית. השלטים של החנויות כתובים בעברית, המודעות בפוסטה (דואר), הכתובות בסינימה (ראינוע) וכל הריקלמות (דברי התעמולה) הכל בעברית. השפה העברית שולטת בכל.

בטח תשאל מה ענין הפרח הזה הדבוק בראש מכתבי הראשון? אתה הוא הראשון שעוררת בי את הרצון להתענין בצמחים. לכן אני מגיש לך הפרח הראשון שקטפתי בהרי ירושלים".

התמורה ביעד חיי

מאז בואי לירושלים ועד שהצטרפתי לקבוצה השלוניקאית שהגיעה שלושה חודשים אחרי, הייתי בודד במועדי. למדתי בבית המדרש לרבנים מיסודה של חברת "עזרה" (הלספיראין) של יהודי גרמניה. בית המדרש היה קטן בהיקפו, תלמידיו היו מעטים ורובם בני רבנים ספרדיים. המורים המעטים ללימודי הדת היו ספרדים. המורים למקצועות אחרים לימדו גם בבית המדרש למורים של חברת "עזרה". רמת הלימודים לא היתה

גבוהה. למוסד לא היה קשר עם חוגים רבניים חשובים, ספרדים או אשכנזים. אכזבתי היתה גדולה. כיצד יכולתי להמיר מוסד שלמדתי בו בשאלוניקי, על אף דלותו, במוסד דל ממנו? וכיצד החלפתי אוירה דתית־חברתית מלאת חכמה ופעילות רוחנית מקיפה בעירי, במוסד הנתון מהחיים הציבוריים בירושלים? רבות פקפקתי אם לעזוב את בית המדרש בחסותה של חברת "עזרה" הברלינאית, שנגדה התנהלה בחריפות מלחמת השפות, ולעבור לבית המדרש למורים העברי שהונחו אז היסודות לפתיחתו. ומאידך, הרי במעשה זה עלי להחליף את יעד חיי מרבנות להוראה. הרי על מנת להכשיר את עצמי להיות "יורש" למסורת המשפחה בתפקידה הציבוריים הותר לי לעלות לירושלים. ואם אמנם בדרך זו אבחר הרי שצריך הייתי לוותר על התמיכה הכספית החודשית שהוענקה לי על ידי חברת "עזרה". האם ועד החינוך הממונה על בתי הספר העבריים יאות להעניק לי תמיכה זו?

הלבטים היו קשים. בט"ו בשבט תרע"ד חל המפנה החשוב בדרך השתלמותי בירושלים. משאלוניקי הגיעה קבוצת התלמידים שאורגנה על ידי ד"ר יצחק אפשטיין (ראה עמוד 114). הם הגיעו לתל־אביב על מנת ללמוד בגמנסיה הרצליה. כשנודע לנו, חבריהם היושבים בירושלים, על בואם, השפענו עליהם לעבור לירושלים וללמוד בבית המדרש למורים העברי. עם בואם של חברינו לירושלים ורישומם כתלמידים בבית המדרש למורים (להלן — הסמינר), לא יכולתי לעמוד בפיתוי להצטרף לקבוצה זו ולהרשם כתלמיד בסמינר. בין הנימוקים להורי על החלטתי זו ציינתי את רמת הלימודים הנמוכה של בית המדרש לרבנים ואת אי־יכולתי שלא להצטרף לנאמני השפה העברית. במכתבי הדגשתי כי ההמרה מיעד ליעד בחיי איננה קוטבית. רבנות והוראה חופפות זו את זו. היעדים משותפים: חינוך הדור הצעיר לערכים לאומיים ואנושיים והדרכתו לחיים תקינים.

החלטתם הנועזת של חברי, שעברו מהגמנסיה הרצליה לירושלים, וזו שלי, עזיבת בית המדרש לרבנים, עוררו תמיהה רבה מצד חברינו בשאלוניקי והתנגדות עצומה מצד משפחתי. במכתביהם הציגו לפנינו שאלות נוקבות: "מדוע לא חיכיתם לאישור הוריכם על החלטתכם? איך אפשר לעבור על נקלה מבית ספר לבית ספר? מדוע לא התיעצתם עם ד"ר אפשטיין ולא חיכיתם למכתב המלצה ממנו להנהלת הסמינר? האם שקלתם במעשיכם ענינים כספיים, כגון התמיכות שהובטחו לכם על ידי חברת "עזרה" ואשר תופסקנה, כמובן בעקבות החלטתכם? מדבריכם וממעשיכם נראה שהסתגלתם במהירות רבה לחיים הציבוריים בירושלים ולמוסדות שהכרתם אותם רק תמול שלשום. אתם משתתפים באופן פעיל במלחמת השפות, הכל פלא! פלאי פלאים!"

ואשר למשפחתי, התגובה היתה חריפה יותר. בחוגי משפחתי הענפה וביחוד בין הרבנים דובר אפילו על חזרתי לשאלוניקי. אך החלטתי והחלטת חברי היתה נחושה: להשקיע עצמנו במשנה מרץ בלימודים בסמינר. הועד המפקח על בתי הספר העבריים החליט לתמוך בקיומנו החומרי.

ה"שאלוניקאים" בירושלים

כך קראו תושבי ירושלים לעולי שאלוניקי שלמדו בבתי הספר בעיר. ה"**שאלוניקאים**" קיימו ביניהם קשרי ידידות הדוקים. הם גרו בשכונות המערביות של ירושלים, מהם בחדרים משותפים ומהם אצל משפחות ספרדיות וותיקות.

ה"שאלוניקאים" וביחוד הקבוצה הגדולה המגובשת, תלמידי בית המדרש למורים, היו ידועים בשכונות בהם גרו בקומתם הזקופה בהתהלכם ברחובות השכונות וחצרותיהן, בשירתם הבוקעת מחלונות חדריהם, בצלילי הנגינה במנדולינות כשהיו ישובים, לפנות ערב, בפתחי בתיהם הפונים לחצרות המרווחות של השכונות, בריקודי ה"פולקה" והמזורקה

בנשפי רעים במוצאי־שבתות ובחגים, ובלכתם, לפעמים, מצוידים בתרמילי גב כשהם צועדים בשירה קולנית ברחובות העיר בדרכם לסיוריהם למצלבה, או בהרחיקם נדוד למוצא או לעין פ׳ארה.

קבוצת ה״שאלוניקאים״ שהיתה ברובה מרוכזת בכיתה אחת, זכתה לתשומת לב בקרב חבריהם בסמינר בגלל מזגם, הליכות חייהם, דיבורם המלווה קורטוב של נגינה ים־תיכונית טיפוסית, בהיגוי המיוחד של השווא נע ובגלל המוניטין שיצאו לקהילת שאלוניקי באותו זמן כעיר יהודית לכל דבר.

ה״שאלוניקאים״ פגשו בבית המדרש למורים שלוש חטיבות של בני נוער שהשוני ביניהן היה ניכר. החטיבה הראשונה היתה מורכבת מבני משכילים שבלטו בה בני נכבדים ורבנים ספרדים שפרשו, עקב מלחמת השפות, מבית המדרש לרבנים מיסודה של חברת ״עזרה״. לבני נוער שבחטיבה זו היה מהמשותף עם ה״שאלוניקאים״ בהליכות חייהם, אם כי בשינויים אחדים, במגוריהם בשכונות, שהיו מאוכלסות אז על־ידי הספרדים ועדות־המזרח, בקשריהם עם משפחותיהם ובשפה היהודית־הספרדית שהיו משתמשים בה כשפת־סתר בחברה האשכנזית.

החטיבה השניה היתה מורכבת מבני המושבות שלמדו בירושלים בבית־המדרש למורים, היחיד מסוגו בארץ, ובבית מדרש למסחר שהיה מסונף לו. חברי חטיבה זו היו ניכרים בחוסן גופם, בזריזותם בשיעורי ההתעמלות, באיתנות מצבם הכלכלי, במעשיותם ובשובבותם ה״צברית״.

החטיבה השלישית והגדולה בחטיבות, היתה מורכבת מבחורים שעלו ממזרח אירופה וביחוד מרוסיה. הם ניכרו בגילם המבוגר יותר מיתר חבריהם בחטיבות האחרות, ברוחב השכלתם וביחוד בבקיאותם בספרות העברית החדשה, בפעילותם הציבורית במוסד, בדיבורם המהיר וביחוד בשימוש ביידיש בשירה, בפתגמים ובניבים.

בין שתי החטיבות ה"צברית" וה"רוסית" התגלעו לפעמים חילוקי־דעות באסיפות התלמידים, בבחירות לועדים, במסיבות חגיגיות ועוד. ה"שאלוניקאים" זכו לאהדה מיוחדת בין החטיבות. הבחורים יוצאי מזרח אירופה חבו להם על החויות הנעימות שהביאו איתם משהותם בשאלוניקי בדרכם מרוסיה לארץ־ישראל, שעה שפגשו בספנים היהודים חסוני הגוף וטובי המזג בנמל, בבני הנוער בבתי הספר, ובאוירה היהודית החופשית ברחובות העיר. ומאידך, ה"שאלוניקאים" חבו להם על הרגשות העמוקים של אהבת הארץ והרצון לעלות אליה שנטעו בהם בשעת ביקוריהם בעיר.

ה"שאלוניקאים", שהיו מקובלים על כל החטיבות, שימשו כעין גשר ביניהן.

תלמידי הסמינר יוצאי אירופה התגוררו, ברובם הגדול, בשכונת זכרון משה. השכונה הזאת היתה מה"מודרניות" ביותר בירושלים. רחובותיה ישרים כשמשני עבריהם גדלו עצים. בשכונה התרכזו בתי הספר של חברת "עזרה",ובתי הספר העבריים החדשים לסוגיהם ולדרגותיהם. שכן בה גם בית העם ששימש מרכז למשכילי ירושלים, לחוגים ספרותיים, ומקום להרצאות־עם ולמסיבות.

ה"שאלוניקאים" התגוררו בשכונות שבמערב ירושלים שהיו מאוכלסות אז בעיקר על־ידי ספרדים, עדות המזרח והתימנים. אחרי נדודים בשכונות התגוררו קבע בשכונת אבן ישראל. שכונה זו, בבניניה, שמרה ושומרת גם היום, על צביונן של השכונות שנבנו החל משנות הששים של המאה שעברה מחוץ לחומות ירושלים. בתי השכונה יוצרים מעין ריבוע כבמרכז חצר מרווחת ובה בור שסיפק מים לדיירי השכונה. שני שערים הוליכו אליה משני הרחובות שבקרבתה: רחוב יפו מכאן ורחוב אגריפס מכאן. סמוך לשכונה זו נבנו ברבות השנים בתיהם של נכבדים ספרדים ששימשו כפקידים חשובים בבנקים שבעיר מחד, ומאידך — בנין גדול ששימש בית ליתומי

עדות המזרח ואח"כ, באחד מאגפיו, בית המדרש למורים העברי. ה"שאלוניקאים" התגוררו בחדרים נפרדים בבית מידות שנבנה בשכונה. בקומתו השלישית היו מכוסים הקירות ברי־קועי פחים, מגן לרטיבות בימות הגשמים.

ה"שאלוניקאים" ריכזו בשעות הפנאי בין השמשות את הנוער שבשכונה וביניהם בני רוקחים, עובדי בתי המסחר בשוק החדש בעיר העתיקה וכן מאלה שעבדו בחנויות ובמחסנים שהיו צמודים אז לחומה הדרומית של ירושלים, משער יפו ועד הפינה המערבית־צפונית של החומה.

לפעמים היו מצטרפים לחבורה העליזה גם בנות ממשפחות משכילים אשכנזים שגרו בשכונה הקטנה הסמוכה לאבן ישראל, היא שכונת עזרת ישראל. ה"שאלוניקאים" היוו כעין קומונה שכל אחד בתורו ולפי בקיאותו בהלכות הבישול נוסח שאלוניקי, הכין את התבשילים למיניהם לכל החברים ואילו התלמידים יוצאי אירופה שגרו בשכונת זכרון משה אכלו במסעדה שנועדה לתלמידים ונקראה בשם מטבח הסמינריסטים.

עם ה"שאלוניקאים" התרועעו צעירים מעולי בולגריה וסר־ביה שזה עתה סיימו את לימודיהם בבית המדרש למורים ושימשו בהוראה. המשותף בינינו היה השפה היהודית־ספרדית שהיתה שגורה בפינו, מסורת־אבות משותפת בקהי־לות חצי האי־הבלקני וזיקת ערי מוצאם לקהילת שאלוניקי המפוארת. בין המורים הצעירים בלטו שלושה: עולה מבולג־ריה, אריה אלקלעי, שברבות השנים הצטיין כמורה וכאיש ה"הגנה" ונכלא יחד עם זאב ז'בוטינסקי וחבריו בעכו בשל פעילותם ב"הגנה". הקשרים אתו התהדקו בגלל אמו שעלתה יחד אתו ושימשה לנו בבקורינו בביתם כתחליף לאמותינו וסבתותינו שהשארנון בעיר מולדתנו.

השני היה משה דוד גאון, יליד בוסניה שבסרביה שהיה לנו לסמל ולדוגמא בהליכות חייו, בעבודתו המסורה בפינתו

הבודדה במוצא כמורה לתינוקות וביחסו הלבבי אלינו "צאצאי הגזע הנפלא שבחצי האי הפירנאי", לפי דבריו. מורה זה הכיר בכוחנו להחדיר עליזות חיים במסיבות שהיה עורך לתלמידיו ולהוריהם החקלאים, בעצם ימי במלחמה, בפינתו שבמוצא.

המורה השלישי, גם הוא מעולי סרביה, חיים דרומי, היה בולט בחוסן גופו, בזקנו האדום ובמזגו הטוב, והיה בקי באגדות ארץ ישראל. ברבות השנים, בהיותו מורה במושבה הרטוב, עזר לנו רבות בהדרכה וארח אותנו במושבה בסיורינו בהרי ירושלים.

"ירחי דבש" בירושלים

החודשים הראשונים ללימודים בסמינר היו בשבילנו כעין ירחי דבש אחרי נצחונה של השפה העברית ויסודם של בתי הספר כשהם חופשיים מאפוטרופסותן של החברות היהודיות "עזרה" ו"כל ישראל חברים". ירחים אלה קדמו להכרזת מלחמת העולם הראשונה. הקשרים עם ההורים באשר הם שם היו יציבים. הדואר האוסטרי, החשוב אז בין בתי הדואר של המדינות הזרות, היה סואן מנמענים מכל שכבות הישוב. ההקצבות הכספיות מהתם להכא היו מתקבלות בדיקנות מדי חודש בחודשו. ה"נפוליאונים", המטבע החשוב שהיה מקובל על כל סוחרי ירושלים, היו מספקים את צרכי חיינו היום־יומיים.

בירחים אלה היתה הזדהות מלאה בינינו לבין מחנכינו. חבר המורים בסמינר בא מחוגים דתיים וחילוניים כאחד וכלל מגוון של גילים, השקפות ודעות ובעלי מזג שונה. הם היו יוצאי אסכולות שונות למן יוצאי גליציה חניכי ישיבות מפורסמות ועד חניכי אולפני מדע, מסיימי אוניברסיטאות בגרמניה, איט־ליה וצרפת. חטיבות התלמידים, כפי שתארנון לעיל, מצאו במגוון המורים את הקרוב להן. התלמידים ביקרו בבתי המו־רים לשם שיחות ואף השתתפו באירועים משפחתיים. מורנו

ומנהלנו ר׳ ד. ילין היה מארח מדי פעם בלילות שבת תלמידים נתוקים ממשפחותיהם. הוא הצליח אז ליצור לנו אווירה משפחתית שכה ערגנו אליה. ביצירת האווירה המשפחתית תמיד נטלה חלק גם הגב׳ איטה רעיתו, בדאגתה האימהית ובאירוחה הלבבי. אליהם היו מצטרפים גם הבנים, שאחד מהם, מהם, אבינועם ז״ל (ניספה אחרי שנים אחדות מכדורו של ערבי ליד משרדו בהר־ציון), למד אתנו והיה לנו כאח, והבן השני, אביעזר ז״ל, נחשב בעינינו גדול ותקיף בשל המוניטין שיצאו לו אז כ״מורד״ הראשון בחינוך הזר בבית הספר העברי.

בירחי דבש אלה שקדנו על לימודינו, למרות תנאי הדיור ששררו אז בסמינר שזה אך נוסד ואשר טרם הוכשר באופן הראוי לתפקידו. השעורים התקיימו ברובם בין הסלעים בשטח רחב הידיים שהבדיל אז בין שכונות הבוכרים וזכרון משה. בשטח זה בנויה כיום שכונת גאולה עתירת הבניינים והמוסדות. שטח זה שימש אחרי שנים אחדות כמקום חניה למחנות הצבא האוסטרלי והבריטי כובשי ירושלים בחנוכה תרע״ח (ראה עמוד 229).

הפעילות הרוחנית היתה עצומה. לעתים היו נערכים נשפים, הרצאות ומסיבות. ביחוד רבו הטיולים בסביבות ירושלים ובמושבות יהודה. מורינו אהבו לטייל, כל אחד לשם מטרה מיוחדת. מהם להכרת טבע הארץ ומהם להכרת אתרים הסטוריים וביחוד אלה שהתנהלו בהם חפירות ארכיאולוגיות. היו גם כאלה שראו בסיור הנאה גופנית ואסטתית. בין המורים בלטו מנהלנו דוד ילין ומורנו להוראה מעשית ח.ל. זוטא. שניהם הכירו את הארץ על בוריה ואהבו להתהלך בשביליה.

מדי פעם בפעם זיכונו בסיורים קצרים וארוכים במושבות יהודה ובאתרים הסטוריים שונים. סיורים אלה שימשו לנו, ביחוד לאלה שזה עתה עלו ארצה, חוויה חינוכית־לימודית ואף חברתית גדולה. למורינו היו נהירות תוצאות החפירות בתלי הארץ מתוך התעניינות בארכיאולוגיה ובעיקר לצורך

הבנת התנ"ך. ר' דוד ילין וקרובו ר' יוסף מיוחס המורה לערבית בסמינר, הכירו היטב את הווי הפלחים והבדווים. מתון מתון היה ר' דוד ילין מהלך בהרי הארץ ועמקיה והיה שוזר ומעלה לפנינו עלילות קדומים מתוך הסתכלות בנופה של הארץ ואורח חיי תושביה. לא אחת היה "מחיה" פסוק מהמקרא על ידי הסבת תשומת לבנו לפרטים שונים בהווי של ימינו. זכורני: בכפר ענתות הסמוך למדבר יהודה נתכבדנו על ידי הפלחים בפרוסת פת שנאפתה על גחלים לוחשות. אחד החברים התלונן על החצץ שדבק בפת והמגריס את שיניו. פסק ר' דוד ילין בחיוך פסוק ידוע ממגילת איכה (ג' ט"ו) "ויגרס בחצץ שיניו". ועוד אזכורה: בסיור ברגל במושבות יהודה ביום שרב קשה התקיפתנו, בדרכנו למושבה עקרון, חשרת זבובונים (ה"ברחשים") עד שקצה נפשנו. פסק רבנו: "על כן היה בעל זבוב אלוהי עקרון" (מלכים ב' ג'), ומרגלא היה בפומיה: "ואכן נעימה היא ארץ אבותינו להולכים עליה" והיה מוסיף "אך איה המה אחינו ההולכים עליה"?

בירחי דבש אלה בשנה הראשונה לעליתנו היתה לנו ה"שא־לוניקאים" גם חוויה מיוחדת. פגישתנו בל"ג בעומר עם משלחת של יהודים משאלוניקי שבאה לבקר בארץ לבדוק את התנאים להתיישבות ולעמוד על האפשרויות הכלכליות לעליה המונית. לדברי חברי המשלחת, הם חלק מקבוצה גדולה בת 150 איש המורכבת מסוחרים, בעלי מלאכה וביחוד בנאים. אחרי שהסתיימו כל ההכנות לנסיעה לא הצליחו לקבל ויזה לביקור בארץ. הקונסול התורכי השאלוניקאי, שהיה אגב ערבי, לא נאות לבקשתם. לא הועילו מאמציו של הרב הראשי ליהודי תורכיה, הרב חיים נחום, להשיג את הרשיון מהשלטו־נות המרכזיים באיסטנבול. אך אחדים מחברי המשלחת הערימו על הקונסול התורכי על ידי נסיעתם לבירת הלבנון — ביירות, שם השיגו את הרשיון להפליג ליפו. חברי המשלחת הודיעו לנו על יוזמתו של יצחק בן צבי בביקורו בשאלוניקי

לארגן קבוצה של ימאים העובדים בנמל לעלות לארץ ולה־תישב באחת מערי החוף יפו או עכו. ואכן בסוף מאי 1914 הפליגה משאלוניקי משפחה של ספנים לארץ.

אחרי מלחמת העולם הראשונה עלו משפחות של ימאים ותיקים ומאומנים משאלוניקי לחופי חיפה, עכו ותל־אביב והניחו יסודות איתנים לימאות העברית בארץ ישראל.

בסיורינו בירושלים עם חברי המשלחת שוחחנו רבות על החינוך העברי בארץ ובירושלים. לדבריהם עוררה עליית התל־מידים השאלוניקאים תסיסה רבה בחוגי הנוער ובעתונות התרבו הכתבות המגיעות מהארץ. לקראת סוף שנת תרע״ד נתפרסם מאמר גדול בקובץ השנתי החשוב ״איל מכביאו״ (המכבי) על התלמידים השאלוניקאים בירושלים ועל התקוות שתולים בהם להעמקת החינוך העברי בעיר.

בתשעה באב תרע״ד (1914) הוכרזה מלחמת העולם הרא־שונה ואתה תמו ירחי הדבש של ראשית חיינו בירושלים. לקו המאורות ותקופת בין השמשות הגיעה.

פרק ב.
בשנה הראשונה למלחמת העולם

לנסוע הביתה או לא

עם הכרזת מלחמת העולם הראשונה עמדנו בפני הבעיה הקשה: האם לבלות עם משפחותינו בחו"ל את חודשי החופש מלימודים, כפי שהובטח להם בשעת פרידתנו הקשה מלאת החרדות או האם להשאר בארץ. החשש היה פן תקשה עלינו החזרה לארץ בשל השיבושים בדרכים בעת המלחמה או מסיבות מדיניות שונות. בינינו ה"שאלוניקאים" הבעיה היתה מסובכת יותר. במכתבי הורינו הרגשנו בפקפוקים שנתעוררו בהם האם להמשיך את ה"הרפתקה" של בניהם שגלו מעל שולחן אבותיהם ונסעו ללמוד במרחקים, אף כי בארץ הקדושה ובירושלים. ספקות אלה גדולים במיוחד כאשר מדובר בגיבושה של המשפחה השאלוניקאית ובזיקה ההדדית העמוקה שבין חבריה. מתוך המכתבים הרגשנו גם כי קשים געגועיהן של האמהות והסבתות. עם פרוץ המלחמה נראתה למשפחותינו השיבה לחיק המשפחה דבר שבהכרח. התביעה לחזרה הביתה היתה גלויה יותר במשפחתי. הורי טרם השלימו עם הפסקת לימודי בבית המדרש לרבנים. ממכתבי אחי נודע לי על הדרישה הנמרצת מצד הרבנים הקרובים למשפחה להחזירני ירושלים.

אחרי דיונים רבים בין החברים בשאלת הנסיעה, פעלנו על פי אימרה ששמענו פעמים רבות מאבותינו: "אשרי יושבי ביתך". והפעם "ביתך" — זוהי ירושלים. רק שניים מהחבורה שלא יכלו להתגבר על געגועיהם ועל דרישת משפחותיהם — נסעו. במהרה נוכחנו בצדקת החלטנו. שני החברים לא חזרו

בתום ירחי החופשה לירושלים מסיבות משפחתיות ומאוחר יותר — מדיניות.

הזדהותנו המדינית

מיד עם הכרזת המלחמה הורע המצב המדיני בארץ. הקא־פיטולציות שהקנו לנתינים הזרים בתורכיה זכויות כלכליות ומשפטיות בוטלו. החסות הקונסולרית הוסרה מעלינו. מעתה היינו נתונים לחסדם של פקידי הממשל העותמני הכושל. בתי הדואר של המדינות השונות נסגרו. התקיים רק בית הדואר התורכי ובשל כך נתרופפו הקשרים עם מדינות חוץ. ה"הקצבה" החודשית של הורינו נתאחרה והדאגה לפרנסה גברה. מצבם של חברינו יוצאי מזרח אירופה החמיר. הם עמדו בפני הברירה: להיות מגורשים מן הארץ כנתיני מדינת אויב — רוסיה, או להענות לצווי המוסדות ובראשם דוד בן גוריון וי. בן צבי — לקבל את האזרחות העותמנית. הם בחרו בדרך השניה אחרי שהובטח להם לדחות את גיוסם לצבא התורכי לשנה אחת מתוך תקוה שהמלחמה תסתיים במהרה.

מצבם של ה"שאלוניקאים" לא הוחמר. יוון טרם הצטרפה לארצות ההסכמה (רוסיה, אנגליה, צרפת ואח"כ איטליה) נגד התורכים. ומאידך, טרם נקבעה זהותנו המדינית. עזבנו את עירנו שנה אחרי כיבושה על ידי היוונים מידי התורכים. יכולנו ליהנות מנתינות כפולה, הכל לפי הצורך. בהכנסנו לארץ היה נוח לנו להראות לתורכים בחוף יפו את ה"ניפ'וס" (תעודת לידה) התורכי ועל ידי כך היינו פטורים מלקבל את "הפתקה האדומה", שנתנו ליהודים נתיני ארצות זרות, המגבילה את שהותם בארץ לשלושה חודשים. מאידך, החרדה לבאות וחובת הגיוס לצבא הכריחה אותנו לשמור גם על "תעודת המעבר" (ליסי־פאסי) היוונית שניתן לנו בנסיעתנו. טרם התייצבנו בפני הקונסול היווני בירושלים. חיכינו כיצד יפול דבר. אך לא עבר זמן רב והרגשנו בהכרח לקבוע סופית את נתינותנו.

היינו מוכרים לשלטונות התורכיים בעיר. ראוף ביי אחד מראשי המשטרה בירושלים, ידע על קיומנו מפי אנשי המשטרה (הנוקטה) שבמחנה יהודה הסמוכה לשכונת מגורינו "אבן ישראל" וידע כי אנו תלמידים בבית המדרש למורים העברי. בין התלמידים היינו המומחים לשפה התורכית. בעת ביקוריהם של השלטונות התורכיים בבית המדרש למורים, כדי להתחקות אחר ביצוע הוראות השלטונות, הועמדו ה"שאלו־ניקאים" כדוגמה על ההישגים הגדולים של המוסד בהוראת שפה זו. ראוף ביי ושוטריו חשבו אותנו כנתינים תורכים לכל דבר. ידענו שקשרים "הדוקים" אלה יעמדו לנו לרועץ כשיגיע "יום הפקודה", כלומר הגיוס לצבא. היה צורך לקבוע סופית את זהותנו המדינית. והפור נפל על הזהות היוונית. בעזרת נציגי היהודים מקהילות יוון יאנינה ולאריסה שישבו בירוש־לים, קבלנו את חסותה של הקונסולה היוונית ועל ידי כך קיבלנו מהשלטונות התורכים את ה"וסיקה" (התעודה) המאשרת את נתינותנו היוונית. באותה שעה לא ידעתי, שברבות הימים תהיה לי תעודה זו למכשול וכי יהיה צורך לשנותה על ידי זיוף. ועל כך עוד ידובר.

הקומונה השאלוניקאית

ימי החופש חלפו. שנת הלימודים תרע"ה התחילה. בית המדרש למורים (להלן הסמינר) התמקם בבנין מרווח מוקף עצים במרכז העיר, ברחוב אתיופיה (החבשים לשעבר). בשכ־נותנו היה בית אליעזר בן יהודה. יום יום ראינוהו עוסק במפעלו. במרחק קטן היו שני מרכזי התרבות של אותם ימים: בית העם ובית הספר הלאומי הגדול והטוב ביותר אז בירושלים, מיסודו של יוסף חזנוביץ. בית הסמינר החדש התאים לצרכי הלימוד וכמקום לכינוסים, להרצאות ולמסי־בות. חסר לנו רק המשטח הסלעי רחב הידיים שהשתרע

בצפונו של בנין הסמינר הקודם שבו היינו מתכנסים בהפסקות הלימודים ובשעות הערביים.

הלימודים בסמינר התנהלו כסדרם. המצב החברתי בין התלמידים לחטיבותיהם השונות (ראה לעיל) היה תקין. הניתוק של חברינו מהוריהם ברוסיה גרם להתקרבות בין החברים, בינם לבין עצמם ובינם לבין המורים. גם בחברת ה"שאלוניקאים" התהדקו היחסים בין החברים. בעקבות המלחמה חלו עיכובים רבים בקבלת ידיעות מההורים ואיתם ה"הקצבה" החודשית, היינו ה"נפוליאונים", המטבע שבאמצעותה רכשנו את אמצעי הקיום היום־יומיים שלנו.

בחברה הובלט הרצון לגוון את החיים על ידי פעולות חברתיות ענפות: התקהלויות בערבים בחצרות מגורי החברים לשירה משותפת, לריקודים, לשיחות בענייני ספרות, לטיולים בסביבות ירושלים ולכנסים בסמינר, שהיו מוקדשים לתנ"ך, לספרות עברית ועוד.

המצב החברתי בירושלים וביחוד בחוגי משכיליה, היה קוטבי. מצד אחד גירושים יום־יומיים של יהודים נתיני המדינות הלוחמות בתורכים, סימני הרעב המתקרב מחוסר צרכי אוכל בסיסיים. ומצד שני התעוררות ציבורית עצומה עם בואם לעיר של מפקדי צבא גבוהים, תורכים וגרמנים, וקבלות הפנים שהיו נערכות להם מדי פעם בפעם על־ידי השלטונות. הכנות גדולות נעשו כדי לקבל את הצבא התורכי אשר ילחם באנגלים במצרים. הסמינר, כמוסד חינוכי מרכזי בעיר, היה נקרא על ידי קהילת ירושלים להשתתף בקבלות הפנים או במסיבות שהיו נערכות לפרקים לאורחים החשובים, על ידי הופעת מקהלת הסמינר בניצוחו של המלחין הנודע אברהם צבי אידילזון.

דאגתו של הועד המפקח על בתי הספר העבריים בירושלים (להלן הועד המפקח) לפרנסת התלמידים ילידי רוסיה, גרמה לביטול תמיכתם בתלמידי נתיני הארצות שטרם הצטרפו למלחמה בתורכים. החלטה זו פגעה קשות במצבם החומרי

של ה"שאלוניקאים". ביטול תמיכה זו התווסף לביטול תמיכתה של חברת "עזרה". הוטל עלינו להסתפק בתמיכת ההורים ובסיוע המצער של קהילת שאלוניקי. היה צורך, איפוא, לצמצם בהוצאותינו היום־יומיות. אז החלטנו על קיום בצוותא בדיור ובאוכל. היינו: קניית מצרכים משותפת, בישול עצמי בתורנות, שכירת חדרים בבית אחד וכו'. "קומונה" זו התפתחה לאט לאט גם לחוג לימודי־ספרותי. בתחילה, לצורך השתלמות קולקטיבית במקצועות שפיגרנו בהם בסמינר ואח"כ השתלמות לקראת יעודנו בעתיד. עידוד לכך קיבלנו מאחד המורים בסמינר א.מ. ליפשיץ, שקרבנו כבני השבט הספרדי (לפי דבריו), והטיף לנו להתעמק בספרות חכמי ישראל בימי הביניים בספרד. ב"קומונה", שאגב כונתה בשם "הסתדרות תלמידים שאלוניקאים", קיימנו הרצאות, לפי תור, בנושא זה וכן הנחנו את היסוד לחקירת תולדות יהדות שאלוניקי ולאוסף פולקלורי של פתגמים, מעשיות ועוד. פעולה רוחנית זו הרחיבה את החוג המצומצם אליו הצטרפו חברים מעדת הספרדים, שכנינו בשכונה. למרות המצב החומרי שהיינו נתונים בו הורחבו פעולותינו על ידי מתן שעורי ערב לאחינו ברובע היהודי שבעיר העתיקה.

אשכנזים וספרדים

בימים שהיינו נתונים בפעילות ציבורית ענפה נפגשנו בחיים הציבוריים בתופעה שהדהימה אותנו מאוד: יחס הזלזול מצד האשכנזים לספרדים. וכך נרשם אז ביומני:

י"ד בכסלו תרע"ה (2.11.1914)

היום בשעת הלימוד בפיזיקה עם המורה ד"ר ח. לחש אחד מחברינו (מעדת הספרדים) דבר מה באזנו של חברו. המורה ראה בכך הפרעה בסדר, התרגז וקרא בקול חזק מהול בלעג: "מה יהיה עם הספרדים האלה?" בתחילה שררה דממה

בכיתה. אך אחרי שניות מעטות קמו כל התלמידים ה"שאלו־ניקאים" הסתכלו במורה ויצאו בקומה זקופה מן הכתה. אחרי השיעור נאלץ המורה לבקש את סליחת התלמידים הספרדים, במעמד כל הכיתה.

ז' ניסן תרע"ה (22.3.1915)

טיילנו לעמק אילון (כך קראנו את עין יאלו שבדרום השכונה מנחת — מלחה של היום). חברינו האשכנזים שרו כל הזמן שירים ז'רגוניים (כך קראנו את היידיש) ורוסיים ותיבלו את שיחתם בהלצות ובמשלים בשפה הז'רגונית. התנהגות זו הרגיזה את החברים הספרדים והתעורר ויכוח סוער בינינו.

ושוב באותו ענין, אמנם מאוחר יותר:

ח.ל. זוטא (אחד המורים החשובים בסמינר) הרצה בפני התלמידים על הנושא: המצב התרבותי בצרפת ובאשכנז בימי הביניים. המרצה, ברצותו להבליט את ערכה של תקופה זו, ביטל במהלך ההרצאה את היצירה המזהירה של תרבות הספרדים באותה תקופה. הוא טען שהיצירה הספרדית אין בה מן המקוריות והיא כולה מושפעת מהתרבות הערבית. הוא הוסיף כי: יהודי ספרד לא היו מסורים לעם היהודי; טוהר המשפחה היה לקוי אצלם והם לא מתו על קידוש השם. כנגד זה בולטת הספרות האשכנזית במקוריותה. האשכנזים גם הצטיינו בטוהר המשפחה ורבים מתו על קידוש השם. דברי המרצה הרגיזו את התלמידים הספרדים.

העתון "חרות" ביקר קשות את הרצאת ח.ל. זוטא. הלה התנצל אח"כ בכתב. בדברי — כתב בהתנצלותו — לא התייחסתי לכל תקופות חכמי ספרד בימי הביניים אלא לחלק מהן בלבד.

בכל המקרים הנ"ל הועמדנו ה"שאלוניקאים", לראשונה, בפני תופעות חברתיות אלה: א. הבדלים עמוקים בין האשכנזים והספרדים; ב. הקרע העמוק בין השבטים (מילה זו היתה

זהה אז למילה "עדות") והיחס כלפי הספרדים כאל "נחותי דרגה" גם בחוגי המשכילים האשכנזים.

בחברה היהודית ההומוגנית והאוטונומית בשאלוניקי לא שמענו על ההבדלים האלה ועל אחת כמה וכמה על יחס הזלזול הקיים בין העדות השונות בעמנו. ידענו שכולנו אחים הנעזרים אלה באלה, בחינת — כל ישראל חברים וערבים זה לזה. את יהודי רוסיה (קרי — אשכנזים) הכרנו, כזכור, מפגישו־תינו אתם, כשאנייתם היתה עוגנת בנמל שאלוניקי בדרכה לארץ ישראל. הם דיברו עברית במבטא בלתי ידוע לנו, אך הכרנו אותם כיהודים־אחים מבלי שידענו כי הם נקראים בשם אשכנזים ואנחנו — ספרדים. רק בהגיענו לירושלים נודעו לנו המושגים: אשכנזים וספרדים, ולא על דרך החיוב. מה נדהמנו כי קרע זה בלט, אולי שלא מתוך הכרה, גם בחוגי המשכילים.

עד כמה היה זר למשכילי שאלוניקי הניגוד החריף בין העדות, ניכר בדברי אחד מגדולי מבשרי ההשכלה בשאלוניקי ר' יהודה נחמה שחי בסוף המאה ה־19.

במכתבו של אחד מחכמי אשכנז מ־19.11.1891 אל ר' יהודה נחמה, הוא מתלונן על שבנו (של ר' יהודה) היה בעירו ו"הוא היה כמתנכר כאילו לא ראה אותי מעודי". לדעתו הסיבה היא "השנאה הכבושה בלב הספרדים נגד אחיהם האשכנזים וכו'". ר' נחמה התנצל על מעשה בנו וכך כתב לאותו חכם: "הרשיני נא לומר אחר המחילה כי אתה הפעם לא צדקת. לא צדקת לומר "אין זאת כי אם השנאה הכבושה בלב הספרדים נגד אחיהם האשכנזים" חלילה וכו' חס וחלילה! כן אנכי אהבתי אותם (את האשכנזים ד.ב) כאחי, ומעולם לא עלה על לבי שמץ שנאה על אחי בני אברהם אבינו. וגם אתה ממך אבקש שלא תחשוב כזה וכו' חזור בך! חזור בך!" (המכתבים נדפסו בספרו דודים מיי"ן ח"ב ע' 104).

מקרים עגומים אלה העמיקו בנו את הצורך שלא להגרר אחרי התופעות השליליות של פרוד והרגשת קיפוח, אלא

להעמיק בחקר ספרות יהודי ספרד ולימוד תולדות קהילת שאלוניקי לדורותיה כדי שנהיה ראויים לשם "ספרדי" שנספח אלינו בהגיעו לארץ ישראל.

פגעים מידי אדם ומידי שמים

בחודשי החורף תרע"ה (1915) גברה פעילותנו הלימודית בסמינר והחברתית בקרב הנוער והמבוגרים בישוב היהודי בעיר העתיקה ובשכונות הסמוכות למאה שערים. רווחה ההרגשה בקרב חברינו יוצאי מזרח אירופה כי יש לנצל את המצב השקט והנוח, יחסית, ששרר בחודשים הראשונים להכרזת המלחמה, כדי להשלים את מכסת הלימודים לפני תום הארכה להתגייסות לצבא שניתנה להם כתנאי לקבלת האזרחות העותמנית. בקרבנו אנו ה"שאלוניקאים" התגבשה ההכרה כי יש לנצל את מצבנו המדיני לפני הצטרפותה של יוון למלחמה בתורכים.

בשקט היחסי שהיינו נתונים בו, היינו עדים להתרוקנותה של ירושלים מתושביה: א. מיהודים רוסים, צרפתים ואנגלים שנגזרה עליהם גלות; ב. מצעירים רבים, ביניהם בעלי משפחות, שנלקחו למחנות העבודה של הצבא התורכי בעיקר אלה שעל גדות תעלת סואץ; ג. מ"פ'ראים" (עריקים) מהצבא התורכי שהסתתרו או נמלטו למושבות יהודה.

מאידך, נהנינו מקרבתם של "האורחים החשובים", אנשי צבא ומשמשיהם: אוסטרים וגרמנים שעמדו בפרץ נגד הגזירות התורכיות כלפי היהודים וגרמו לשיפור המצב הכלכלי בעיר. ועל כל אלה נאחזנו בתקוה שעתידה מלחמה זו להסתיים במהרה. כשגברו סימני המצוקה, התארגן הישוב היהודי בירושלים והקים את ה"ועד לסיוע" שבראשו עמד מנהלנו ר' דוד ילין. כן התהדקו הקשרים עם יהדות ארצות הברית ועזרתה הגיעה טפין טפין. כל אלה הרגיעו את הרוחות. ידענו כי לא אלמן ישראל וכי יש דואג. בכל זאת, ליתר זהירות,

התחלנו באגירת מצרכי מזון, פח שמן מכאן ושק קמח מכאן, לימים יבואו.

אלא ששני מאורעות שיבשו את שלוותנו, את לימודינו ואת תוכניותינו לעתיד. האחד — מידי אדם — הגברת הגזרות והאיומים מצד השלטונות התורכים, בהשפעת ההסתה של ערביי העיר על הישוב העברי הנאמן לערכים הציוניים, והשני — מידי שמים — מכת הארבה. וכך נרשם ביומני:

כ"ח שבט תרע"ה (12.2.1915)

"סכנה גדולה נשקפת לישוב העברי בארץ ישראל. המשטרה המקומית התחילה לרדוף אחרי נאמני הציונות, שוטרים מחפשים במשרדים, ובבתי הנכבדים ומחרימים פרוטוקולים של אספות, בולים ציוניים והמחאות של הבנק אנגלו־פלשתינה. המשטרה אסרה רבים מהעסקנים הציוניים וביניהם גם מנהלנו ר' דוד ילין ואומרת לשלח אחדים לטבריה ואחרים לקושטא. הקאימקם היפואי פרסם מכתב בכל העתונים נגד הציונים. בירושלים סגרו מוסדות ציוניים וביניהם גם את בית העם. השיח'ים הערבים פרסמו כרוזים למאמינים לפגוע בכופרים: יהודים ונוצרים. הגרמנים והאוסטרים הנמצאים בעיר מחו בפני השלטונות על כרוזי הסתה אלה. כתוצאה מכך הרגיעה המשטרה את הרוחות. התקיימה אספה חשאית של צעירים, בניהם של נכבדי העיר ותלמידי הסמינר והגמנסיה העברית של הכיתות העליונות, ויסדו ארגון להגנה עצמית. הארגון היה תחת מסווה של תנועת "המכבי" שחבריה התאמנו בחצר בית הספר למל.

ב"קומונה השאלוניקאית" נשמעו הצעות, בהשפעת מכתבי הורים, לשוב לעירם. אך גברו המתנגדים להן והוחלט להתכונן לבאות על ידי רכישת מצרכי מזון. שמועה מהלכת כי ישרור רעב בארץ".

מכת הארבה

מתוך היומן: א' ניסן תרע"ה (13.6.1915)

אחרי הרדיפות וההגבלות מצד המשטרה המקומית היה גם הטבע בעוכרינו. בבוקר לא עבות אחד, התכסו השמים להקות עצומות של ארבה. זו היתה הפעם הראשונה שנפגשנו במציאות איומה ואכזרית זו. ידענו מתוך קריאה כי שכיח ארבה מיוחד הנקרא בשם ארבה־המדבר, הנודד בתקופות מסוימות להקות להקות במספר עצום ממצרים ועד סוריה וביניהן גם ארץ ישראל וכי הוא גורם נזקים עצומים לכלכלת הארצות הנפגעות. הארבה נוחת על שטחים נרחבים, מכרסם כל צמח, מטיל את ביציו המרובות והזחלים משחיתים עד היסוד את הנותר. המחזה הוא איום וקשה לתאר במילים. אכן נמצא אמן שחי לפני אלפיים וחמש מאות שנים אי־שם בהרי יהודה או בהרי שומרון ותאר באמנות רבה מחזה זה שראה בעיניו כפי שראינוהו אנחנו בשנת תרע"ה ליצירה. והאמן הוא הנביא יואל. וכה דבריו: "יום חושך ואפילה, יום ענן וערפל, עם רב ועצום כמוהו לא נהיה מן העולם ואחריו לא יוסף, שיניו שיני אריות ומלתעות לביא לו". והתוצאות: "שודד שדה, אבלה אדמה כי שודד דגן, הוביש תירוש, אומלל יצהר, הובישו אכרים, הילילו כורמים, על חטה ועל שעורה כי אבד קציר מן השדה". דברי יואל לא היו מוגזמים בבחינת "מיטב השיר כזבו". הדברים הם כהוויתם, ריאליים וזוועתיים".

כעבור ימים אחדים הגיעו ידיעות מכל המושבות ברחבי הארץ וביחוד מיהודה, על הכליון הצפוי לכל הנטיעות הנמצאות בעצם פריחתן ועל החטה והשעורה הנמצאות בעצם הבשלתן.

כשחזרנו אל לימודינו אחרי פגרת הפסח, גברה התסיסה במסדרונות הסמינר ובכתותיו. היתכן שנשב בחיבוק ידים ולא ניתן את חלקנו בהצלת יגיע כפיהם של אחינו במושבות?

בתי הספר נסגרו. תושבי העיר גדולים וקטנים, מי מרצון ומי על־פי גזירת השלטונות, יצאו מחוץ לעיר, אל הכרמים ושדות הפלחה כדי להלחם באויב העצום.

התארגנו בסמינר 25 תלמידים כדי לצאת מהעיר ולהגיש עזרה לאכרי המושבה רחובות. בערב יצאנו לדרך, כשהננו מצויידים במצרכי מזון. נחנו בישובים שבדרכנו: הרטוב, כפר אוריה, חולדה ועקרון, והגענו לפנות בוקר למושבה.

ניגשנו למשרד ועד המושבה. קבלת הפנים היתה, לתמ־הוננו, צוננת. המזכיר התקשה למצוא מקומות לינה בבתי האיכרים. איכרים אחדים סרבו לארח אותנו אם מתוך עגמת נפש מכל העובר עליהם ואם מתוך המחשבה שמא יצטרכו לכלכל אותנו בעת שהותנו במושבה. הם לא תארו לעצמם כי מטרתנו היתה למלא חובה לאומית וכי קבלנו עלינו שלא להיות למשא על האכרים. לכן הצטיידנו בצרכי מזון ודאגנו שכל מחסורנו עלינו.

למזלנו הלא טוב, נקבע לנו, ה"שאלוניקאים" מקום לינה בבית אחד האכרים הגר בקצה המושבה. כשפנינו אליו, סרב לארח אותנו. ודוקא באותו יום (ח- באייר) ניתך, שלא בעיתו, גשם שוטף ונשבה רוח סערה. נדהמנו, הכיצד? איה מידת הכנסת האורחים שהצטיינו בה בני אברהם אבינו?. זו היתה ראשית הכרותנו עם האכרים בארץ בחיי יום יום. האם המקרה הזה חורג הוא מהמקובל?! באין ברירה הגענו לבית אהרן אייזנברג יו"ר ועד המושבה. והפעם שפר מזלנו. נוכחנו לדעת כי סרובו של אותו אכר חריג הוא. נתקבלנו בסבר פנים יפות מצד בני הבית. הצטופפנו יחד עם עוד חברים בבניני החצר החקלאית. מעז יצא מתוק; שוחחנו ארוכות עם בעל הבית המורם מעם וקיבלנו ראשית ידיעותינו וממקור ראשון על מושבות יהודה.

למחרת השתלבנו, על ידי סידור מיוחד, במלחמת האכרים בארבה העצום שנחת בפרדסים ובכרמים. היתה רוח אחרת,

הרגשנו כי אנו רצויים להם. העבודה היתה קשה ומפרכת. השתמשנו בכל האמצעים שאחזו האכרים במלחמתם באוייב: הקשה בפחים, כדי להקים רעש גדול ולמנוע על ידי כך את להקות הארבה מלנחות על העצים, פינוי הזחלים שבקעו מהביצים וניתרו על פני הקרקע על ידי הפנייתם לתעלות שנחפרו לאורך הפרדסים והכרמים וכיסויים בעפר, וכן השמדת אשכולות הביצים שהוטלו על ידי הארבה.

תנאי הדיור במושבה שופרו. רוכזנו בחדרי בית העם והוקמה למעננו כעין מסעדה. אחדים מבני הנוער של המושבה הצטרפו אלינו בערבים וחילקנו בינינו את תכניות הבידור: הללו — בשירי הארץ, בהורה סוערת וברונדו המאחד את כל הציבור, ואנחנו — בשירינו האיטלקיים והיווניים וברומנסות ששמענו בימי ילדותנו מאמותינו ובמחולות הפולקה והמזורקה שהיינו בקיאים בהם.

ט"ו באייר תרע"ה (29.4.1915)

היום חזרנו לירושלים. המראה היה מדכא. העצים ערומים כאילו נמצאו בשלכת בעונת החורף. בתי הספר טרם נפתחו. השלטונות הטילו על תושבי ירושלים להתגייס למלחמה בהשמדת ביצי הארבה ועל התושבים הוטל לאסוף מכסת פחים של ביצי ארבה. ניתן גם אישור מיוחד למבצעים.

ט"ז באייר תרע"ה (30.4.1915)

היום הלכנו תלמידי הסמינר למושבה מוצא כדי למלא את מכסת פחי הביצים כפי שהוטל עלינו. עבדנו במשקי אחינו שבמושבה. בשובנו לירושלים חילקו לנו אישור על עבודתנו.

כ' תמוז תרע"ה (2.7.1915)

ירושלים טוהרה כליל מהארבה. רוח צפונית עזה הרחיקה אותו אל המדבריות הסמוכים. האילנות התחילו ללבלב שוב, כאילו תור האביב הגיע. המצב החומרי הוטב הודות לעזרה

הבאה מאחינו בארצות הברית. נתבשרנו כי הגיעה לחוף יפו אוניה גדולה מארצות הברית מלאה צורכי מזון. והשמחה בעיר גדולה.

במחיצת חברים

אחרי חיסול מכת הארבה נפתחו בתי הספר. השעורים בסמינר התנהלו במשנה מרץ. היינו צריכים להתכונן לבחינות סוף השנה. למרות מה שעבר עלינו הקפידה הנהלת הסמינר שיתנהל הכל כשורה. החרדה לבאות העסיקה את כולנו, המורים והתלמידים. מאידך, היתה כעין תחרות סמויה בין הסמינר מטעם העברים לבין הסמינר מטעם "עזרה" ליהודי גרמניה שנגדה נלחמנו במלחמת השפות. הללו, מצבם החומרי היה לאין ערוך טוב משלנו. החברה היהודית־גרמנית לא פסקה מלשלוח סכומים ניכרים כדי לקיים את מוסדותיה החינוכיים וביחוד בעת המלחמה. גם הקירבה אל הגרמנים הגויים בעלי השררה בעיר, כשותפיהם של התורכים, שיפרה את יכולתם לעמוד נגד פגעי הזמן. ואילו הסמינר העברי היה נאבק יום יום כדי להשלים את כל צרכי תלמידיו שתמיכתם נפסקה או צומצמה על ידי הוריהם. למרות כל אלה נהנו הם, אמנם להלכה, מאהדת הציבור בזכות פעולותיהם החברתיות והחינוכיות בקרב הישוב הירושלמי. ואילו תלמידי "עזרה" ומוריה עוד המשיכו להיות מאז מלחמת השפות כעין "מנודים".

לסמינר העברי היו קשרים אמיצים עם שני בתי ספר גבוהים אחרים שהיו אז בירושלים: הגמנסיה העברית וביו"ס בצלאל. שניהם היו נאמנים לשפה העברית כשפת הוראה עיקרית ונוסף לכך היו גם מורים משותפים להם ולסמינר. שני מוסדות אלה היו מוכרים לנו ה"שאלוניקאים" באמצעות אחדים מחבריו שלמדו בהם. בפגישותינו עם תלמידי הגמנסיה היינו נהנים, בזכות אחד מחברינו שלמד בו, מהאוירה החינוכית

הרעננה שבה. התלמידים היו בעיקר בני משכילים מעדות שונות. הגמנסיה נוסדה בשנת 1908 מתוך שאיפת המייסדים לתת לבניהם השכלה הומניסטית. לימדו בה מיטב כוחות ההוראה בירושלים. בשנותיה הראשונות הורו בה יצחק בן צבי ורחל ינאית. מנהל הגמנסיה היה המחנך הדגול והוגה הדעות שלמה שילר. הוא היה גם מורנו מן החביבים ביותר בסמינר. בין חבר המורים, שרובם ככולם היו צעירים ומעורים בחיים התרבותיים בעיר, בלטו שני צעירים תוססים ואנשי שיחה מובהקים: נפתלי טורטשינר, ברבות השנים הפרופ׳ טור־סיני שהתפרסם כחוקר הלשון והתנ״ך, ומשה כרמון, ששימש כמורה וכמזכיר והשתתף במסיבותינו בבתי החברות והחברים.

גם בבית הספר ״בצלאל״ היו לנו מהלכים. שנים מחברינו ה״שאלוניקאים״ למדו בו. האחד, רפאל שלם, שהקדים אותנו בבואו לירושלים. הוא היה בן לאב גדול בתורה שהחזיק בבית מדרשו אולפנה לתינוקות. האב קרב אליו קבוצת נוער בשם ״מחזיקי עברית״ שבנו דוד ואני היינו מחבריה הפעילים (ראה **עמוד 103**) **ונתן לנו חדר בבית מדרשו כדי לקיים את פעולותינו.** רפאל שלם הצטיין בתחריטיו האמנותיים בעץ וכן בקומפוזיציות שיסודן בפולחן הדתי. התלמיד השני בבצלאל היה חברנו נחמיה בדרשי שעלה אתנו כדי להשלים את משאת נפשו: אמנות הציור.

״בצלאל״ דאז היה אחד המוכרים והמקובלים שבבתי הספר של הישוב היהודי הירושלמי המתקדם. ראשית בזכות מנהלו פרופ׳ שץ, דמות מפורסמת בזכות אישיותה הקורנת והפטריארכלית וחיצוניותה המלבבת והמושכת. תלמידיו היו מוכרים בפעילותם בשדה האמנות, ברוחם היוצרת כפי שבאה לידי ביטוי בבתי המלאכה של בית הספר, בתלבושתם הרשלנית הפשוטה ובאורח חייהם הצנוע שהיה בו מן הבוהמי, הטבעי

והבריא. היתה מזיגה בין הרוח הרעננה שהביאו ה"שאלוניק־אים" מעירם, ושטרם כהתה בצל העתים, לבין החיים ששררו במוסדם. היה גם קשר בין הסמינר לביה"ס "בצלאל" על ידי מורה משותף לציור. עד היום מלוותני דמותו הקורנת של המורה שמואל בן דוד ז"ל, איש יפה מראה, צנוע וטהור נפש. הוא עלה מבולגריה (ויש אומרים על ידי מורו הפרופ' שץ שגם הוא מבולגריה) מחוגי הנוער הציוני. הבולגרים היו מוכרים היטב ל"שאלוניקאים" בזכות ערך חשוב שהחדירו בציבור בעירם: ערך תרבות הגוף, שנקלט הודות לאגודות "מכבי" שיסדו הבולגרים בעיר. שמואל בן דוד, מחשובי הספרדים בסופיה, השתלם באקדמיה האמנותית בפריס. בשנת תרס"ו עלה לארץ והתקבל להוראה כמומחה לאורנמנטיקה מזרחית. פרסם מאמרים בירחון תיאטרון ואמנות. היה ממייסדי אגודת האמנים העבריים בארץ ישראל.

גולת הכותרת של המוסדות הקרובים לסמינר, וכמובן לתלמידיו, היה בית הספר לגננות בירושלים. וזאת, לא רק בגלל המורים והיעדים החינוכיים המשותפים לשני המוסדות, אלא גם, בשבילנו התלמידים, בזכות הבנות החינניות שלמדו בו ואשר בעצם נוכחותן ובפעולתן הכניסו אור בצל העתים. גם במוסד זה היו ל"שאלוניקאים" באות כוח: שלוש מתלמידותיו היו ילידות שאלוניקי. שתים מהן, האחיות מרים ואסתר, היו בנות למשפחה אמידה של מוכתר אחד הרובעים היהודיים הגדולים בעיר, המוכתר הררי. הנערה השלישית, עליזה מולכו, היתה בת למשפחת רבנים מפורסמת. לפלא היה הדבר בעינינו כיצד יכלו נערות אלה להנתק ממשפחותיהן המגוב־שות ובעצם עלומיהן להגיע ללימודים בירושלים. מנהלת בית הספר לגננות, הגב' פינסוד־סוקיניק, והמורה המחנך שלהן, רפאל סופרמן, דאגו לבנות דאגת אם ואב.

הפעילות החברתית בין שלושת המוסדות החינוכיים, שנזכרו לעיל, היתה ניכרת. היו פגישות בצוותא בערבי שירה,

בקריאות ספרותיות, בריקוד ובבידור בנוסח הימים ההם, במשחקים קולקטיביים סלוניים, וב"דואר מעופפת" שבו היינו מבטאים בצורה אנונימית את רחשי ליבנו אל "המין היפה". בימי הפגרה היו נערכים גם סיורים משותפים ברגל בסביבות ירושלים: למוצא, לעין פ'רה ובחודשי בציר הענבים גם לחברון.

"חברותא" זו היתה הסממן שהיינו זקוקים לו בחיינו האפורים בהם לא ידענו מה ילד יום: שמא ה"נפוליון", הוא המטבע שקיבלנו ממשפחותינו, יתעכב בדרך,או ה"מיג'ידי", המטבע התורכי שקיבלנו כתמיכה מהועד המפקח על בתי הספר העבריים, לא ימסר בעתו. ונוסף לאלה הדאגה כיצד לספק באמצעים זעומים אלה את לחם חוקנו "לחם צר ומים לחץ". בצל העתים היינו זקוקים ל"ארקאדאש", המילה התורכית (שעוד היתה שגורה בפינו) המקפלת בתוכה שלוש משמעויות רבות ערך: חבר, אוהב ומלוה נאמן. אז לא באו בחשבון חיים בבדידות: או חברותא או מיתותא כמאמר חז"ל.

"חברותא" זו מלוה אותי בזכרונותי וכן בזכרונם של אלה שעודם מצויים בינינו. חברותא בחוג מצומצם של "חברים בנפש", חברותא בחוג רחב יותר, חברותא בסיורים, בימי עבודה, בימי החופש, וחברותא בפעולה החינוכית שנערכה בקרב הנוער וההמון.

אתאר אחד הגילויים של החברותא המצומצמת שחויתה עודנה מלווה אותי עד היום: החברותא שבפגישות היום־יומיות של "הקומונה השאלוניקאית". פגישות אלה היו נערכות בחדר המרווח של בכיר הקבוצה, רפאל שלם, אחיו דוד ואותי, בשכונת אבן ישראל. החברים היו באים מחדרי מגוריהם, המצטיירים היום בזכרוני כעין מאורות, היינו: מרתף או פינה חשוכה נידחת בין בתי השכונה, או כעין מחסן לגרוטאות או צרכי מזון לימים יבואו, שרוקנו על ידי בעליהם והושכרו ל"בחורים" חובשי ספסלי בתי המדרש כדי להינות

מבישליק אחד או שנים דמי שכירות. בשבילנו היו אלה דמים תרתי משמע: דמים — דמי חסכון מהתקציב הזעום שהוקצב למחיתנו, ודמים ממש — אלה תנאי־הדיור הקשים לבריאות. מעמד אותו חדר של הבכיר שבינינו היה מרשים ביותר. באחת הפינות עסק הבכיר, תלמיד ביה"ס "בצלאל", בחריטת טבלת עץ בציצים ופרחים מעוטרים בעלים דמויי עץ האקנטוס. טבלה זו נועדה לשמש מסעד לכסא או כרכוב ארון, על פי האופנה השכיחה אז ברהיטי האנשים האמידים בירושלים. לעתים היתה עבודת־חריטה זו "שעור בית" בלימודו ב"בצלאל", ולע־תים היתה זו הזמנה מאחד הנגרים שתמורתה קיבל בישליקים אחדים שהיו נחוצים מאוד למחיתו ולמחיית אחיו ולעזרה לחבריו. לפעמים היה שקוע חברנו זה בציורים שתוכנם תשמישי קדושה בבתי־כנסת, וביחוד "ההיכל" (ארון הקודש) עם נר התמיד הדולק לפניו ושמש המטיב את העששית. מאוחר יותר התרחבה יצירה זו של בכירנו בציור תכנית בית המקדש בירושלים על פי הרשום במסכת מידות. בפינה אחרת של אותו חדר היה עסוק נתן (ברבות השנים ד"ר נתן שלם) חובב הטבע שבינינו בהנחת צמחים ופרחים שליקט אותו יום על גבי נירות, אותם צירף לאוסף העשבים שלו. במרכז החדר היו ישובים חברים על מחצלת ועוזרים זה לזה ב"שיעורי בית": בהתרת בעיות בחשבון, בטריגונומטריה או בפיזיקה. כשכלו כל "שיעורי הבית" למיניהם היו סועדים בצוותא מהתבשיל שהוכן על ידי החבר התורן באותו יום. אחרי הסעודה היה בא תורה של "שיחת רעים", זו המתקרית בתורכית "לאקירדי", שהיתה מפורסמת בעירנו בין ידידים ושכנים ל"פאסאר איל טיימפו" (לבילוי הזמן) והיתה ביטוי לחברותא עמוקה.

גם החברותא עם חברינו שלמדו באולפנות השונות היתה סם חיים בעיתות מצוקה. חברותא זו היתה מעמיקה ביחוד בטיולים ברגל שנמשכו שעות רבות, בלינות במערות, ב"מדא־פ'ות" (חדרי אורחים בכפרים הערביים) או בגרנות בתקופת קציר החיטים.

זכורני סיור אחד מרבים, לחברון. סיורי הראשון ברגל לעיר זו. סיור זה היה נפוץ בין יהודי ירושלים וביחוד בחודש הרחמים (אלול) וטעמים שונים היו לכך: היו שביקשו להשתטח בחודש הסליחות על קברי האבות, והיו שביקשו להתבסם מהאויר הקריר והמבריא של הרי חברון בעונה זו, או ליהנות מענבי חברון בתקופת הבציר. הם היו נוסעים בדיליג׳נס — מרכבה. אנו בחרנו בהליכה ברגל. באחד הערבים (כפי שנרשם ביומני ט״ז באלול תרע״ה) יצאנו לדרך אחדים מתלמידי הסמינר ומביה״ס ״בצלאל״ על מנת ללכת כל אותו הלילה. חנייתנו הראשונה היתה בקבר רחל. אז נעשו בו ההכנות לזיארה (העליה היום־יומית לרגל אל קברי קדושי האומה, במיוחד בחודש הסליחות). הרוינו את צמאוננו בבאר הקרובה לקבר, ביקרנו בחדר המצבה ונפגשנו עם המקדימים באמירת הסלי־חות. אחר עברנו על יד ברכות שלמה והעפלנו בפיתולי הדרך לאזור שעתידים היו לקום בו ישובי גוש עציון, והגענו לעמק ברכה. כאן, על אם הדרך, לא רחוק ממעינות ערוב, היה בית קפה ערבי שבו היו נחים הולכי דרכים. תוך שיחה עם בעל הקפה, שתינו את הקפה הריחני ונתכבדנו באשכולות ענבים עסיסיים, ענבי חברון. בחצות לילה המשכנו את דרכנו במעלה הרי חלחול ולשיא הרי חברון (1020 מטר). לפנות בוקר בהאיר השחר הגענו לחברון. נכנסנו דרך מבוא צר ל״קורטיז׳ו״ (החצר), הוא הרובע העתיק או הגיטו היהודי, ועלינו במדרגות תלולות לבית הכנסת המפואר מיסודו של הרב אליהו מני זצ״ל. באותה שעה הגיעו המתפללים לסיום הסליחות ומיד התחילה תפילת שחרית כדי לקרב גאולה לזריחה.

מבית הכנסת התגלה לפנינו מראה מרהיב עין על העיר חברון על בניניה ושוקיה, מערת המכפלה, וההרים סביב סביב המכוסים כרמי גפן וגנות עצי פרי.

הישוב היהודי בחברון היה ידוע לנו מסיפוריהם של בני משפחת אבישר שאחד מהם, רפאל, היה חברנו בסמינר והאחרים (דוד ויחזקאל) שימשו כמורים בבתי הספר בירושלים. ביחוד היה לנו קשר עם בן העיר מורנו לערבית אברהם לוי. הוא היה נעים הליכות וטהור לב. אהבנו אותו. אך לצערנו לוקח על ידי השלטונות התורכיים לשרת בצבא ומת בדמי חייו בנכר.

למרות המצב הקשה שהיה נתון בו אז הישוב היהודי בחברון בשל מלחמת העולם, בכל זאת זכינו לאירוח נאה. מנהג יפה היה זה בחברון: לטפל באורחים ולספק את מחסורם במשך שלושה ימים. ביקרנו בלווית חברינו במערת המכפלה ועלינו בחירוק שיניים את שבע המדרגות כשעיני ה"שבאב" צופיות פן נוסיף עליהן. ביקרנו ברמת חליל, היא אלוני ממרא שרבותינו ציינוה כאחד הירידים הגדולים שהיו בארץ, המפורסם שבהם בתקופת בר־כובבא, ואחר־כך ביקרנו באשל אברהם העתיק שלמעשה אינו אלא אלון. בערבים בילינו עם חברינו בשיחה על תולדות העיר, בשירה ובריקודים ברחבת הקורטיז'ו. ביום האחרון נהנינו מיפי הטבע שבחברון, מאוירה הצונן ומהדר הכרמים, תוך כדי סיור בנחל אשכול המקראי ובבוסתן הידוע בשם אונקור, העשיר בגינות עצי פרי למיניהם ובכרמי הענבים המשובחים. בערב חזרנו בדיליז'נס לירושלים.

פרק ג.
בשנה השניה למלחמת העולם

תחל שנה וברכותיה

"תכלה שנה וקללותיה" — כך שרנו בבית הכנסת במעריב של ראש השנה תרע"ו, מתוך הפיוט הידוע בשם "אחות קטנה", ובדביקות יתר שרנו את החרוז "אל נא רפא לה למחלותיה". אז התכוונו למחלות הטיפוס והקדחת שהחלו להתפשט בעיר ובקרב הנוער הלומד. סיימנו את הפיוט בחרוז "תחל שנה וברכותיה". האם תתגשמנה ציפיותינו לשיפור המצב? האם יבוא סופה של מלחמה זו שמוראה הלך והתברר?

אחרי התפילה נפרדנו מ"יחידי" בית הכנסת הקטן שהיה סמוך לשכונת אבן ישראל מקום מגורנו. בית כנסת זה היה בחצרו של אחד מגבירי ירושלים עזרא בנבנשתי יליד תורכיה. החזן היה הרב יעקב פרנקו. איש קטן קומה, מצניע לכת, דרשן מובהק ונעים זמירות. בתפילותיו הצליח למזג את לחני הפיוטים והתפילות נוסח ירושלים עם לחני תורכיה ושאלוניקי. בין באי בית הכנסת בערבי שבתות ובשבתות בלטו בני נוער: בניו של הגבאי (ברבות השנים מילאו תפקידים חשובים בממשלת המנדט) וה"שאלוניקאים" שהנעימו בקולותיהם הערבים לקהל המתפללים. נפרדנו בברכת "תזכו לשנים רבות" והטעמנו את דברי ההוספה "נעימות וטובות".

בבית כנסת זה קרה לי פעם מקרה מעניין. בשבועות הראשונים לבואי לירושלים לא קיבלתי מכתבים מהורי ויהי הדבר לפלא בעיני. היתכן ובני משפחתי שכחוני? הלא הייתי כה יקר להם וגם לא מעט מכתבים הרצתי להם. באחד השבתות נתגלתה התעלומה. באתי להתפלל בבית כנסת זה. העלוני לתורה, וכמנהג הספרדים "עשו לי מי שברך", היינו: לנדב סכום כסף או "שמן למאור". אחרי גמר התפילה ניגש אלי עלם

ואמר לי: אכן, נפתרה בעייתי. בשבועות האחרונים אני מרבה לקבל מכתבים שנועדו לדוד בנבנשתי משאלוניקי. התפלאתי, הרי אין לי בעיר זאת לא משפחה ואף לא מודע או מכיר. ועתה נודע הדבר! שמך כשמי. באותה שבת קיבלתי את צרור המכתבים מהורי. ברבות השנים גרם לי "שני יוסף בן שמעון" זה טרדות מרובות. נישואיו ואח"כ מותו שנזכרו בעתונות, גרמו לרבים לחשוב כי בי המדובר. ועוד אדם ששמו כשמי היה בתל-אביב, איש נכבד וחבר מועצת העיר. כשנודעתי בירושלים כאיש העוסק בצרכי ציבור היו מזהים אותי בו. כשהופיע שמו בעיתונים לפלא היה בעיני חברי המורים כיצד אני מספיק, נוסף למלאכתי בהוראה, לעסוק בצרכי ציבור גם בתל-אביבי.

בסעודת ליל החג בצוותא, התנהלה השיחה על העבר, ההווה והעתיד. הועלו ציפיותינו כשנותקנו מעולמנו הרוחני והמזהיר בשאלוניקי והעפלנו למרכז כליל השלמות (כך נראה אז בעינינו) בירושלים עיר הקודש. רבות תכננו. העתיד נראה אז מזהיר וטוב. והנה טפחה המציאות בפנינו. המלחמה בעו־כרנו. סביבנו בצורת, מחלות, שמועות מעציבות, גרושים מהעיר ועוד ועוד. הרהרנו: אולי צדקו חברינו שפרשו מאתנו בעוד מועד לחזור לחיק משפחותיהם. בכיר החברים, שהת־פרסם בדבקותו במסורת אבות, מחה בנועם נגד ההססנים שבינינו והבליט את האוירה המחנכת של ירושלים. הוא הדגיש כי למרות המצב החומרי שאנו נתונים בו, בכל זאת לא נפגמו חיינו הרוחניים באולפנים שאנו לומדים בהם. הרי בשנתיים ללימודינו חלה התפתחות ניכרת באישיותנו. הרי הגענו להיש־גים חשובים בבחינות סוף השנה, נתבררו גם היעדים שקבענו לעצמנו לשמש שליחיו של החינוך העברי ותורת ירושלים בעיר מולדתנו.

באותו ראש השנה היה לנו משנה־שמחה. אחד מחברינו אליהו ברזילי (מי שעתיד להיות ברבות השנים רבה של אתונה), זכה להיות הראשון מבין ה"שאלוניקאים" לסיים את חוק לימודיו בסמינר ולקבל "תעודת הוראה".

מורי בסמינר

אחרי החגים התחילה שנת הלימודים החדשה. מנהלנו (החביב — כך נרשם ביומני) דוד ילין, דיבר במעמד הפתיחה על המצב ועל הצורך להתגבר על המחסור ועל תלאות הימים ולהמשיך את הלימודים בסדר ובמרץ. עם עלייתנו לכיתה ג׳ (מתוך ה׳ כיתות), התקרבנו למחיצתם של חברינו בכיתות הגבוהות והגיעה שעתנו להמנות בין אלה שהוטלו עליהם תפקידים חברתיים־רוחניים בין כותלי הסמינר ובקרב הציבור הירושלמי. בשנתיים שחלפו הרחבנו את אופקינו בהשכלה עברית וכללית, למדנו מקצועות מגוונים ומפיהם של מורים שונים. השנה זכינו להיות תלמידיו של מנהלנו בשני מקצועות חשובים: תנ״ך ודקדוק. התרשמנו עמוקות מהופעתו התמירה והמרתקת על הקתדרה. היתה לנו חיבה מיוחדת לספר התנ״ך שלו בשל ההערות הקצרות שהיה רגיל לכתוב בשוליו בזמן השיעורים. אולי אי־שם בשולי הספר רשום גם שמך בין התלמידים שהשמיעו פרושים שונים מהמקובל וזכו לתשומת לב מורנו. בקריאתו הצחה, ביחוד בספר ישעיה, שהיה אהוב עליו במיוחד, היה חושף בפנינו את הרקע הארצי־מציאותי של חזיונות הנביא שחי בהרי יהודה, וממחיש את העבר על ידי מתן אסמכתאות מן הנוף והאדם בשעת טיולינו הרבים עמו ברחבי הארץ. אישיותו ואופן לימודו היו מגבירים את קשבנו ומעשירים את מחשבתנו עד כדי הזדהות שלמה עמו. פנייתו אלינו למציאת פתרון לבעייה שנתעוררה עקב פסוק קשה הבנה או מילה ארכאית מיוחדת, היתה דורשת מאתנו ריכוז מירבי למציאת הפתרון המבוקש. אך ידענו, כי שכר המאמץ בצידו; אפשר שאולי יתגלה לנו פירוש חדש ונזכה להרשם בשולי ספרו של רבנו.

מה אהבנו את שיעוריו בדקדוק! פניני לשון, אופני ביטוי, צורות דקדוקיות נשמעו באזנינו כמנגינה מרתקת. הוא ידע להחיות גם את החומר ה״יבש״ של נטיית שמות ופעלים ויתר

תכני תורת הדקדוק על ידי הבהרת שלבי התפתחותם, השוואתם לשפות השמיות האחרות ושימושם במרוצת הדורות. אגב הלימוד היה מעלה בכל שיעור קומתם את מדקדקי ספרד לדורותיהם, מניחי היסוד לדקדוק העברי. ויהי גם הוא בעינינו כאחד מהם.

מורה חדש נוסף היה הוגה הדעות ואיש המוסר שלמה שילר. הוא התקבל לסמינר נוסף לעבודתו כמנהל הגמנסיה העברית. הוא לימד את המקצועות הפדגוגיים. בחייו היה איש מתבודד, שהתרחק משאון החיים וחי בצמצום רב כאחד הנזירים. עבודת ההוראה היתה בעיניו מלאכת קודש שאין לבצעה אלא אם כן אתה מתמסר לה. לקחו היה קב ונקי. היה מתכונן לשעוריו בהקפדה רבה. כשהיינו עוברים על יד חדרו, היינו רואים אותו לפעמים מבעד לחלון כשהוא הולך הלוך ושוב בחדרו, שפתיו נעות וקולו לא נשמע. ידענו כי הוא מכין הרצאתו־שיעורו שעתידים אנו לשמעה למחרת. ביחוד זכורים לי שעורים במקצוע, שהיה כמדומני חד־פעמי בסמינר: תורת ההגיון — לוגיקה בלע״ז. בהרצאותיו פתח לנו לראשונה עולם מופלא — תרבות יוון העתיקה, אגב פירוט האסכולות השונות בלוגיקה. בעניני ציבור תמיד עמדה לפנינו אמרתו: ״הלומד ואינו מלמד — טפיל הוא״.

המורה השלישי שהשפיע עלינו היה הסופר א.מ. ליפשיץ. הוא לימד אותנו תולדות עם ישראל וספרותו. הוא היה רגיל לקרוא את שעוריו מתוך הכתב. השעורים החשובים והמרתקים ביותר היו כשהזדמן לכיתה אורח חשוב מהארץ או מחו״ל. אז היה חורג מתוך הרשום ב״רשימות״ והיה דולה מזכרונו העצום ידיעות, סברות והשקפות שלא תמיד זכינו לשמען. לכן היינו מאחלים לעצמנו כי ירבו אורחים לבקרנו. כאשר בגרנו ואופקנו התרחבו, הפך יחסנו אליו אמביוולנטי (דו־ערכי). הוא גילה לאחדים מתלמידיו, ביחוד מיוצאי מזרח

אירופה, קרבה מיוחדת. אנחנו ה"שאלוניקאים" לא יכולנו לקבוע אם יחס הקרבה אלינו מניעו היה המוניטין של עירנו, שאותו הכיר כהיסטריון הבקי בספרות התורנית הענפה של חכמי שאלוניקי, או מתוך מניעים פילנטרופיים־רוחניים. בימי שבתות בין מנחה למעריב היה מזמיננו לעתים ל"שלוש סעו־דות", כשם שעשה גם מנהלנו כשהזמיננו לסעודות ליל שבת. אלא שהרגשנו בהבדל בין שני הביקורים. בבית מנהלנו — הארחה לבבית ודאגה אמהית מצד רעיתו, הגב' איטה לבית פינס המפורסם, ואצל א.מ. ליפשיץ — הארחה רשמית. היחס האמביוולנטי כלפיו ניכר במעשה שהיה: באחד משעוריו הפריע קמעא אחד החברים. תגובתו היתה בגערה: "שתקו! אתם אוכלי ממון ישראל וכו'". בכעסו רמז על התמיכה שהיינו מקבלים מקופת הציבור כדי שנוכל להתקיים בשנות המלחמה. כתשובה על דברי עלבון אלה החליטו התלמידים לעזוב את הכיתה. וכך נרשם ביומני: "טבת תרע"ו (17.1.1915) — רק אנחנו ילידי שאלוניקי נשארנו נאמנים להחלטה זו ויצאנו כאיש אחד מהכיתה, בעוד חברינו האשכנ־זים ברצותם להחניף למורה זה נשארו בכיתה. המורה הרגיש בטעותו, השתדל לפייסנו ואח"כ לקרבנו".

ומעז יצא מתוק. מאז ביקשנו מהנהלת הסמינר ומהמוסדות התומכים בנו להפוך את סכומי התמיכה ממענקים ל"הלו־אות". ההלואות תרשמנה בשטרות ותיפרענה כשנסיים את לימודינו ונתחיל להשתכר בהוראה, על ידי ניכוי קמעא קמעא ממשכורתנו, חודש בחודשו. וכך היה. ברבות הימים עמדנו בהתחייבות זו והשטרות הוגשו לנו לגובייא עד שנפרעו כולם.

שלושה מורים קרבוני אל הטבע בכל עושר גילוייו וגוניו ושלושתם לא בשעות ההוראה, בין ארבעת כתליו של חדר הלימוד הקטן, אלא במרחב, בהרי יהודה, במרחבי המדבר ובבקעת הירדן וים המלח. משנתם בכיתה היתה דלה וניתנה

מתוך קריאה ב"רשימות" (ספרי לימוד לא היו אז), ללא אמצעים חזותיים ואין צורך לומר מעבדתיים. הלימוד התנהל, אגב, בשעה שטיילנו במרחבי הארץ.

האחד היה אפרים הראובני (רובינוביץ), מורה בר־אורין חניך האוניברסיטאות בגרמניה ובשוויץ. הוא לימד תורת הצמחים. בלימודו הדגיש בעיקר את צמחית התנ"ך, המשנה והתלמוד. ברבות השנים לא רק נאה דרש אלא גם נאה קיים. הוא ורעייתו חנה, ואחר כך גם בתו אילת השחר ובנו נוגה, פעלו רבות לרכז את צמחי התנ"ך והספרות התלמודית במוזיאון מיוחד באוניברסיטה, והרבו לפרסם עליהם מחקרים חשובים. משנתו של הראובני בסמינר היתה זעומה. התלמידים היו מרננים שכל לימודו הולך ומצטמצם בפרח הסתוונית או בבר־יורה. ואולם בטיולינו המאלפים איתו, ולאו דווקא להכרת הצומח אלא להכרת הארץ בכלל, היה איש אחר לגמרי. הוא הפתיע אותנו באהבתו לצומח עד כדי ליטופו ונישוקו וכן בידיעותיו באסטרונומיה. בצאתנו אתו לטיולים עוד לפני הנץ החמה, וכן בשובנו מהם, אחרי שקיעתה, היה מרבה לספר לנו על צבא השמים ועל מערכות הכוכבים.

המורה השני היה ד"ר אלכסנדר סלושץ (אח"כ — כרמון). אישיות מענינת שרכשה את ידיעותיה במדעי הטבע באוניברסיטאות בצרפת ובאיטליה. הוא לימד אותנו כימיה ופיזיקה. גם משנתו היתה צנומה: קריאה מתוך רשימות מבלי להעזר במעבדות. אלא שהוא הכניס בסמינר רוח רעננה והיה קרוב לנו, ה"שאלוניקאים", כאיש שספג את האווירה המרנינה של ארצות הים התיכון. מצאנו בו שותף לשירים האיטלקיים שהפצנו בסמינר. הוא היה הרוח החיה בסיורינו וביחוד באפיקי מים: עין פ׳רה, עין פואר ועין קילט. רבות למדנו ממנו בחיק הטבע.

המורה השלישי היה ד"ר א. ברוך, אישיות ססגונית, איש אשכולות, חריף ושנון ועשיר בהוויות העולם. הוא לימד אותנו

תקופה מסוימת ידיעת הארץ. היתה לנו ה"שאלוניקאים" קרבה מיוחדת אליו. הוא שימש בהוראה בתקופה קצרה בשאלוניקי בבית הספר העברי מיסודה של חברת "עזרה" הברלינאית. היה מתבל את שיחותיו אתנו ביהודית־ספרדית, הרבה לטייל עמנו, ביחוד בשולי מדבר יהודה ובבקעת הירדן. לעיתים היה רוכב על סוס בראש שיירת המטיילים. ברבות השנים זכיתי ללוותו שבועות אחדים בסיור בסוריה, בלבנון, בהרי העלוים ועד תדמור שבמדבר סוריה ובכל הר הדרוזים. בסיור זה נהניתי מבקיאותו הרבה בכל האזורים האלה, משיחותיו המאלפות עם השלטונות הצרפתיים וכן עם תושבי הארץ וביחוד היהודים שבה.

המורה שהשפיע עלי רבות באהבת ההוראה ובמסירות לה היה ח.ל. זוטא. המורה שלמה שילר לימד אותנו את המקצועות הפדגוגיים להלכה ואילו הוא — זוטא — למעשה. הוא ראה בהוראה מלאכת קודש. משנתו של המורה — היה אומר — ביחוד כשהיא מוגשת לגיל הרך צריכה להיות ברורה, מענינת, קב ונקי. ההופעה בכיתה בפני התלמידים צריכה להיות מושלמת בכל: בהכנה קפדנית של החומר הלימודי, בהופעה חיצונית תקינה ובבגד נקי מכל רבב. לשם כך על המורה לבדוק את הופעתו בראי שבחדר המורים לפני הכנסו לכתה. למרות קפדנותו ועתירת הבקורת אחרי "שעור הוראה" שניתן על ידי אחד מחברינו, בכל זאת הערצנוהו בשל יושרו. ברבות השנים זכיתי להורות תחת הנהלתו.

ואחרון אחרון חביב. והפעם מדובר לא במורים כי אם בשַׁמָּש (היום משתמשים בשם "שָׁרָת"), שעבד כיובל שנים בסמינר, הלא הוא — יחיא נהרי. הוא היה ידוע לנו בשמו הפרטי יחיא. השם "יחיא" הפך להיות בחוגי המורים והתלמידים למושג ולסמל. טהר־לב היה, בר־אורין, זריז ופיקח, רווי שמחת חיים, אפילו בשעות הקשות ביותר בתקופת מלחמת

העולם הראשונה. התייחסנו אליו כאל אח גדול שאפשר להשען עליו בשעת מצוקה.

ביתו היה סמוך תמיד לכל הבנינים אליהם נדד הסמינר. זוגתו רומיה היתה סמל הצניעות, אשת חיל בכל הליכותיה, עוזרת נאמנה לבעלה ואם למופת. בקרבת מנהלנו ר׳ דוד ילין היה יחיא מתגלה לעינינו בשלל פרצופיו: כתלמיד לפני רבו המשמשו בכל נפשו ומאודו, כבן בהמצאו בחוג משפחתו של המנהל וכרֵע הסח אתו בדברי תורה שהיה בקי בה.

הוא דאג באמונה לכל צרכינו. עד היום ניצבת לנגד עיני התמונה הזאת: בימי מלחמת העולם הראשונה היה קשה להשיג לחם. כדי להשיגו היה צורך לעמוד בתור ארוך במאפיות השונות. אנו התלמידים היינו באים ללימודים כשהננו רעבים ללחם. בשעת הלימוד ידענו כי פנה יחיא למנהלנו לקבל ממנו את המג׳ידי (מטבע תורכי) שתמורתו יקבל את הלחם הדרוש, וחיכינו לו בכליון עיניים. והנה נפתחה הדלת קמעא ובעדה בצבץ ראשו של יחיא כשהוא רומז בעיניו כי הכל בסדר וכי הלחם בידו. כאיש אחד, ואפילו באמצע השעור, יצאנו החוצה כדי לקבל את מנתנו הזעומה. ברבות השנים נמצאתי שנים רבות בקרבתו, כי זכיתי לחנך את בניו. יחיא השפיע עלינו רוב שמחות: בבוא בניו לעולם, ב״בריתות״ שלהם, בבר־המצוה שלהם, בנישואיהם, בלידת נכדיו. תמיד היה יחיא במרכז החוגגים, בשירתו הנעימה ובריקודיו. על ידו הכרנו את העדה התימנית שהיה אחד מבניה הדגולים. תאונת דרכים קפחה את חייו. יהי זכרו ברוך!

הפעילות החברתית

עם עלייתנו לכיתות הגבוהות, רבתה גם השתתפותנו הפעילה בחיים החברתיים בין כתלי הסמינר ובפעילות התרבותית־ציבורית, ביחוד בהפצת השכלה, בחוגים שונים בירושלים בין ההמון ואף בין חובשי בתי המדרש. אזי נקראנו

ה"שלוניקאים" לשמש, לפעמים, לשון־מאזניים בין שתי החטיבות היריבות שהיו קיימות בקרב תלמידי הסמינר, ואשר תוארו לעיל באחד מפרקי הזכרונות, היינו: החטיבה "הרוסית" שבניה בלטו, כזכור, בבגרותם, ברוחב השכלתם, ביחוד העברית, ביוזמתם ובהערכה המיוחדת שזכו לה מצד החשובים שבין המורים, ולעומתם, החטיבה ה"צברית" המורכבת מילידי ירושלים ומבני המושבות יזדחו את יהירותם של "החברים הרוסים" ושאיפתם לשלטון והצטיינו בעירנותם ובשמחת החיים שלהם. הניגודים התגלעו באספת הכללית השנתית של הסמינריסטים, שבה נידונו תכניות העבודה בשנת תרע"ו ועל הפרק עמדה בחירת ועד חדש. אחרי ויכוחים רבים ואחרי פעולת ה"שלוניקאים" לקירוב לבבות נבחר הועד החדש, שבין חבריו נמנו, לראשונה, גם חברים "שאלוניקאים".

אחת מפעולותיו של הועד החדש היתה עריכת פגישות (סימפוזיונים כיום) בין התלמידים ובין מורים וסופרים כדי לברר את תפקיד המורה העברי. השיחות התנהלו בשבתות, לסירוגין. באחת השיחות השתתף הסופר יעקב רבינוביץ שבלט אז במאמריו ב"הפועל הצעיר", בהם הטיף לעבודת כפיים וביחוד לעבודה בחקלאות. ביומני נרשמו מקצת מן הויכוחים שהתנהלו אז. הסופר י. רבינוביץ הזהיר את הסמינריסטים לבל ילכו בגדולות. אי אפשר — הוא שח — לתכנן תכניות קבועות למורה העברי. תכניות ופרוגרמות מתנדפות כשיוצאים אל שוק החיים. תפקידכם כיום — אמר — לפתח את אישיותכם. אין להסתפק בלימודים הפורמאליים שבבית המדרש אלא לשאוף להשתלמות עצמית. הוא הזהיר אותנו לבל נתרחק מעולם המעשה ומהחברה שאנו חיים בה. הסמינריסט הבוגר, לפני הכנסו להוראה, צריך להכיר את החברה שנקרא לפעול בה ואת דרישותיה. הנקרא לשמש כמורה במושבות, למשל, עליו לעבוד שנתים בעבודה חקלאית כדי לעמוד על המצב במושבות, על בעיותיהן ודרישותיהן.

הלך הרוחות בשיחות־סימפוזיונים אלה היה שעל הסמינריסטים להתכונן להקדיש את חייהם לטובת הכלל. אחד ה"שאלוניקאים" אמר שעלינו להיות כאותם מיסיונרים נוצרים הנוסעים לפינות נידחות בעולם כדי להפיץ את אמונתם. עלינו להתכונן לא רק לפעול בארץ כי אם גם בכל תפוצות הגולה.

בישיבות תבעו הסמינריסטים מהנהלת הסמינר להכניס שינויים בהוראת המקצועות השונים. לדעתם, ההשכלה הניתנת בסמינר היא בינונית ואינה עשירה בתכניה. היא אינה מכינה אותנו די לפעולה החינוכית הגדולה שנדרש לה.

בישיבות הותוו גם התכניות לפעולה החינוכית־חברתית בקרב הנוער הירושלמי ובעיקר בעיר העתיקה וכן בין חובשי בית המדרש במאה שערים. חוזקו גם יסודות בחוג "מוריה" שחבריו היו מקיימים שעורי ערב לנוער ואף לנשים. כדי לציין את מידת אחריותנו בפעולה זו, הנני מביא קטע מיומני: ח' סיון תרע"ו (9.6.1916). "פתחנו שעורי ערב לצעירים הלומדים בישיבות, קבלתי עלי ללמדם תנ"ך. אני מלמד אותם על פי הפרשנות המסורתית־הדתית ומצרף אליה מקצת מהפרשנות המודרנית — נוסח מנהלנו דוד ילין".

בחודשי חורף תרע"ו התגברה גם הפעולה החברתית על ידי עריכת נשפים ספרותיים. זכורים לי שנים מהם (והם נרשמו ביומני) בגלל החידוש שבצורתם ובתוכנם. האחד בט"ז באדר א' (20.2.1916) שהיה מוקדש לישעיהו הנביא והשני, בב' בסיון תרע"ו (2.6.1916) שהיה מוקדש לסופר שלום עליהם (פטירתו היתה בי' באייר תרע"ו). הנשף שהוקדש לישעיהו הנביא נערך במתכונת חדשה הן מבחינת המבנה והן מבחינת התוכן. התוכנית היתה מגוונת מאוד. דוד ילין הרצה על הנביא, המקהלה שבהנהלת אברהם צבי אידלזון, מחלוצי המחקר בתחום הנגינה העברית ובאותה תקופה מורה בסמינר, שרה פסוקים מספר ישעיהו (זכורים לי הפסוקים "והיה באחרית הימים" ישעיה ב' ב-ד; הלחן שלו), ובחלק הבידורי העלו

הנוכחים שמות ממורי הסמינר המרומזים, כביכול, בספר ישעיהו. זכורים לי שניים מהם: דוד ילין וד"ר נ. חכם. על הראשון הזכירו שהוא נרמז בישעיהו פרק ס' פסוק כ"ב: "בעתה אחישנה". הרמז היה: בעתה — באיטה, שמה של הגב' ילין; ועל השני — שהיה מרושל בלבושו: ישעיהו ה' כ"ז: "ולא נתק שרוך נעליו" על דרך השלילה, כמובן. כתשובה לדובר ענה הנרמז: ראה! אני זכיתי להזכר על ידי ישעיהו ואתה לא זכית בגלל אפסותך.

הנשף השני, שהיה מוקדש לסופר שלום עליכם, זכור לי בגלל הויכוח שהתנהל אחרי הרצאתו המענינת של אהרן מיכל בורוכוב (אח"כ — ברכיהו) על השאלה האם ראוי לכנות את שלום עליהם בשם "סופר עברי". הנימוק לשלילה היה שספריו רובם ככולם נכתבו ב"ז'רגון" (כך קראו את היידיש) ולכן הוא בלתי ידוע ובלתי קריא על ידי חלק חשוב מעם ישראל היהודים הספרדים (כך קראו את עדות המזרח). הויכוחים היו סוערים. מענין היה הויכוח בין דוד ילין שנטה, בהסתיגות מה, לשלילה, לבין המורה הצעיר אבישר (ברבות השנים המורה והעסקן דוד אבישר) שהכיר בשלום עליכם כ"סופר עברי", מתוך נימוקים אלה: הטיפוסים היהודיים מן ההמון המתוארים בכתבי שלום עליכם מצויים בחלקם גם בהמון הספרדי (אינם מצויים בכתבי מנדלי מוכר ספרים), וכן גם בטויים ופתגמים שונים בספרי שלום עליכם השגורים בחלקם גם בפי ההמון הספרדי. ה"שאלוניקאים" תמכו במורה אבישר והשוו את הטיפוסים מהעיירות שבמזרח אירופה, ביחוד מהה־מון העובד, לאלה שבעירם.

מה יכולנו אנחנו ה"שאלוניקאים" לתרום בנשפים אלה ואחרים? קיבלנו עלינו להשתתף בחלק הבידורי שבהם: תרגילי התעמלות ראוותניים וריקודים. נזכרנו בגרסא דינקותא של שאלוניקי עת היינו חברים בתנועות נוער ועסקנו שם בשדה

הספורט נוסף לפעילותנו בהפצת העברית. הצגנו תרגילים באיגרוף, מבלי לפגוע בגוף כמובן, או פירמידות חיות.

הפעולה החברתית בין הספרדים

הפעילות החברתית־רוחנית התנהלה באותם חודשי החורף תרע"ו, בחלקה בין כתלי הסמינר ובחלקה "בבית העם" שבשכונת זכרון משה. באשר ל"שלוניקאים" הרי מגעיהם עם חבריהם האשכנזים המבוגרים, והשתלבותם בפעילות החינוכית של חוג "מוריה", הבהירו להם את המטרות החינוכיות של ה"קומונה השאלוניקאית". פעולותיה הורחבו על ידי צרופם של צעירים מבני משפחות המשכילים הספרדים בירושלים. הבולט והפעיל בחברה זו היה חברנו יפה התואר ורב־היוזמה רפאל מזרחי. הוא צרף אלינו כמה צעירים שגמרו את חוק לימודיהם בבתי הספר של חברת "כל ישראל חברים". חברנו מת בדמי ימיו בעצם פעולותיו החשובות בקרב הציבור הספרדי בעיר העתיקה.

התמיהה מצד חברינו האשכנזים על הפעולה האקסקלוסיבית שלנו בקרב הספרדים, שנראתה בעיניהם כעין נטיה מצדנו לפרוד עדות, אילצה אותנו לברר היטב את דרכי פעולתנו פן נגרר אחרי הלך־הרוחות ששרר בין משכילים ספרדיים בירושלים, שקראו להתארגנות, כדי להתריע על קיפוח העדה מצד המנהיגות האשכנזית ולתבוע את מקומם וזכויותיהם בהירריכיה הציבורית.

במשך שתי השנים הראשונות לשהותנו בירושלים הרגשנו כי אמנם קיימת זרות בין העדות שהתבטאה בצורות שונות בקרב שני סוגי היישוב: א. הישוב הישן (כך קראנו את תושבי מאה שערים וסביבותיה); ב. הישוב החדש היינו: המשכילים שבעיר. הראשונים הביעו את תחושת הזרות ביחס של זלזול שנתקפל בשם הגנאי "פ׳רינק", ואילו המשכילים — בשוויון נפש אל פשוטי־העם בעיר העתיקה ובקביעה, מתחת לסף

ההכרה, כי העדה היא "נחותת־דרגה". יחסם זה של הישוב הישן ושל המשכילים היה מעורב ביחס חיובי ל"שאלוניקאים". בישוב הישן — בפעולותינו עם חברינו בשעורי ערב בקרב הנוער במאה שערים וכן בקרב הנשים, לא יכולנו, מתוך חוסר ידיעה, לדבר אתם ביידיש. הם היו חושדים בנו שאנו עושים זאת לא מתוך חוסר ידיעת הלשון כי אם מתוך העקרון לדבר אך ורק עברית. הם לא יכלו להאמין כי אכן הננו "פ׳רינקים".

בין המשכילים התבטא יחסם אלינו אחרת. לפעמים, כשה־יינו מעירים להם על יחסם הבלתי־נכון, לעתים, לספרדים היו משיבים לנו: "אתם לא ספרדים... ואם כן, הרי אתם ספרדים אחרים"...

וכך הוטל עלינו משנה־עבודה; להראות לחברינו, ביחוד לאלה שבאו זה מקרוב ממזרח אירופה, את הטוב שבחיי פשוטי־העם בעיר העתיקה, אלה שראום בערבים כשהם ישו־בים אחרי עבודתם היומית הקשה בבתי מרזח זעירים, משח־קים שיש־ביש, מעשנים נרגילה או שותים קפה אגב שיחת חברים. היינו מראים להם את פשוטי־עם אלה, כשהם מתכנ־סים בשבתות בבתי כנסיות לתפילה או לשמיעת שירת הפיט־נים ו"דרושיהם" של החכמים. ביקרנו איתם ב"חצרות" (קורטיז׳ו) כדי להראות להם את האשה הספרדיה — אשת חיל הצופיה הלכות ביתה מתוך דחקות, המקפידה על הנקיון בחדרים נטולי אור ועל הטיפול בילדיה. ספרנו להם על האגו־דות הקיימות בין פשוטי־עם.

בישיבות שהתקימו בחוג הצעירים הספרדים בחודשי החורף תרע"ו, נקבעו העיקרים דלהלן:

א. השתתפות פעילה עם חברינו האשכנזים בפעילות התרבותית בקרב הציבור הירושלמי;

ב. פעולה חינוכית מיוחדת בקרב אחינו הספרדים, ביחוד בעיר העתיקה, על ידי מתן שעורי ערב והרצאות.

ג. השתלמות עצמית, בעיקר בעברם המזהיר של יהודי ספרד, על ידי לימוד שיטתי של ספרות ימי הביניים ומתן הרצאות שבועיות על ידי החברים בנושא זה.

בשיחות דובר על גישתנו לציבור המתחנך על ידינו: א. להתיחס ביראת כבוד למנהגים המסורתיים; ב. להביא לידיעת הרבנים מנהיגי הישוב הספרדי את פעולותינו החינוכיות ולבקש את סיועם. ג. לשתף פעולה עם המורים המלמדים בת"ת הספרדים בעיר העתיקה על ידי עזרה לתלמידים וארגון ועדי הורים.

את החומר ההיסטורי על יהודי ספרד דלינו מתוך ספרי גרץ ודובנוב. ידיעותינו התעשרו על ידי גילוי שני מקורות חשובים שלא ידענו עליהם: א. הספר "קורא הדורות" מאת הרב דוד קונפורטי, מרבני שאלוניקי שחי במחצית הראשונה של המאה ה־17 (בספרו מצאנו לראשונה רשימה של חכמי שאלוניקי); ב. "דִברי ימי ישראל בתוגרמה" מאת שלמה רוזניס. על הרושם שעשה ספר זה על חברי ועלי אביא רשימה מיומני: י"ד אדר א' תרע"ו (19.2.1916) — "במקרה הגיע לידי ספר "דברי ימי ישראל בתוגרמה" שחיברו שלמה רוזניס מרוסג'וק. הספר חדש כי זמן פרסומו הוא התרע"ג. שם כתוב בפרוטרוט על כל הקהילות היהודיות אשר בתורכיה וביניהן כמובן שאלוניקי. שמחתי מאד (וכן גם חברי) לקראת הספר הזה, כי ראיתי שלא אצטרך לאסוף חומר מספר "קורא הדורות". בדברי עם חברי הצעתי להוציא מהספר הזה כל מה שכתוב על שאלוניקי, לשכלל אותו על ידי תוספות ובאורים, ובאופן כזה תהיה לנו הסטוריה של שאלוניקי שהיתה שנים רבות המרכז הרוחני של יהודי הבלקן. בעייני בספר הנ"ל ראיתי שאינה צודקת הדעה האומרת שחלה ירידה רוחנית בין יהודי ספרד מיד אחרי הגרוש. בשתי המאות הראשונות אחרי הגרוש קמו חכמים מפורסמים שעסקו לא רק בתורה כי אם גם בחוכמות כלליות. אולם חלה בו ירידה שקשה לקבוע את זמנה. אך ירידה זו לא

חלה במקצועות התורניים. בכל דור ודור קמו בשאלוניקי רבנים גדולים אשר הפיצו תורה בישראל ובעיר היו בתי מדרש שנהרו אליהם תלמידים רבים מכל תפוצות ישראל".

התרחשויות עגומות

הפעילות הרוחנית־חברתית שהתנהלה בחודשים הראשונים של שנת הלימודים תרע"ו בסמינר ומחוצה לו, לא יכלה להסיח את דעתנו מהמצב החומרי הקשה שהיינו נתונים בו ומן ההתרחשויות שפקדו אותנו עם הגברת בעותי המלחמה. שתים מהתרחשויות אלו העכירו את רוחנו והעמידו בסכנה את המשך לימודינו. האחת — מיידית ומכרעת, והשניה — אות הזהרה לבאות.

א. בראשית חודש אדר א' (פברואר 1916) הגיעה לסמינר הודעה מהמפקדה הצבאית התורכית, כי תמה הארכה לגיוס שניתנה לפני שנה לחברינו עולי רוסיה שקבלו את האזרחות העותמנית, וכי עליהם להתיצב כדי להשלח לקושטא למלא את חובתם למולדת החדשה — תורכיה. ההודעה גרמה לתסיסה גדולה בינינו. כיצד יכול הסמינר להמשיך את עבודתו החינוכית בהתרוקנו מרוב תלמידיו? ומאידך, כיצד אפשר להגשים את התוכניות שהותוו בישיבות הרבות שהתקיימו עם תחילת שנת הלימודים להפיץ השכלה בישוב הירושלמי?

ב. ערעור מעמדם החוקי־אזרחי של ה"שאלוניקאים". חוגים במשטרה התורכית עוררו את השאלה האם נתינותנו היוונית יש לה תוקף לאור העובדה שעזבנו את העיר שנה אחת אחרי הכיבוש היווני.

זכורני אותו יום ה' באדר ב' תרע"ו (10.3.1916). ערב שבת היה. הלכנו כדרכנו ברחובות השכונה בצוותא לבית הכנסת לקבלת שבת במצב רוח עליז. לא רחוב מה"נוקטה" (תחנת המשטרה) במחנה יהודה פגש בנו מפקד המשטרה, שהכיר אותנו היטב, והודיע לנו לסור למשרדו מיד אחרי שבת כי דבר

לו אלינו. לא ידענו במה המדובר. כשהתייצבנו בפניו נאמר לנו כי לפי החוק התורכי הננו נחשבים מתוך הטעם הנ"ל כנתינים תורכים אך גיוסנו לצבא ידחה לתקופה מסויימת. ההודעה הדהימה אותנו. לא יכולנו להוכיח את נתינותנו היוונית כי חסרו לנו דרכונים יווניים. ביקשנו מהנהלת הסמינר להתערב בדבר אך היא סרבה לעשות זאת מתוך טעמים פנימיים. מוטב שלא "להתוודע לרשות". פנינו אל הקונסול היווני וביקשנו את התערבותו. הוא הבטיח לנו כי יברר את הדבר במוסדות המתאימים. כעבור חודשיים הוברר לנו מדוע פעלה המשטרה כפי שפעלה. נודע לנו כי צבאות אנגליה וצרפת הקימו את מפקדותיהן בשאלוניקי והשתלטו על נמלה ובכך נותק הקשר בין העיר לבין תורכיה. הדבר גרם לניתוקנו המוחלט מהורינו ותלותנו החומרית נפלה כולה על הועד המפקח על בתי הספר העבריים בארץ.

התרחשויות אלה הכבידו עוד יותר על מצבנו עם הגברת היחס העוין של השלטונות התורכים על הישוב והחמרת מצב הבריאות בירושלים.

התגברות היחס העוין של השלטונות הורגשה במאורע דלהלן: בכ"א באדר א' תרע"ו (26.3.1916) ביקר בירושלים שר המלחמה התורכי אנוויר פחה. האורח היה מגדולי המדינאים התורכים, עליו ידענו עוד בהיותנו בשאלוניקי. ראינוהו כשצעד בראש המהפכנים נגד המשטר הרודני בימי השולטן עבדול חמיד השני. הוא היה מפורסם בעיר כ"גבור המהפכה". לקראת בואו מקושטא לירושלים התכונן הסמינר רבות: המקהלה בניצוחו של המלחין הנודע אברהם אידלזון הכינה שירים לאומיים תורכים ועל אחד מחברינו ה"שאלוניקאים", שזה עתה גמר את חוק לימודיו בסמינר, הוטל להכין נאום בתורכית לכבוד האורח, אותו ישא אחרי נאומו של מנהלנו דוד ילין. כל תלמידי הסמינר, יחד עם גבירי העיר היהודיים, עמדו על יד שער הכבוד שהוקם על ידי הקהילה היהודית בירושלים

לקבל את פני האורח. בזמן קבלת הפנים קרה מאורע שהדהים את כולנו. אנוויר פחה בא בלוויית ג׳מל פחה (הצורר הידוע — כך נרשם ביומני) מפקד צבאות תורכיה בארץ ישראל ובארצות המזרח התיכון. כשהתעכבה מרכבת האורחים כדי לשמוע את דברי א׳ ילין בשם הקהילה, ציווה ג׳מל פחה לָרַכֶּב להמשיך בנסיעתו. נדהמנו! העלבון היה גדול. ראינו במאורע אות רעה לבאות.

אחרי המקרה הזה ובהתקרב זמן נסיעתם של חברינו יוצאי רוסיה לשרת בצבא, נעכרה האוירה בסמינר שכה דאגנו לשי־פורה חרף עקת העיתים. וכך רשום ביומני:

כ״ז ניסן תרע״ו (30.4.1916)

״היום שולחו 25 סמינריסטים לקושטא לעבוד בצבא. הפרידה מהם היתה קשה. הצעירים האלה היו הסולת של הסמינר והם הם שנתנו למוסד את הצביון המזהיר. א׳ ילין, שכה עבד עבורם, נפרד מהם כהפרד אב מבניו. לווינו אותם, תלמידים ומורים, עד תחנת הרכבת. שרנו את ״התקוה״ ובקרי־אות ״להתראות שוב בירושלים״ נעלמה הרכבת״.

ברבות הימים היו חברינו אלה קצינים בצבא התורכי. בזמן שהייתם בקושטא לצורך אימונים, פעלו רבות לטובת הישוב היהודי שם. בחזרם לארץ בתום המלחמה, נמנו בין המורים החשובים בבתי הספר בירושלים וביתר חלקי הארץ ושימשו גם כעסקנים בתנועת העבודה.

כיצד השפיע חסרונם בסמינר, על כך קטע מיומני:

כ״ה אייר תרע״ו (28.5.1916)

״היום היתה האספה הסמיסטריאלית (מחצית שנת הלימו־דים) של הסתדרות התלמידים. האסיפה לא היתה חשובה ומעניינת. מורגש מאוד חסרון הסמינריסטים שנסעו לצבא. החיים אינם עשירים בתוכנם. בכל מורגש דלדול רוחני״.

והרי סמיכות פרשיות מענינת, יומיים אחרי נסיעת הסמינריסטים:

כ"ט ניסן תרע"ו (2.5.1916)

"היום באו לעירנו כ־400 חיילים אוסטרים. ביניהם יהודים אחדים. בסמינר ערכו משתה (כך קראו אז למסיבה) קטן לחיילים היהודים. נשמעו הרצאות חשובות. לזכרון נתנו להם סיכות מגן דוד. בתי הספר "עזרה" ערכו נשף גדול לכל החיילים האוסטרים. במעשה הזה מרגישים עבדות מנהלי "עזרה" (הילספ'יראין) וכניעתם לעמים אחרים. כל חפצם בזה הוא למצוא חן בעיני הגרמנים. לא נרתעו מלהוציא 3,000 פרנק במצב הקשה שכולנו נתונים בו. מצד שני אנו מרגישים שחרורם של בתי הספר העבריים מכל השפעות זרות. הם סידרו נשף רק לחיילים העבריים ולא לאוסטרים".

במידה והצטמצמו מקורות הסיוע להמשך לימודינו הורע מצב הבריאות. הופחתה מנת הלחם שהיינו מקבלים יום יום, ועמדנו בתורים ארוכים בפתחי המאפיות. הפיחות במנת הלחם גרר גם צמצום בצרכינו בדיור ובלבוש. הכיצד? היינו רגילים לחסוך במנת הלחם הקצובה והיינו מוכרים את הככ־רות שחסכנו לשכנינו בבתי מגורינו. תמורתם קבלנו "בישלי־קים" אחדים, שעזרו לנו בתשלום שכר החדר (המשותף עם עוד 4 חברים) ובקנית בגדים ישנים או נעלים מטולאות בשוקי העיר העתיקה.

הצמצומים במנות במטבח (המסעדה) הסמינריסטים גרמו למצב תת־תזונה, שהשפיע כמובן על בריאות גופנו. כדוגמא למצב אביא קטע הרשום ביומני, שיש בו הד לשיחות עם יתר החברים.

כ"ב אדר ב' תרע"ו (27.3.1916)

"המצב החומרי הרע מדכאני מאד. אני מרגיש עיפות רבה. שעות רבות אני יושב וחושב כדי למצוא פתרון למצב הרע

הזה... כמה זה נורא להיות נצרך לאנשים אחרים. כמה טוב לאדם להיות חופשי מכל חסדי בשר ודם... בריאותי לא טובה. נגשתי אל הרופא ובדקני. הוא הרגיע אותי. יעצני לאכול יפה ולטייל בכל יום מחוץ לעיר. העצה הזאת הצחיקתני מאד. מנין לי הכסף הדרוש לכך?"

כך היה גם מצבם של יתר חברי. זכורה לטוב לי ולחברי הרופאה ד"ר ה. קגן (הלכה לעולמה בשיבה מופלגת, עתירת מעשים טובים למען הפרט והציבור וזכתה לתואר יקירת ירושלים). היא היתה אז בעצם עלומיה והתענינה מאוד במצבם של הסמינריסטים. כשתקפונו מחלות הקדחת והמל־ריה היינו ניגשים אליה לקבל תרופות. ממנה יכולנו לקבל פתקה שתזכה אותנו במרק עוף או חתיכת בשר במטבח הסמינריסטים או במוסד אחר (תמחוי). עזרו לנו דברי העידוד שלה בצרוף הזריקות כנגד המלריה.

בקיץ עם התגבר החום פשטו בירושלים מחלות הטיפוס, הקדחת והמלריה. היו גם מקרים אחדים של חולירה. על חומרת המצב אביא קטעים מהיומן:

כ"ז בניסן תרע"ו (30.4.1916)

"בירושלים התפשטה מחלת הטיפוס ועשתה שמות בתושבי העיר. רופאים חשובים מתו. חיינו תלויים בכל יום מנגד. איננו בטוחים בחיינו. הסמינר לא נפתח אחרי חופשת הפסח. חושבים לתת עבודות לתלמידים במקצועות שונים כדי שילמדו בבית". השעורים נתחדשו בכ"ה באייר והוטל עלינו להתכונן לבחינות סוף השנה הקובעות את עלייתנו לכיתה גבוהה יותר.

ט"ו תמוז תרע"ו (16.7.1916)

"מחלות רבות מתפשטות בעיר. הטיפוס והחולירה עושות שמות בתושבים. המצב הזה שלל מאתנו את ששון החיים וכמו כן התשוקה ללימודים. היוקר בשערים מאמיר. מחיר

הקמח עלה מאד מאד. לרגל התפשטות החולירה ציותה הממשלה לסגור את כל בתי הספר. הידיעה שימחתנו מאוד כי קשה לנו להמשיך את לימודינו. ניגשנו לבחינות ואנו מחכים לתוצאותיהן. אני ועוד חברים החלטנו לצאת מירושלים ולטייל במושבות יהודה ואם אפשר גם לגליל.

בימות הפגרה — במושבות יהודה

אכן, מעז יצא מתוק! סיור ארוך במושבות אחינו בארץ ישראל. שלוש מגמות היו לסיור זה: א. להמלט מירושלים מסכנת המחלות; ב. להכיר את הארץ, נופה וישוביה; ג. להיטיב את מצבנו החומרי על ידי עבודה במושבות יהודה בבציר הענבים שהיה אז בעצם תקפו, ובגליל — בעבודות הכרוכות בקציר או במשקי האכרים. סיור זה היה בעינינו כעין אתנחתא ממצוקת העיתים.

בכ"א בתמוז (22.7.1916) בערב עם צאת השבת, יצאתי לדרך עם חברי ה"שאלוניקאים". אציין, אגב, כי יום לפני זה, בכ' בתמוז, קיבלנו תעודות הגמר של הכיתה השלישית. הופתענו להווכח כי למרות העובר עלינו, בכל זאת הוכתרו הבחינות בהצלחה וקיבלנו ציונים טובים מאוד.

סיור זה, שנמשך כחודש וחצי, שימש לנו, בפעם הראשונה ובהיקף רחב, מקור חשוב להכרת הארץ ולמגע עם צעירים מכל שכבות העם על דעותיהם השונות. נתגלה לפנינו עולם שעד אז ידענו עלינו מתוך הידיעות שהיו מגיעות מהארץ אל עירנו. עכשיו ראינוהו כמות שהוא על יתרונותיו ומגרעותיו. מכיון שהסיור כולו נערך ברגל, היינו חופשים מלקבוע תוכניות. הן נרקמו יום יום, פרט לימים שעבדנו בכרמים, אגב שיחה עם פועלים שפגשנו במטבחי־הפועלים או במלונות הכרמים. בזכות המוניטין שיצא לעירנו, ואולי משום התנהגותנו, זכינו ליחס מיוחד של קרבה בפגישותינו השונות עם ה"צברים" שבמושבות ועם הפועלים שביהודה והגליל. מקצת

מחויות אלו, המלוות אותי עד היום, ובצירוף מה שנרשם ביומני, אעלה בסדר כרונולוגי בשורות דלהלן.

בשתי דרכים היינו רגילים, באותם הימים, ללכת ברגל (לעגלה או לרכבת לא הספיקו משאבינו הפיננסיים) למושבות יהודה וליפו–תל־אביב. האחת — בלילות, בכביש ירושלי־ם–יפו עד באב אל ואד, הוא שער הגיא, ומשם לרחובות; והשניה — באור היום, דרך ההרים בשביל המוליך מירושלים דרך מוצא, קסטל, צובה, כיסלה (היא כסלון המקראית ומושב עובדים כיום), הרטוב, ומשם לכפר אוריה, חולדה, עקרון, ורחובות.

התחנות בדרך הארוכה היו: במוצא ובבאב אל ואד. במוצא היינו חונים באחד המקומות האלה: בבית קפה ערבי שהיה סמוך לשרידי המצודה הרומאית העתיקה ולמעיינות; בבית האכר יצחק כהן שאחד מבניו, אמוץ (מורה וסופר כיום), שהיה עמנו בסמינר, ובבית המורה משה דוד גאון (ברבות השנים סופר ועסקן).

התחנה בבאב אל ואד, שימשה תחנה חשובה לכל השיי־רות העולות מהשפלה לירושלים וכן להולכי רגל ולנוסעים בעגלות. בתחנה זו התעוררו לפעמים בעיות. כאן היתה משטרה שהיתה בודקת תעודות זהות (ויסיקות) או נפוסים (תעודות לידה) של העוברים והשבים כדי לתפוס את העריקים (פ׳ררים) מהצבא. כדי להתגונן בפניהם היינו מתחמקים בין הצובאים ברחבת החאן (חורבות החאן והקפה הסמוך לו קיימות עד היום) או נפטרים מהם על ידי שלמונים (בקשיש בלע״ז). כנתינים יוונים, שמורא השוטרים טרם היה עלינו, יכולנו לנוח שעות אחדות באכסניה שבקומה העליונה של בית הקפה.

כשהלכנו ברגל בדרך ההרים, היתה תחנתנו אחרי מוצא בהרטוב. כאן היינו לנים בבנין בית הספר. היינו נהנים מהכנסת אורחים נאה של המורה היחיד שלימד במושבה. לפעמים היינו

זוכים להתארח בבית האכרים ילידי בולגריה. בבתיהם היינו נהנים לשמוע את הדיבור היהודי־ספרדי שדברו ביניהם ומהמ־אכלים הערבים. לשמע צלילי שפת־ילדותנו וטעם המאכלים וריחותיהם נתעוררו בנו געגועים עזים להורינו שניתקנו מהם.

תחנה נוספת היתה בכפר אוריה — חווה נידחת מוקפת כפרים ערביים ומנותקת מכל ישוב יהודי. אדמותיה נרכשו על־ידי יהודים מחוץ לארץ ועובדו בתנאים קשים על ידי קבוצת פועלים יהודים וביניהם א.ד. גורדון.

מכפר אוריה הלכנו אל עקרון וממנה לרחובות.

בשעות הבוקר הגענו לרחובות. בשלושת הימים הראשונים לא היה לנו כל מגע עם בני המושבה. במשרד לא התעניינו בנו, וכפי הרשום ביומני: "לא דאגו לנו כלל וכלל והצטרכנו לחפש אחרי בית מלון". מאידך, לא חשבנו לשהות ברחובות. מטרתנו היתה להמשיך ללכת למושבות הגליל. אולם במטבח הפוע־לים פגשנו בפועלים שבאו מהגליל. מהם נודע לנו שבגליל נפוצה מחלת הקדחת ואחרי הקציר אין למצוא עבודה במשקי האכרים. הם הגיעו לרחובות כדי להבריא מהקדחת שתקפה אותם וכן כדי להשתכר בתקופת הבציר. הידיעה הזאת הכריחה אותנו לשנות את תכניתנו ולהשאר ברחובות.

המצב במושבות יהודה באותם ימים לא היה מזהיר. בכר־מים ובפרדסים עוד נראו העקבות ההרסניים של הארבה **שפשט בקיץ תרע"ה על כל הארץ (ראה עמוד 159)**. כרמי השקדים והגפנים לא הניבו פירות רבים. המשאבה שסיפקה מים לכל המושבה לא עבדה באופן סדיר מחוסר פחמים (זה היה הדלק המצוי אז), ולצורך הפעלתה היו נאלצים לכרות עצי אקליפטוס צעירים. גם השקאת הפרדסים לא היתה סדירה ולכן העבודה בהם היתה מעטה. ברבים מהם עבדו בעליהם יחד עם בניהם ובנותיהם. המצב המדיני הכללי גם הוא לא היה מזהיר. התקדמות הצבא האנגלי בחצי האי־סיני צפונה השפיעה רבות על האדרלמוסיה ששררה במישור יהודה

וביפו–תל־אביב ועל המסים הכבדים שהטילו השלטונות התורכיים על הישוב היהודי.

העבודה כבוצרים השפיעה עלינו עמוקות. הכל היה חדש בעינינו. העבודה במשך שעות רבות, לאו דוקא כבוצרים, שלא היינו רגילים לה, והדרישה מצד המשגיח להספק קבוע; הפגישה עם הבוצרים מבני המושבה ופועלים מהגליל; השיחות איתם בהפסקות ובשעות המנוחה, האוכל והרגלי החיים שלא ידענום. גם הצד הרומנטי בלילות בכרמים העשירו את חוויותינו: פגישת ידידים אחרי העבודה בלילות על יד מלונת השומר המסודרת בטוב טעם, השיחה הקולחת עשירת הצ׳יזבטים של השומר החבוש כפיה, העטוי עבאיה והחמוש פגיון ומאוזר, השיחות עם פועלים משכילים על עניני ספרות, השירה הלירית המשותפת, מלאת הגעגועים, שהיתה מסתיימת בריקודי הורה סוערים. כל אלה המחישו תאוריהם של סופרי המושבות וביחוד של משה סמילנסקי (האם היתה חויה גדולה מזאת כשראינוהו צועד ברחובות המושבה!) שעליהם חונכנו בעירנו.

מקצת מן המקצת מכל החוויות האלה הייתי רושם ביומני ביד לא אמונה בגלל חוסר ביטוי וידיעת השפה על כל גוניה. אביא קטעים מיומני בכל פשטותם.

כ״ט בתמוז תרע״ו (30.7.1916)

״העבודה מענינת מאוד ומשמחת, שרנו שירים עבריים כשאנו קוטפים את האשכולות המלאים עסיס. מספר הפועלים העבריים בכרם היה גדול מאוד, עבדנו זוגות זוגות. עבדתי יחד עם צעירה יפונית (=יפואית) ודברנו על חיי הכרך. אחרי שלושה ימים עבדתי יחד עם צעירה גלילית בת איכרים. היא תארה את החיים בגליל. שיחות אלו הכניסו בי את התשוקה העזה לראות את הארץ הברוכה הזאת...

החיים במושבה חופשיים וטבעיים. אנו מרגישים עונג רב ללכת בבגדי עבודה... אין דאגה— אומרים החברים ה"שאלוניקאים— לקדחת או לחולירע (כך כתבנו אז ולא חולירה). ימים אחדים עבדנו בכרמי החברה "אגודת נטעים". הגשיחו עלינו שלושה משגיחים. אחד מהם, חיים נחום רפו־פורט (היכן הוא היום?), היה צעיר משכיל, שוחחנו אתו שיחות מענינות. פעם אחת שוחחנו על סופרים שונים וביחוד על ביאליק. כאן ראוי לציין דבר אופיני שפגשנו בין הצעירים החיים במושבות. הוא אמר: ביאליק אינו משורר לאומי. התפלאנו, הכיצד? מפני שהוא— כך היו דבריו— לא שר על ארץ ישראל, הריה, עמקיה, חייה וכו'. השירים מתארים את חיי הגלות הבלתי מובנים לדור הצעיר הגדל בארץ ישראל. משורר לאומי, לדעתו, הוא זה הממלא את סיפוקו של דור הצעיר החופשי החי בארץ. לא יכולנו להתוכח אתו. הכל תלוי, בהשגת המונח לאומיות...

בשבת ו' באב (5.8.1916) טיילנו למושבה הקרובה עקרון. ישבנו בגורן יחד עם צעירות המושבה וצעיריה ובראשם המורה.בילינו יחד שעות אחדות בשירה ובמשחקים. המושבה לא השפיעה עלינו לטובה. אי־נקיון שרר בכל. האכרים— לפי דברי המורה— אינם בעלי הכרה עצמית. רבים תלויים בתמיכת הברון. אינם משתדלים להיטיב את מצבם על ידי עבודה במשקיהם.

ט' באב תרע"ז

"היום לא עבדנו, למרות בקשת האכרים לעבוד בכרמים. הכרתנו הלאומית מנעה מאתנו לעבוד ביום שקרה האסון הגדול ביותר לעמנו. הייתי עם חברי בבית הכנסת בתפילת שחרית ושמענו את הקינות. בבית הכנסת היה בעינינו אי־סדר גמור. התפילה לא היתה סדירה. שמענו בליל של קולות. בעירנו היינו רגילים באמירת הקינות בצוותא כשהחזן קורא

את פסוקו והקהל מצטרף אליו בקצב מקהלה כבירה. המעמד בבית הכנסת לא עורר בנו רגשות — כפי שהיינו מרגישים בכל שנה באמירת הקינות בנוסח ספרד ובלחנים המיוחדים של יהודי הבלקן".

י"ד באב תרע"ז (13.8.1916)

"היום הגיעו שמועות מדאיגות מיפו. אומרים שהאנגלים והצרפתים יורידו אנשי צבא בחוף יפו. לפנות ערב היתה אספה גדולה במושבה כדי לדון על המצב. הועד יעץ לא להגרר אחרי פניקה, ולשמור על הסדר ועל השקט. עלינו להיות מוכנים לקראת המעשים הגדולים שיתהוו בארץ".

י"ט באב (18.8.1916)

"היום חשנו אחת החויות הגדולות משהותנו ברחובות. ביקרנו בבית הזואולוג הידוע ישראל אהרוני (מראשוני חוקרי החי בארץ ישראל). בחצרו היה גן חיות קטן. הוא קיבל אותנו בסבר פנים יפות ודיבר אתנו על ענינים שונים. הראה לנו את עבודותיו ואת החומר שהכין להדפסת ספרו "תורת החי". בביקור הכרנו את חשיבותו הגדולה של האיש. הוא אדם מקורי ולבו לא ילך אחרי השפעות זרות. הוא אמר: "אל לנו להכנע לחוקרים הנוצרים ולקבל את דבריהם בעינים עצומות. עלינו להעמיק חקר אחרי מסקנותיהם". בנוגע לשמות בעלי החיים הוא אמר: "עלינו לתרגם לעברית את השמות שהם מכנים את בעלי החיים. עלינו להשתמש במקורות שלנו כגון התנ"ך, המשנה והתלמוד והמדרשים בבואנו לקבוע שמות לבעלי החיים השונים. ואם לא נמצא בספרים האלה שמות מוכנים עלינו לחדש שמות בהתאם לתכונות העצמיות של בעל החי". הוא יעץ לנו לא להסתפק בלימוד הטבע מספרים כי אם ללמוד את הטבע בטבע. הוא ביקש מאתנו לעזור לו בעבודתו בהעשרת האוספים שלו. לפי דבריו ספרו "תורת

החי" נתקבל בציבור המורים. ערבי אחד ביקש ממנו רשות לתרגמו לערבית".

אחרי עבודה מאומצת במשך שלושה שבועות בקטיף השקדים ובבציר, הקדשנו שבוע ימים לסיורים במושבות יהודה ובתל־אביב. והנה לקט של רשמים כפי שרשמתים בדרך:

"המושבה נס־ציונה עשתה עלינו רושם רב בחיים החברתיים של הנוער. בנות המושבה" — כך רשום ביומני — "הן טובות לב מאין כמוהן וכן עליזות ושמחות, כולן יודעות לנגן בכלים שונים ומטיבות לשיר. הרושם היה כאילו כל בני המושבה מהווים משפחה אחת. חיים פשוטים וטבעיים מה שלא הרגשנו ביתר המושבות...בראשון לציון התאכסנו בבית אחד הפועלים שגר בנחלת יהודה הסמוכה. הפועל הזה היה נשוי לאשה ספרדיה ובן קטן להם. שפת הדיבור בבית — עברית. המשפחה מאושרת מאוד. המסיבה שערכו לנו בני המושבה לא מצאה חן בעינינו. רוח אריסטוקרטית נבובה נשבה בה.

אחרי ראשון לציון הלכנו ליפו. בדרך ביקרנו במקוה ישראל. התהלכנו בין המשתלות וחורשות העצים. אולם הדיבור הצרפתי אשר בפי התלמידים צרם את אזנינו. מכאן עברנו לתל אביב. זוהי הפעם השניה שראיתי את השכונה הנחמדה הזאת. היא יפה בבניניה ובסביבה העברית המורגשת בכל צד. מתל אביב הלכנו לפתח תקוה. סיירנו לאורך נחל הירקון והתעכבנו במיוחד במבצר אנטיפטרוס.

מפתח תקוה חזרנו לרחובות על מנת לשוב משם ירושלימה. בעוברנו את נס ציונה עיכבו אותנו בני המושבה וביקשו לבלות אתם לילה אחד.

לא הבאנו אתנו לירושלים רשמים טובים מן המושבות. וכך נרשם ביומני:

"תארתי שהמושבות הן יותר לאומיות. חסר בהן התוכן הפנימי. בכל מושלת החומריות. גם השפה העברית אינה

השלטת בכל חיי המושבה. אספות האכרים מתנהלות בז׳אר־גון (יידיש). ו־ק הדור הצעיר וביחוד הילידים מדברים ביניהם עברית״.

מגעי עם הפועלים העשירו מאוד את ידיעותי ויותר משל־מדתי מספרים עבי כרס, למדתי מהם. חייתי שבועות אחדים בתוך עולם העבודה, הכרתי את הפועל העברי, שאיפותיו ותקוותיו. מהם שאבתי השקפת חיים המיוסדת כולה על צדק ושויון.

את פרשת הסיורים סיימנו בטיול לירידחו ולסביבותיה. וכך נרשם ביומני:

י״ט באלול (17.8.1916)

״טיילתי (ברגל) עם קבוצת חברים ושני מורים לירידחו ולסבי־בותיה. בבואנו לשפת ים־המלח פגשנו בחיילים רבים. ביקשנו מאת אחד המפקדים לתת לנו את האפשרות להפליג בסירה אל הים. המפקד מלא את בקשתנו. נסענו בסירה כשש שעות. ניגשנו אל שפך הירדן לים המלח. בטיול זה סבלנו מחוסר מנוחה בלילות, הרגשנו מחסור במים ובאוכל, ונחלשנו מאוד״.

בערב ראש השנה תרע״ז

״השנה מסתיימת. למרות המצב החומרי הרע שהייתי שרוי בו, בכל זאת הפקתי ממנה תועלת רבה. ידיעותי רבו מיום ליום על ידי קריאת ספרים ועל ידי רכישת נסיונות בחיים. אנו עומדים על מפתן השנה החדשה שלא נדע מה טיבה. מלחמת העולם נמשכת ואינה נותנת לנו ליהנות מהחיים הכי רעננים שלנו. הנני מקוה ששנה זו הבאה עלינו לטובה תהיה ברוכה ותתגשמנה שאיפותי ושאיפות בני עמנו.״.

פרק ד.
בשנה השלישית למלחמת העולם

מדחי אל דחי

שנה חדשה התחילה. טרם התחילו הברכות שעליהן התפללנו בערב החג: "תחל שנה וברכותיה". וכך נרשם ביומני:

"אם רוצים לדעת מה חושב העם על העניינים החשובים העומדים על הפרק בחיינו, שים לב לשמועות המתהלכות ברחוב. כדי להשכיח את הצרות הרבות והסבל הרב בגלל המלחמה נפוצו שמועות שתכרת ברית שלום בין תורכיה לאנגליה. כמובן שידיעות אלו אין להן על מה לסמוך. שטרות הכסף של הממשלה ירדו במחירם הרבה מאוד. הלירה התורכית מחירה כיום 40 גרוש במקום 100. זה מראה על אי־אמון בממשלה".

חול המועד סוכות

"המצב הרע גזל מאתנו את ששון החיים. לפנים חגגנו חג זה בשמחה רבה ועכשיו כמעט איננו מרגישים בו".

למרבה הסבל טעמנו, בראשית השנה, גם אנו ה"שאלוניקאים", קדחת בארץ מהי. וביחוד בצורתה הקשה ביותר "המלריה". על חברי ברוך עוזיאל (ברבות השנים מורה, עורך דין וחבר כנסת) ועלי הוטל להיות בין "הזוכים" הראשונים בה מבין חברינו. בתחילה חשבתי שתקפה אותי מחלת הטיפוס שהיתה נפוצה אז מאוד בין תושבי העיר ואשר הספיקה להפיל חללים רבים. אח"כ נקבע על ידי הרופא שזוהי מלריה.

"המחלה הזאת — נרשם ביומני — ערערה את בריאות גופי ותדכאני ותחלישני עד מאוד. זוהי הפעם הראשונה שאני חולה במחלה זו. ומכיון שהותרה הרצועה אפחד מאוד שזוהי פתיחה לשורת קדחות שעלי לסבול בימים הבאים". והרצועה הותרה. לקיתי בקדחת זמן ממושך עד שנרפאתי ממנה בשרותי בגדוד העברי. המחלה טורדנית. הגיעו בעצמכם: לקבל פתאום חום גבוה מלווה התקפת צמרמורת חזקה, ואחרי קבלת התרופה הרגילה או הכינין, ירידה תלולה בחום הגבוה מלווה בהזעה רבה, ואח"כ חולשה גופנית רבה. נחת שלושה או חמישה ימים ושוב חוזרת המחלה באותו התהליך. עליך להתרגל למצב זה כאילו הוא חלק מאירועי יום יום. ומה יהיה על מהלך החיים? האם נגזר עליך להכנע למחזוריות המחלה ולבקר בבית הספר לסירוגין? ואז מסתבר שאין לפניך שום ברירה. עליך ללכת לביה"ס למרות החום התוקף אותך, לתמיהת המורים, כאילו לא קרה דבר.

וכך נרשם ביומני:

כ"ז בתשרי תרע"ז (24.9.1916)

"הסמינר נפתח. מנהלנו החביב א' ילין פתח את שנת הלימודים בנאום מעניין. הוא הזכיר לתלמידים את חובתם לחיזוק המוסד. כמו כן דיבר על עתיד עם ישראל שיגאל מצרותיו ועל שובם של הבנים שנפרדו מאתנו (הוא התכוון לתלמידים שנלקחו לקושטא כדי לשרת בצבא התורכי). דבריו הלהיבו מאוד את התלמידים וכולם שרו שיר "התקוה" שזה זמן רב לא נשמע בין כתלי ביה"ס בגלל גזירת השלטונות. ה"שאלוניקאים" לומדים עכשיו בכיתה הרביעית (שנה לפני גמר חוק הלימודים). נוספו לנו מקצועות חדשים ביניהם תולדות הפדגוגיה עם המורה החביב שלמה שילר. תנ"ך נלמד עם המורה א.מ. ליפשיץ. על השנוי הזה התעצבנו מאוד כי א' ילין לא ילמד אותנו. שאיפתי וכן שאיפת חברי ה"שאלוניקאים"

היתה להתמסר בחורף הזה, כדרישת מנהלנו, ללימוד השפה הגרמנית, כשפה אירופית הנחוצה לנו מאוד".

אך שאיפה זו לא התגשמה. בשבועות הראשונים ללימוד הגרמנית התקשינו מאוד בלימוד. והדבר היה ברור; היינו רגילים בשפות לטיניות כגון יהודית־ספרדית (כשפת־אם), וצרפתית שלמדנו בשאלוניקי. לא היה לנו שום מושג בשפה הגרמנית גם בגלל אי ידיעת יידיש. ידענו כי לא נספיק במשך שנתיים הימים שעלינו ללמוד עוד בסמינר לרכוש ידיעה הגונה בשפה הגרמנית, ולכן ביקשנו מההנהלה להמשיך וללמוד צרפתית הידועה לנו מכבר והקרובה יותר להשגתנו. לא עברו ימים אחדים והתבשרנו כי נאותו לבקשתנו. עם שינוי זה זכינו במורה טוב ועל הכל חביב הד"ר שלמה שור. הוא היה נאה במראהו, לבוש כהלכה, אציל רוח, נעים זמירות ומנגן בכלים שונים. במסיבות בבית הספר היה שר לפעמים אריות מאופי־רות שונות. אז הכרנו, לראשונה, מוסיקה קלאסית מהי. ברבות השנים שימש ד"ר שור כמנהל בית ספר מיוחד שהיה בירושלים "בית ספר תיכון למסחר".

הלימודים נמשכו אך חלו בהם תקלות. המצב החומרי הלך והחמיר. ועל כך נרשם ביומן:

"מצבנו החומרי רע מאוד. חדלו לתת לנו במטבח כל מנת הלחם הדרושה לנו (עלי לציין, שאם מנת הלחם הקטנה, קטנו גם הכנסותינו ממכירת חלק ממנו, כאמור לעיל, כדי לספק צרכים אחרים: שכר דירה, ביגוד וכו'). פעמים רבות אנו קמים מהשולחן כשהננו רעבים. וההנהלה אינה שמה לב למצבנו זה. מחוסר לחם קשה להתמסר ללימודים. חסר לנו אור בלילות (לא יכולנו עוד להשיג את הנפט הדרוש להארה, כמותו בעיר היתה קטנה ומחירו יקר מאד) כדי להכין שעורי בית ולרשום רשימות (הן הרצאות המורים שהיינו מעתיקים איש מחברו בכיתה או מחבר מכיתה אחרת גבוהה מכיתתנו). בכל יום אנו פונים אל ההנהלה שתיטיב את מצבנו. ההנהלה אינה שמה לב

לדרישותינו באשר תקציב הסמינר דל הוא מאוד. המצב הזה מדכא אותנו מאוד. ויש פעמים שמתעוררות בקרב חברי ובי מחשבות אלו: לעזוב את הסמינר, לעבוד ולאכול מיגיע כפינו. קשה לנו לסבול חיים של התרפסות אלה. ותמיכה זו שתומכים בנו הלא היא ניתנת לנו בצורת הלואה שאח"כ (כשנתחיל לעבוד בהוראה) נשלם במיטב כספנו. כתבנו להנהלה מכתב חריף, אנו מבקשים ממנה לשים לב למצבנו".

לא עברו ימים אחדים מאז נרשמו הדברים האלה והנה מהלומה חדשה. וכך נרשם:

כ"ח כסלו תרע"ז (16.11.1916)

"נתחדשו השמועות (ראה לעיל) שהממשלה התורכית מכירה כנתיניה ביוצאי ערי יוון החדשה (זהו האזור בצפון יוון שנכבש מידי התורכים במלחמה הבלקנית בשנת 1912) עד שנה אחרי הכיבוש. גזירה זו חלה גם על ה"שאלוניקאים" שעלו לארץ שנה אחרי כיבוש עירם על ידי היוונים. כשנודע הדבר למנהל א' ילין אמר שאם יקחו גם את ה"שאלוניקאים" לצבא התורכי (כנראה רמז על קבוצת התלמידים שנלקחה בזמנו מקרב ה"רוסים" לצבא התורכי) אז אין לו מקום יותר בסמינר. באופן זה מתרוקן הסמינר מתלמידיו (כנראה, חשב הטובים) לגמרי ולא יהיה לו שום ערך... מסיבת השמועות האלה וכן מסיבת מצבנו החומרי הרע תוקפים אותנו לפעמים רשלנות נוראה וחוסר תשומת לב לשעורים".

היינו נתונים אז בהתנגשות בין מצבי רוח קשים, אף כי לסרוגין, בין יסורי חולי ורעב וביעותי גרוש מהארץ או גיוס לצבא התורכי לבין הרצון העז להמשיך, למרות הכל, בלימוד־ים כדי לקבל סמיכות להוראה וכן להמשיך את פעילותנו החברתית בקרב הישוב הירושלמי. חיפשנו אמצעים כדי לשפר את מצב הרוח על ידי שיחות בין חברים בסמינר ומחוצה לו בעניני ספרות (וה"שאלוניקאים" בחוגם ללמוד תקופת הזוהר

של יהודי ספרד) וכן על־ידי מסיבות ונשפים לעת מצוא. לא עברו ימים אחדים מאז נרשמו הדברים הקשים לעיל, ואני רושם ביומני:

י״ב בכסלו תרע״ז (7.12.1916)

״היום מלאו שלוש שנים ליסוד בתי הספר העבריים (כתוצאה מ״מלחמת השפות״ בארץ). בבית ספרנו חגגנו את היום החשוב הזה. א׳ ילין דיבר מענינא דיומא. הוא הזכיר לנו לעבוד למען הגשמת אותו הרעיון שליבב את הלוחמים. נערכה חגיגה גם בבית הספר לבנים העברי. התלמידים הציגו מחזה מעניין״.

ט״ז בכסלו (11.12.1916)

״הסתדרות תלמידי הסמינר ערכה נשף לכבוד י״ב בכסלו. הנשף הצליח מאוד. התוכן היה עשיר מאוד. ההתלהבות היתה גדולה. כולם שכחו לרגע את עקת הזמן ופרשו מן הדאגות היום־יומיות. לכולם היתה שאיפה אחת: לשמוח, לרקוד, כי אי אפשר לדעת מתי נתאסף מחדש ונזכה לרקוד. כי חיינו ההווים הם רק חיי רגע, כי לא נדע מה יקרה בעתיד״.

פרשת א.מ. ליפשיץ — יוסף חיים ברנר

בשעה שהיינו עסוקים באירועים המשמחים, המתוארים לעיל, לא עלה על דעתנו כי בעצם הימים ההם מתחוללת בין כותלי הסמינר דרמה כאובה: פגיעה קשה של תלמיד הסמינר בנימין ברנר (ברבות השנים ד״ר ברנר, מורה ופסיכולוג ידוע) בכבוד מורו ד״ר נ.ח. (בכל הפרשה נזכר בשם המוסוה ד״ר נבון). ד״ר נ.ח. היה איש אשכולות, צנוע וישר דרך ומשנתו היתה סדורה וברורה. אך רשלנותו בלבוש ועויות פניו שימשו אובייקטים לתלמידים שואפי הרפתקאות לפגוע בו בזמן הלי־מודים בתעלוליהם. היחסים בין ד״ר ח. לבין א.מ. ליפשיץ היו אמיצים. הלה היה תומך ומסייע לו. העילה לפגיעה בכבודו

מצד התלמיד ברנר היתה חשדו של המורה ד"ר ח. כי הוא גנב ספר מספרייתו. הנהלת הסמינר וחבר מוריו התיחסו למעשה בחומרה רבה (התלמיד קרא למורו בפני התלמידים בכיתה "אתה טיפש ושקרן") והחליטו להשעות את התלמיד מלימודיו בסמינר במשך שנה שלמה. המורה א.מ. ליפשיץ היה פעיל במיוחד בקבלת ההחלטה.

לאחר ההחלטה תבע הסופר י.ח. ברנר את עלבון אחיו וביחוד על חשד הגניבה שהוטל בו. וכשלא נענה לתביעתו סטר בשעת ריתחה, במעמד מורים ותלמידים, על לחיו של א.מ. ליפשיץ. כתלמיד הסמינר הייתי נוכח באותו מעמד מביש. הנני מוסר את התרשמותי בלא כחל וסרק כפי שנרשמה ביומני.

ט"ו בכסלו תרע"ז (11.10.1916)

"היום קרתה בסמינר שערוריה גדולה. הסופר י.ח. ברנר סטר שתי מכות לחי למורה א.מ. ליפשיץ וכל זה בפני מורים ותלמידים (אני זוכר את המקרה בבירור גמור בשל חומרתו; היה זה בחצר בשעת ההפסקה הגדולה. הסופר ברנר קרא: ראו תלמידים מה אני עושה למורכם! וסטר לו בפנים). הסיבה היתה כי בהשפעת המורה הנ"ל גורש אחיו מהסמינר על שחרף וגידף את המורה ד"ר נ.ח. הדבר הזה עשה רושם עגום מאוד. המנהל אסף את המורים ואת התלמידים ואחרי שסיפר את המעשה סגר את הסמינר ליום אחד, בתור מחאה כנגד המעשה המחפיר הזה. הדבר הזה הרגיז מאוד את התלמידים כי אדם קולטורי (כך!) יתנהג באופן גס כזה להכות אדם נכבד ומורה זקן. ההתרגזות היתה גדולה. תלמידים אחדים התאספו. שנים מהם התנפלו בזכרון משה (שבה היה גר אחיו) על הסופר ברנר והכוהו. (זכורני היטב מקרה זה בגלל עצם המעשה כי הערצנו את הסופר על הרצאותיו המענינות, בבית העם בירושלים, ובגלל מעשהו של אחיו בנימין בזמן התנפלות הסמינריסטים. הוא חיפה בגופו על הסופר לבל יפגע). אספת

התלמידים שלחה מכתב השתתפות במחאה אל ההנהלה כנגד מר ברנר. כמו כן שלחה האסיפה מכתב לתלמידי הגמנסיה היפואית שיביעו את דעתם על המקרה הזה".

בי"ד בשבט תרע"ז 6.2.1917 נרשם ביומני כי הסופר י.ח. ברנר הביע חרטה על מעשהו בפני ועדה מיוחדת שנבחרה על ידי ועד החינוך אשר שפטה אותו וחייבה אותו לעשות כן.

בשולי אותה פרשה

דברי הבאים יהיו חורגים מזכרונותי והם יוקדשו להערכת המקרה שקרה לפני ששים ושלוש שנים. הגם שלכאורה הענין אינו בעל חשיבות היסטורית אני חוזר שוב על הפרשה בגלל שלושה טעמים: א. פרסומו של המקרה בשנתיים האחרונות (ראה להלן); ב. הערכת הציבור הפדגוגי את הפרשה כמאורע פדגוגי ציבורי וג. הפרשנות שניתנה להפרעות התלמידים בסמינר באותן שנים.

א. פרשת ליפשיץ — ברנר הובאה לידיעת הציבור מחדש ביתר בהירות אחרי 60 שנה על ידי הופעת ספרו של ד"ר בנימין ברנר "גדולה היתה הבדידות" (הוצאת עם עובד 1978). בספר תוארה הפרשה בפרוטרוט והתפרסם לראשונה גם החומר של הסופר י.ח. ברנר על הפרשה שהיה חסוי כל השנים. איזכור הפרשה מחדש הביא את המחנך משה רינות מאוניברסיטת חיפה לטפל בה במאמרו בכתב־העת "עיונים בחינוך" (בהוצאת ביה"ס לחינוך, אוניברסיטת חיפה, אלול תשל"ח), בשם "בנימין ויוסף חיים ברנר — ניתוח אירוע פדגוגי". אחרי ניתוחו את עצם המעשה, למרות — לפי דבריו — שהמאורע בפני עצמו אינו בעל חשיבות הסטורית — הוא רואה ענין לטפל בו כדי לעמוד "על מצבו הקשה ועל לבטיו הרבים של בית המדרש למורים בשנותיו הראשונות והשלכותיהם על הטיפול הפדגוגי במקרה דנן". בעיקר עמד על הליקויים במשמעת התלמידים באותן השנים. בחוקרו בסוגיה זו הוא מסתמך על עדויות של אישים מאותה תקופה והוא קובע כי הליקוי במשמעת קשור בפעילות התלמידים בזמן מלחמת השפות במוסדות "עזרה". עלי לציין כי רוב העדויות הנן מלפני תקרית ברנר (ראה במאמר רינות ביבליוגרפיה) או חודשים מספר אחריה, או עדויות מחוגים תל־אביביים שהיו אז בני־פלוגתה של עמיתיהם בירושלים.

כתלמיד שהיה מעורה בחיי הסמינר באותן השנים, ארשה לעצמי להסתייג מאלה הקובעים שהסיבות לליקויים ולהפרעות שהיו בסמינר

נעוצות במלחמת השפות. הטענה, כפי שניתן להבין מהעדויות של אותן שנים, כאילו פעילות התלמידים במלחמת השפות היתה לה קשר להפרעות בסמינר, היא פגיעה קשה בטוהר המאורע ההסטורי וממחוללין, היינו: השחרור מהשפעות זרות בחינוך העברי בארץ.

מי שחי בימים הגדולים ההם יכול להעיד, כי לא היה מאורע כמלחמת השפות שהסעיר את הישוב העברי בארץ ישראל וביחוד בירושלים, ולא היה מאורע בתולדות החינוך העברי שהעשיר אז את נפשם של בני הנעורים, השריש בהם ערכים לאומיים חשובים והרים את קומתם הרוחנית. ביחוד הורגש זאת באלה שזכו להמנות כתלמידים ביצירה החדשה "בית המדרש למורים העברי" (דוק! העברי) ובמחיצתם של ר' דוד ילין וחלק מחבר המורים. כל שנה חגגנו את יום י"ב בכסלו כאחד החגים הגדולים בישראל (ראה מה שנרשם ביומני לעיל). לא יתכן שמאורע גדול זה יוליד פרי־באושים של הפרעות תלמידים כשם שנטען במקרה של ברנר. ההפרעות שמזכירים ומעריכים אותן קרו אחרי שרובם של המשתתפים ב"ארוע ההסטורי" כבר לא היו בסמינר, מהם שסיימו את חוק לימודיהם ושימשו בהוראה ומהם שנלקחו לצבא התורכי.

אמנם היו הפרעות במשמעת שתוכנן מעשי־קונדס, כנהוג בכל בית ספר, ביחוד כלפי מורים שאינם שליטים בכיתתם או שחיצוניותם ומעשיהם דוחים. ד"ר ברנר בספרו הנ"ל תאר אותם כיד הדמיון הטובה עליו. היו הפרעות מסוג אחר לגמרי שיש להבינן ומהן גם להצדיקן. אלה היו חיכוכים בין ההנהלה ובין התלמידים, וביחוד אחרי גלות ר' דוד ילין לדמשק, בגלל אזלת־יד לבוא לעזרת התלמידים בזמן מוראות המלחמה: המחלות, הרעב והתביעות הקשות של השלטונות התורכיים כלפיהם. שררה אז, בקרב התלמידים המגמה לחזק את הסתדרות הסמינריסטים ולמנוע ממחנכים ומן ההנהלה להתערב בענייניהם. לדוגמא אביא קטע ממה שנרשם ביומני בי' בסיון תרע"ז:

"בזמן האחרון קרו סכסוכים בין התלמידים. היו תלמידים שרצו להגיש את סכסוכיהם למשפט בפני ההנהלה. הדבר הזה הרגיזנו מאוד. התפלאנו כי נמצאו חברים העושים צעד מכוער זה: להעביר ענינים פרטיים לפני ההנהלה. על ידי כך נגזלת חפשיותנו. השתדלתי לבאר לחברים כי אנו צריכים להזהר לבלי התערב ההנהלה בענינינו הפרטיים. השתדלותי הצליחה".

עד כאן על הפרשה העגומה. לפני שאחדל ממנה עוד הערה בשוליה: בפרשה זו ניתבה ביקורת חריפה (בלתי

מרוסנת) ובזלזול רב על ידי התלמיד ברנר ואחיו הסופר על המורה א.מ. ליפשיץ מבלי להסוות את שמו, ואילו שמו של ד"ר נ.ח. המרכיב העיקרי של הפרשה הוסווה (בצדק) בשם ד"ר נבון. גם הוא "זכה" לבקורת קשה תוך פירוט כל תעלולי התלמידים בכיתה ומחוצה לה וגילוי רצונותיו החבויים, ודוקא על ידי תלמיד בר־פלוגתא שלו. נשאלת השאלה: מדוע נהגו כאן איפה ואיפה? הלה בשמו המפורש והלה בשמו המוסווה. אתמהה!

שביב אור באפילה

"הפרשה" נסתיימה והחיים בסמינר נמשכו. ההתמסרות ללימודים גברה בעקבות הודעת ההנהלה כי בקרוב תתקיימנה בחינות הגמר של המסיימים ובחינות במקצועות שונים לתלמידי כתה ד' (שנה לפני הסיום). בין ההכנות האלה נמשכו הקדחת והמלריה ופגעי המלחמה. בהגיע חג החנוכה לא נתקיימו, בשל בריאותנו הלקויה, הסיורים שהיינו רגילים לערוך במדבר יהודה ולעין גדי ומצדה. למרבה הפלא לא יכולנו לוותר על מסיבות השמחה. וכך רשום בחנוכה ביומני:

"בחנוכה זו שבענו נשפים, וביחוד הצטיין הנשף שהיה במוצא. השמחה היתה גדולה. רקדנו עד אור הבוקר". שמחה זו באה עלינו ה"שאלוניקאים" מידידנו משה דוד גאון, שהיה אז מורה יחיד במוצא, וזיכינו בה את יתר חברינו. הזמנתו לנשף במוצא באה במכתב האופייני לו בכ"ד בכסלו תרע"ז. וכדי לציין את האיש ואת מסיבות הזמן אצטט חלק ממכתבו: "מפינתי, השקטה והעזובה אדם, לא מתענוג מיוחד אמרתי אשתולל ואערוך במוצא נשף, כי מי כמותכם יודעים שדעתי אינה פנויה לזה וכי איני רודף אחרי התענוגים באיזו צורה שהם. ראשית מצב הרגע לא ירשה, ושנית באשר אינם מביאים לנפש כל תועלת ולא ימלאו את סיפוקה. מה שייך נשף לנפש תגידו ואנוכי אענה". במכתבו הוא מסביר את

מעשהו שלא התאים לאדם שהיה נחבא אל הכלים, שצעד בנתיבו היחידי בודד משאונה של ירושלים דאז, גדוש לבטים בחוג הצר במושבה הרחוקה בין דרדקים ממש. והוא מוסיף במכתבו: "נשף במוצא! אם חכמתכם־אשריכם, ואז תבינו כי בכדי למלא את הריקניות שבחיים עשיתי זאת: ערכתי וסי־דרתי עד כמה שיכולתי". ומשמעות מיוחדת יש לפנייה ל"שא־לוניקאים" המעידה על המחשבות שהעסיקו אותו שם, "בפינתו השקטה", על עליה זו של צעירים מעיר ואם בישראל, ועל יחס הקרבה המיוחד אליהם כיליד בוסניה אשר בצפון האי הבלקני. והוא כותב: "ואתם (השאלוניקאים) כאחים לצרה, קרואים לקחת חלק בראש. אף כי אהבתי לכם אינה נבלטת כל עיקר ועד היום מחוסר נחיצות לא גליתיה. יום יבוא וצאצאי הגזע הנפלא שבחצי האי הפירנאי יגדלו (גימל בקו־בוץ) ויסדרו (סמך בקובוץ, כך הוא מנקד, ד.ב.) לאחות את הקרע המפריד — זה נעשה אצלי למשאת שאיפותי — יתאחדו ויתאגדו ובהסתדרם יזכרו לטובה את הבנים הראשו־נים שעלו אל הארץ לחונן את עפרה ולהכין את עצמם למחנכים". הוא מבטיח במכתבו ש"אם יהיו זוגות מספיקים אפשר אסדר קאדריל (ריקוד מיוחד) אחד אחרי שיגמר סדר התוכנית".

הנשף התקיים, והשאלוניקאים לא הכזיבוהו. המחזה שערך עם תלמידיו הוצג, והשולחנות היו ערוכים במיטב העוגות שלא נראו בחיינו בירושלים בעיתות הרעב. הוא אף מילא את הבטחתו וניהל את ריקודי הפולקה, הרונדו והקאד־ריל והמסיבה נמשכה, כאשר נרשם ביומני, עד אור הבוקר.

בעותי מות

לא עברו ימים מספר מאותה שמחה, שהיתה כמעט מן האחרונות בקדרות חיינו בימי המלחמה, והנה ניתך עלינו אסון נורא: נקטפה בעצם עלומיה בת עירנו מרים הררי ז"ל.

וכך נרשם ביומני:

י"ג בטבת תרע"ז (7.1.1917)

"כל כמה שתרצה להתקרב אל שמחת החיים ולשכוח את המציאות המרה המלאה פגעים וצרות, הנה באים המקרים וגוזלים מאתנו את ששון החיים ומשקיעים אותנו ביאוש נורא. בר"ח טבת חלתה אחת מחברותנו, ילידת עירנו אסתר הררי בדלקת הריאות. טיפלנו בה מאוד. הזנחנו את לימודינו ועמדנו על המשמר יומם ולילה למרות מזג האויר הקשה, כי הימים היו ימי סגריר מאין כמוהם. רופאים רבים בקרוה וכולם רצו להצילה ולהבריאה. אולם המחלה התחזקה. וביום ו' י"א בטבת עלתה נשמתה של חברתנו בטהרה השמימה. עמדנו המומים בפני המקרה המעציב הזה. קשה היה לנו להשלים עם הרעיון שתסתלק מאיתנו בעצם עלומיה ובזמן שנתגשמה שאיפתה ללמוד בבי"ס לגננות... לוינו אותה אל בית עולמה בהר הזיתים והספדתיה בשם חברי. המקרה דכאנו מאוד וגזל מאתנו את ששון החיים. ידענו כי המקרה הזה עתיד להשפיע על עליית נוער משאלוניקי לארץ ישראל. ההורים יהססו בעתיד להפרד מבנותיהם ומבניהם הצעירים לשולחם לארץ רחוקה ואף אם תהיה ארץ ישראל".

אחרי האסון נמשכו החיים במלוא הסבל ממחלות ומחוסר האמצעים — כך רשום ביומני — להנעלה ולהלבשה. גם השמועות שנפוצו כי תכרת ברית שלום בקרוב בין הנלחמים פסו. השמועה על התקדמות האנגלים במלחמתם בחצי האי סיני ועל כיבוש אל־עריש עוררה תקוה בלבנו כי בקרוב נחלץ מצרותינו. ולמרות כל הסבל — אני רושם — אני עובד לילה ויום למלא את חובותי. ובכ"ד בטבת תרע"ז 18.1.1917 רשמתי ביומני: "היום נבחנתי בחינת גמר בספרי הפרוזה שבתנ"ך. הבחינה הצליחה מאוד וקבלתי את הציון כמעט טוב מאוד". ועוד הוספתי: "בימים האחרונים שמענו הרצאות חשובות מפי מורים וסופרים והמצוינות שבהן: הרצאת המשורר

טמקין על הסופר שופמן והרצאת ד"ר חכם על הארמית־יהודית".

אלא שכעבור ימים אחדים נרשם ביומני בר"ח שבט (24.1.1917): "היום הגיעה פקודה מאת הויזיר ג'מאל פחה לגרש את א' ילין. ידיעה זאת הרעישה את לב המורים והתלמידים; האיש הנעלה הזה נחשב כאב הדואג לבניו, ובנסיעתו נהיה מופקרים לכל הצרות".

בפקודה זו נסתיימה תקופה חשובה בתולדות בית המדרש למורים העברי.

גלות יילין והשלכותיה

ארכה של עשרים ושנים יום ניתנה למנהלנו ר' דוד ילין כדי לסדר את ענייניו החינוכיים והציבוריים לפני גרושו מהארץ. נוסף לזאת הגיעה ההודעה על גיוס שניים מהמורים לצבא התורכי. ימים אלה הורגשו מאוד בחיינו הקשים והאפורים. בסמינר הוקדמו בחינות הסמסטר, סוכמו בחינות הגמר של מסיימי הסמינר ונערכה להם מסיבת פרידה. לתלמידי כתה ד' (וה"שאלוניקאים בתוכם) הוקדמו בחינות הגמר בשני מקצועות בגלל קריאתו לצבא של מורנו ד"ר אלכסנדר סלושץ (ברבות הימים — א. כרמון, מטובי המורים בארצנו ושליח הסוכנות היהודית במחנות העקורים באירופה). כן נקבעה מכסת התמיכה לקיום צרכי התלמידים הנזקקים ונערכו תוכניות להמשך הסמינר מבחינה תקציבית ומנהלית. בינתיים (4.2.1917) הגיעה גם הידיעה על הצטרפותה של ארצות־הברית למלחמת העולם הראשונה נגד תורכיה.

עשרים ושנים הימים בהם התכוננו לבחינות וניגשנו אליהן, ואשר היו מלאי מתח נפשי עצום, היו כעין אתנחתא מקשיי החיים היום־יומיים, היינו: הרעב, הקדחת והחרדה לעתיד כשמנהלנו יפרד מאתנו. ולמרות הכל היה שכר לאי־מוץ כל הכוחות הדלים ולשותפול הגורל בין חברים הנתונים

במצוקה ולגילויי העזרה הדדית המוחלטת ביניהם. המורים הראו נדיבות לב והקלו בדרישותיהם. תוצאות הבחינות היו משביעות רצון, הציונים סיפקונו והעלו בחיינו האפורים את הערכתנו העצמית ואת ציפיותנו לעתיד.

בשולי ימי הארכה לגלות ילין אביא את הדברים המעטים שנרשמו ביומני עם כניסת ארצות הברית למלחמה שתוצאו־תיה נרגיש בעתיד.

כ"ט בשבט תרע"ז (4.2.1917)

היום הגיעה טלגרמה שאמריקה יצאה למלחמה בתורכיה. עובדה זו תגרום לנו יושבי הארץ צרות רבות. צריך לדעת שעד כה מתקיים כל הישוב היהודי הארצישראלי מהכסף הבא מאמריקה. ועכשו לא תראינה יותר האוניות האמריק־איות המביאות לנו תכופות מכולת. ואם הכספים לא יגיעו להחזקת בתי הספר יהיו נאלצים לסוגרם".

ה"ארכה" נסתיימה. הגיעה השעה להפרד ממנהלנו. קשה לתאר את הרגשתנו באותו ערב פרידה. ארשום את הדברים המעטים והפשוטים שנכתבו ביומן באותו יום:

אור לכ"ב בשבט 14.2.1917

"למחר יסע מנהלנו החביב דוד ילין לדמשק בפקודת הממשלה. לכן התאספנו היום מורים ותלמידים להפרד ממנו. שני תלמידים דיברו בשם התלמידים וציינו את גודל נפשו של מנהלנו החביב. דממת קודש שררה אז באולם ועינינו לא נלאו מלהביט בפניו המלאים תוגה של מנהלנו. אחרי דברי התלמי־דים דיבר א' ילין. דבריו עשו רושם גדול על כולנו. למזכרת חילק למורים ולתלמידים את תמונתו. כאב הנפרד מבניו כך נפרד מאת תלמידיו כשדמעות נזלו מעיניו".

בבוקר לוינו אותו בסך לתחנת הרכבת.

בגלות ילין נסתיימה, כאמור, תקופה חשובה בתולדות בית המדרש למורים העברי. במקומו נתמנתה הנהלה המורכבת משלושה מורים, מהחשובים ביותר בחבר המורים, והם: א.מ. ליפשיץ, שלמה שילר ויוסף בר"ן מיוחס. הרכב זה בא למלא את כל צרכי הסמינר המיוחדים. א.מ. ליפשיץ כאישיות הדו־מיננטית אז בסמינר אחרי ד' ילין, וש' שילר כאישיות פדגוגית ומוסרית המקובלת על המורים ועל התלמידים. יוסף מיוחס, אם כי לא היה לו מעמד מיוחד בחבר המורים, היה דרוש לכולנו בגלל היותו חבר בועדי הקהילה היהודית בעיר שעסקו בהגשת סעד לקשי־יום וסידור הלוואות לנצרכים וכן בגלל קשריו עם השלטונות וקרבתו המשפחתית לד' ילין (הרעיות היו אחיות, בנותיו של הסופר והעסקן יחיאל מיכל פינס).

בחיי יום־יום הרגשנו כי המנהל בפועל היה ליפשיץ. בתחילה לא יכולנו להסתגל אליו בגלל המרות שהטיל על כולנו ובשל קשיחותו להענות לתביעותינו להטבת מצבנו החומרי. כל הזקוקים לעזרה חומרית, ובמידה גדולה ה"שא־לוניקאים", השרידים של תלמידים עולים מחוץ לארץ, היו בעיניו כמטרד שהפריע לו לנהל בשלוה את הסמינר. במקרים של חוסר משמעת בשעורים או מחוצה להם לא היה יכול לעצור ברוחו ובשעת ריתחה היה מטיח בתלמידים דברים קשים שהיו פוגעים בכבודם העצמי. חלפו עברו הימים של היחס המיוחד כלפינו, בהם נהנינו מגישתו האבהית של מנהלנו ד' ילין, מההתענינות המיוחדת של עקרת ביתו למצבנו ומהתרועעות עם בניו. שינוי זה פגע בנו קשות עד כדי הרהורים על עזיבת המערכה. חששנו מהנמכת זקיפות קומתנו, שהיתה בה מה"גרנדיזה הספרדית" שירשנו מאבו־תינו באותה עיר חופשית שגדלנו בה. והרי קטע מדברים

שנרשמו באחד מימי המצוקה החומרית ובעיקר הרוחנית. והדברים, אם כי לא דברי יחיד, על דעת רבים הם.

כ"ז ניסן (19.4.1917)

"המצב החומרי הרע שהננו נתונים בו גוזל מאתנו את חופשנו ואת הכרת עצמנו. רגשותינו מחוללים לעינינו ואנו שותקים וכובשים פנינו בקרקע. העזרה שאנו מקבלים מהנהלת בית הספר קיבלה צורה של חסד, פילנטרופיה, ולא בצורת הלוואה כפי שנקבע לפנים. מראים עליך באצבע כאילו אתה פושט יד לכל עובר. מצב זה מדכאני מאוד. לו יכולתי להמלט מהעיר לאחת המושבות ולהתפרנס מיגיע כפי, אך אין בי כוח לעשות זאת. מצב הבריאות רעוע. הקדחת פוקדת אותי לעתים קרובות. מקרים אחדים שקרו בימים האחרונים הראו לי עד כמה הושפלנו. זכינו לשמוע מממלא מקום המנהל מר ל. שאנחנו אנשים "קטנים", "פעוטים", כשאחד מחברינו פנה אליו להיטיב את מצב הסמינריסטים. כמה מילה זו מדכאה את רוח הצעיר אשר כוחו במתניו ואשר הכרה עצמית מפותחה לו. מוכרחים לשתוק. חסרונו של א' ילין מורגש מאוד. הוא התייחס אל התלמידים כאב הדואג לבניו, אף פעם לא הקניטנו בשעה שהגיש לנו את תמיכתו".

המצב הורע מיום ליום. גרוש היהודים מיפו ומתל־אביב דכאנו מאוד. בירושלים הורגשה בהלה לבאות. נפוצו שמועות שבקרוב תחול גזרת גרוש גם על יהודי ירושלים. בתחילה על נתיני הארצות הנלחמות בתורכים, אח"כ על נתיני הארצות הפוסחות על שתי הסעיפים ועל אלה המתכוננות להצטרף. נודע כי הממשלה מוכנה להסיע על חשבונה את כל המהגרים מירושלים ולהביאם עד קושטא. הצורר ג'מאל פחה החליט להרחיק מהעיר את הסוחרים היהודים הגדולים ואת עסקניה החשובים. הוא החליט לרוקן את ירושלים מתושביה היהודים. וכה נרשם ביומני:

"בר"ח אייר נפתח הסמינר אחרי פגרת הפסח. נתקבלו מורים חדשים כדי למלא את מקומם של אלה הנוסעים לעבודת הצבא. אחד ממורינו ד"ר נ. חכם גורש כנתין רומני. מצב הרוח בסמינר עגום מאד. בסך הכל לומרים 23 תלמידים. ובכלל מצב בתי הספר העבריים אינו מזהיר. רוב המורים הצעירים ברחו מירושלים והתחבאו בגליל כדי להפטר מהצבא התורכי. עוד לא הספקנו להכין את עצמנו ללימודים והנה נתגלו מעצורים שיפריעו בעד מהלכם התקין ואפשר גם יגרמו להפסקתם. שוב נפוצו השמועות על גרוש היהודים מירושלים. כדי לברר את אמיתותן ניגשתי עם אחד מחברי לקונסול היווני לשמוע מה בפיו. הוא אישר שאכן נכונה השמועה. ג'מאל פחה הודיע לו כי אכן הגזירה בעינה. הקונסול יעץ לנו לעזוב את העיר בהקדם האפשרי כדי שיהיה סיפק בידינו להסתדר בעוד מועד ולא להתפס אח"כ בבהלה. דברי שיחתנו עם הקונסול נמסרו להנהלת הסמינר. הועד המפקח על בתי הספר העבריים התאסף כדי לדון על המצב. בסמינר היו ויכוחים נוקבים אם לסגור את הסמינר. שלמה שילר עמד על המשך הלימודים ולא לעזוב את ירושלים וביחוד, לפי דבריו, בשעת חרום זו בחיי תושבי היהודים. א. ליפשיץ היה בעד חיסול מיידי של הסמינר ולזרז את התלמידים הנתינים (קרי ה"שאלוניקאים") לעזוב את העיר. וכשטענו כיצד יפקירו אותנו מבלי לדעת לאן לפנות? נאמר לנו: שגורלנו כגורל כל יתר התושבים בעיר. וכי לא נוכל לקבל שום אחריות עליכם. טענתנו: במה אנו גרועים מתלמידי הגמנסיה הרצליה בתל־אביב שסודרו בזמן הגרוש במושבה שפיה שעל יד זכרון יעקב, ענה חבר ההנהלה: "תנאי יפו אינם דומים לתנאי ירושלים". הרגשנו כי חלפו ימי דוד ילין, חדלו מלהתחשב ומלטפל במצבנו.

באספה הסוערת שהתקיימה בינינו ה"שאלוניקאים" הוחלט, אחרי ויכוחים, שלא להצטרף לקבוצה הגדולה של

נתיני יון שהתכוננה לעזוב את ירושלים, ולהודיע להנהלה כי למרות הכל אנו נשארים כתלמידים בסמינר עד הרגע האחרון".

בו ביום

"אחד מחברינו בא ממושבות יהודה וסיפר לנו על המצב במושבות. יפו ותל־אביב התרוקנו מתושביהן. יצאה הפקודה לגרש את המשפחות שבמושבות. הגברים ישארו בהן עד סוף הקציר. הישוב עומד להחרב וכל עבודת העם במשך 30 שנה, הולכת לאיבוד. מאידך חושבים לסגור את בתי הספר העבריים בגלל היותם בתי ספר ציוניים. אומרים שבאירופה יש תנועה גדולה בעד הציונות ומדברים על עתיד עם ישראל".

שוב הגיעו ימי רגיעה. הנהלת הסמינר נאותה להמשיך את לימודינו ולעזור לנו במצבו החומרי. ושוב היה אימוץ כל הכוחות ללימודים. כל היום היה קודש ללימודים. בלילות הכנו את שעורינו לאור הלבנה באין אפשרות להשיג נפט (כי לא היה בנמצא) או אפילו שמן לפתילה. הכנסת המקצוע החדש בתכנית לימודינו "הוראה מעשית" עודדה אותנו מאוד. התחלנו להתאמן בהוראה בביה"ס לבנים בהדרכתו של המורה הדגול ח.ל. זוטא. והנה לאט לאט — כך נרשם ביומני בי' בתמוז — אנו מתקרבים לגמר הלימודים ו"אנו נכנסים לעולם ההוראה". לימוד זה הביא לשיפור שיטות ההוראה בשעורי הערב שהיינו נותנים, שלא על מנת לקבל פרס, לנוער ואף לאמהות וביחוד לאלה שבעיר העתיקה בירושלים.

בחיי יום יום השתדלנו להתעלם מהמאורעות העגומים המתרחשים בעיר. נשאנו בדומיה את מחלותינו וביחוד המל־ריה שתקפה אותנו לעתים קרובות. הנטיה היתה להתבודד עד כמה שאפשר מהחברה ולחיות חיים פנימיים שכולם קודש להשתלמות עצמית, ולסיים את חוק לימודינו בסמינר. נרמז

לנו כי יפחיתו חצי שנה מלימודינו ויקדימו את מתן הסמיכות להוראה. מה קלעו למצבנו דברים שקראתי אז (כ"ז תמוז תרע"ח 16.7.1917) בספר "בדד" מאת הסופר השבדי יוהן סטרינברג: "זהו יסוד ושורש של הבדידות, האדם מסתתר במטוה של משי הנארג מתוך חוטי נפשו, קופל בתוכו ומצפה לתמורה המחויבת להיות. האדם חי את חייו ביחידות ואינו נוגע בישותם של אחרים אלא באופן טיליפטי. האדם ממית את עצמו על מנת לקום לתחיה, מגדל את עצמו לדבר מה חדש ומחוסר־דמות". אחרי קריאת הדברים רשמתי: "כמה דברים אלה קלעו אל המטרה בנוגע למצב רוחי! בדידות זו שאליה אשאף אולי תהיה מועילה לי מאוד כי אחריה אני חפץ לקום לתחיה. ימים אלה, אני חש, הם הימים האחרונים של הקריזיס של תקופה רועשת, של תקופה מלאת נסיונות. ואולי תתחיל מכאן תקופה מזהירה יותר".

המשטרה בעקבות ה"שאלוניקאים"

באו המאורעות ו"התקופה המזהירה" מאתנו והלאה. בי"ג באב 1.9.1917 נרשם ביומני:

"ימי החופש ממשמשים ובאים. בחינות סוף השנה נגמרו (ובהצלחה רבה), והנה ירשם בתעודה "יעלה לכתה ה'". לכתה ה'! מלתא זוטרתא היא זאת?. אתה עולה לסיליקטה (כך קראו אז לכתה המסיימת). הנך מתקרב להגשמת שאיפו־תיך. עוד שנה ותדרוכנה רגליך בשוק החיים ותהיה חופשי לנפשך. באחת, אדם עם כל שאיפותיו ותקוותיו, אדם — מלא חובות ומלא דאגות. אולם המציאות המרה הנה באה והפ־ריעה לכל החזיונות שחזית והיטתה אותך מדרך החיים. והמעשה שהיה כך היה: בט' באב טיילנו אני ושני חברי לעין כרם. בדרך דיברנו על תחיית עם ישראל ועל הגאולה הקרובה לבוא לעמנו. כי בימים האחרונים שמענו ששוררת תסיסה גדולה בכל העולם היהודי. באירופה ובאמריקה מדברים על

הגשמת תקות ישראל וכי עם הפתרון מדיני שיקבע לעמים הקטנים (פעולה חיובית שלאחר מלחמת העולם) יקבע גם גורלו של העם היהודי, ואפשר גם תבוא הגאולה השלמה. בערב אחרי שהרחקנו עד אחרי מוצא שבנו ירושלימה. והנה בלכתנו ברחוב יפו נתקלנו בראש הקומיסרים (המשטרה) עריף ביי (מכירנו משכבר). הוא הזמין אותנו לסור למחרת אל הסאראייה (בית הממשלה המרכזי) למסור לנו צו בקשר לנתינותנו היוונית. למחרת, אחרי פקפוקים רבים, הלכנו אל ארמון הממשלה לדעת מה ידרשו מאתנו. שם נודע לנו שהגיעה פקודה לגרש את כל אלה שנולדו ביוון החדשה (שאלוניקי, קב׳אלה ועוד). עריף ביי העמיד בפנינו דרך אחת: להתעתמן מיד ולהשאר על־ידי כך בירושלים. כמובן שלא ענינו בחיוב כי ידענו שבעוד זמן קצר יהיה עלינו להתגייס לצבא. מצד שני, לא רצינו לעזוב את הארץ ולנסוע לשאלוניקי (מה שהבטיח לנו). חבל להפסיק את לימודינו, ובכלל קשה להפרד, ומי יודע עד מתי, מארצנו החביבה. עריף ביי תבע תשובה מיידית, אך ביקשנו לדחותה למחר, הוא הסכים ואיים שהפעם לא נתחמק מהמשטרה.

מסרנו את הידיעה להנהלת הסמינר. נוכח הגזירה החדשה הזאת שררה בסמינר תסיסה גדולה ונקראה אספה דחופה של ההנהלה ושל חבר המורים לדון במצבנו. כולם היו אובדי עצות. לבסוף הודיעו לנו את ההחלטה להפסיק את לימודינו בסמינר. הוצע לנו להמשיך את לימודינו בגמנסיה הרצליה שתפתח בחיפה. החלטה זו לא מצאה חן בעינינו, מפני שתי סיבות: ראשית, איננו יודעים אם נתקבל שם לכיתה הגבוהה האחרונה ושנית, מי ידאג למצבנו החומרי.

החלטת הסמינר דיכאתנו מאוד. עלינו להגיש למחרת תשובה לעריף ביי. דרך אחת עמדה לפנינו: לברוח למושבות יהודה עד יעבור זעם. אחד מטובי המורים בסמינר, ד״ר

מהרש"ק (1880 — 1950), מסר לנו את המכתב דלהלן לכל מאן דבעי:

"המוכ"ז, הצעירים השלוניקאים הם מטובי התלמידים בכיתה העליונה של בית המדרש למורים בירושלים. מסיבה בלתי תלויה בהם הם נאלצים לעזוב את מקום שבתם ולנדוד. ראויים המה — הצעירים האלה — שיקלו את גורלם הקשה ושיקרבום בכל מקום בכל מה שאפשר. חובה מוטלת על כל אחד ואחד מחברינו לנהלם בעצתו ולדאוג להם עד אשר יסתדרו וימצאו מקום מנוחה".

מהנהלת הסמינר קיבלנו את המכתבים האלה:

למר ק"ל סילמן, חיפה

ידידי הטוב! אלה שלושת תלמידי שלמדתים תורה כמה שנים, יגלו עכשיו ממקום למקומות, אל אשר ישאום הרוח, בצוק העיתים. בבקשה ממך, נא בכל לשון בקשה, אם יגיעו לחיפה עירך לעמוד לעזרתם בעצה ובמעשה, כפי מה שתוכל ויותר ממה שתוכל. ותודה לך למפרע. שמותיהם ידועים לך: סאיאס (זה הצעיר שיצק מים על ידך בעלון של "חרות"), דוד בנבנשתי, צעיר בעל שרש וענף ביהדות ובתורה, ומשה עטיאש נאמן רוח ותלמיד למופת...

א.מ. ליפשיץ

למר ליבוביץ טבריה,

ארשה לעצמי להמליץ על שלושת התלמידים: עטיאש, סאיאס, בנבנשתי — ואבקש מאת אדוני בכל מיני בקשה שיתמוך בהם בעצה ובמעשה. ותודה לאדוני למפרע, ואביע בטחוני שבודאי יעשה כל מה שיוכל בעד "בני אורין" שגלו מעל שולחן תורה.

א.מ. ליפשיץ

ט"ו מנחם־אב ירושלים תרע"ז.

במוצאי שבת ט"ז באב (4.9.1917) עזבנו את ירושלים "ונלך (כך נרשם ביומני) באשר נלך מבלי לדעת לאן פנינו מועדות אולי לגליל ואולי לאחת ממושבות יהודה, ומה נעשה בעתיד? וכיצד להתהמק בדרכנו מעיני המשטרה? הרי בידינו ויסיקה (תעודת זהוי) ובה רשום כי אנו נתינים יוונים? נראה מה ילד יום?"

בדרך לא דרך

יצאנו מירושלים ובידינו "מכתבי המלצה" לאנשים שלא הכרנו ולמקומות שלא היה לנו עליהם שום מושג. לא ניתנו לנו הנחיות כיצד לפעול ומה יהיו מקורות פרנסתנו. לא הוברר לנו מה טיבו של המוסד החינוכי שהופנינו אליו שקוראים לו "גמנסיה הרצליה" הגולה מעירה תל־אביב לאי־שם בחיפה או למושבה הקטנה שפיה הסמוכה לזכרון יעקב. מדוע לא צרפו למכתבי ההמלצה גם מכתב שיציג אותנו בפני הנהלת המוסד? הרגשנו שהופקרנו על ידי מנהלינו. הרגשנו שאנו בעיניהם מטרד מדיני שיש צורך להרחיקו בהקדם מתוך אימת הרשויות התורכיות.

מגבעת שאול, שאז היתה בראשית בנייתה, ירדנו בדרך הרומית העתיקה למוצא. בדרך שוחחנו על האמצעים שעלינו לנקוט כדי להתחמק מהקנון ג'אוש (שוטרים מיוחדים) המת־הלכים בערים ובדרכים כדי לתפוס פ'ררים (עריקים מהצבא), נתינים של הממשלות שהכריזו מלחמה בתורכים וביניהן יוון ועיקוב אחרי תנועתם של חברי ניל"י (הארגון שעסק בריגול לטובת הצבא הבריטי). מאידך, תיכננו תוכניות כיצד להשיג מקורות לפרנסתנו אחרי שניתקנו כליל מהורינו ונפסקה, אמנם זמנית, התמיכה שקבלנו מהסמינר.

עמדנו לפוש במוצא. אך נזהרנו מלסור לפונדק הערבי שעל יד הנחל והסמוך למעינות, מפחד הפגישה עם הקנון ג'אוש.

סרנו לבית האכר יצחק כהן שהיינו מבאי ביתו בזכות בנו־חברנו אמוץ. נהנינו ממאכלי החלב ומשיירים של סעודת השבת שהעניקה לנו עקרת הבית שטוב לבה היה ידוע לנו. קנאנו בחברנו אמוץ החי בין כורמים ויוגבים באדמות המולדת. אחרי שנים נודע לנו מפי אמוץ, שלא היינו היחידים שמצאו מקלט בטוח בביתו כי אם גם גדולים מאתנו, כגון הסופר יוסף חיים ברנר ול. שקולניק (לוי אשכול) מצאו כאן מסתור מהשלטונות התורכיים.

ממוצא הלכנו בדרך העולה לקסטל (מי פילל אז מה יתרחש בעתיד הרחוק בהר זה במאבק לשחרור ירושלים!) ומשם במורד לעבר ואדי עאלי (הוא הגיא שיקרא בעתיד שער הגיא — באב אל ואד — נתיב הגבורה בישראל). לעתים פגשנו בחשכת הלילה שיירות של גמלים עמוסים מרכולת לירושלים וכפריים בודדים מכפרי ההר עמוסים סלי ירקות רעננים, או עגלת נוסעים שלא נמנינו על נוסעיה מסיבת חסרון־כיס. התקרבנו לפונדק שבבאב אל ואד אך לא חשבנו לנוח בו. על יד הפונדק היתה תחנת המשטרה. הסתננו בין השיירות שהפכו להיות יריד־זוטא. שרכנו את דרכנו והתחמקנו אט אט מעיניהם הבולשות של השוטרים שסימן ההיכר שלהם היה תלוי על חזיהם. ואולם כשצעדנו משער הגיא בכוון דרום בדרך המוליכה להרטוב השיגנו שוטר כשרובהו דרוך מולנו. מיד הגשנו את הויסיקה (התעודה) המעידה על נתינותנו הזרה. חשבנו שלא ידע, כרובם של השוטרים אז, לקרוא את הכתוב בה — יוון. "הרי נתינים יוונים אתם" — אמר השוטר — "ודינכם נגזר לצאת מן הארץ". "אכן נכון הדבר — אמרנו — "אנו מתכוננים לכך. אנו ניגשים להפרד מקרובינו בהרטוב ומחר נצטרף בירושלים לקבוצת היוונים הנוסעת צפונה לדמשק". התנצלותנו נראתה לשוטר אחרי שהבטחנוהו כי שוב נפגש כאן בבאב אל ואד.

בשעות הבוקר הגענו להרטוב ונתקבלנו בבית משפחת בכר הכבודה בסבר פנים יפות. האוירה בבית זהה לזו שהר־גשנו בחיק משפחתנו בעיר המולדת. בני המשפחה, גדולים וקטנים, דיברו יהודית־ספרדית. סדרי הבית, מאכליו ומשקיו היו ידועים לנו ועוררו בנו געגועים רבים. בביקורנו הפעם נודע לנו על יוזמת בני המשפחה הצעירים לפתח את משק הוריהם על ידי הכנסת ענפים חקלאיים חדשים כגון גידול דבורים ונטיעת כרמים וכן הכנסת ענף תעשייתי מסויים. על גידול דבורים בהרטוב לשם רדיית דבש הזכיר אחד החברים, על דרך־החידוד, את שמשון הגבור, תושב צרעה הסמוכה להר־טוב, שרדה דבש מקן דבורים ששכן בגווית האריה, אותו שיסע כגדי (שופטים י״ב). החזיק אחריו ראש המשפחה, איש נשוא פנים מבחירי יהדות בולגריה: ״מענין לציין מה רבות המסורות העתיקות על שמשון המתהלכות עד היום בין הפלחים שכנינו. שני כפרים בסביבה מזכירים בשמם את סיפור שמשון: כפר אחד נקרא אל־אסד לאמור, האריה והשני אל־עסל — הדבש. אף קברו של שמשון, הנקרא בפיהם בשם ״בעל התלתלים״, מצוי לפי המסורת שלהם בקרבת חורבות בית שמש העתיקה.

המשכנו את דרכנו מערבה לאורך נחל שורק, התעכבנו בחורבת שורק, היא מקום מגורי דלילה, עברנו את המושבות כפר אוריה, חולדה, עקרון ומשם לרחובות. המושבה הזאת היתה ידועה לנו מאז ששהינו בה בימי החופש דאשתקד ועבדנו בכרמיה. תמיד מצאנו בה לחם — בעבודתנו בקטיף השקדים ובבציר, ושעשועים — בכרמים ועל הגורן עם בני הנעורים העליזים. אלא שהפעם גברו חברים ילידי גדרה, שלמדו אתנו בסמינר; הם פגשונו באקראי ברחובות והשפיעו עלינו להלוות אליהם למושבתם.

גדרה — מושבת הבילויים! שם שקסם לנו ושהיה בו כדי לעורר זכרונות וגעגועים מימי נעורינו. הרי הבילויים הם אותם הבחורים מרוסיה שאונייתם היתה עוגנת בנמל שאלוניקי בדרכה לארץ ישראל. הם היו מבקרים לעתים בבית ספרנו "תלמוד תורה", מספרים על תנועת חיבת־ציון ברוסיה ועל מטרתם לעבוד בארץ וללמוד בה, פגישות אלה הם שהעמיקו בנו את השאיפה לעלות לארץ.

בני גדרה קיבלו אותנו בסבר פנים יפות. היו ביניהם כאלה שביקרו בשאלוניקי, שהיתה בעיניהם, לפי דבריהם, מדינה יהודית זוטא בארצות נכר. הם העניקו לנו טובות רבות בהארחה ובתעסוקה בעבודות העונה — הקציר והבציר. בעבודות אלו היינו נפגשים עם בני האכרים ובנותיהם. מהם למדנו רבות על תולדות ההתישבות בארץ, על לבטי האכרים ואגב כך גם על המקומות ההסטוריים שבסביבה. הפגישות בלילות בגורן ובמלונות שבכרמים, השמחות והאהבהבים שהיינו שרויים בהם, השכיחו מלבנו את הקדחת (שעוד הציקה בכל תוקפה), את הלבטים, הריחוק מאונס מירושלים ואת אי ידיעת הצפוי לנו בעתיד. וכך נרשם ביומני (13.8.1917): "וכל ימי שבתנו במושבה הזאת היו כעין חג ארוך, וזכור נזכרם תמיד לטובה".

עזבנו את גדרה עמוסי חוויות וידע ואף עם סכום ניכר של בישליקים (מטבע תורכי) שהשתכרנו בעבודתנו בבציר.

מגדרה באנו לרחובות. במטבח הפועלים נפגשנו עם פועלים חקלאיים מהגליל התחתון שהיו רגילים לבוא בתום עונת הקציר במחוזם אל המושבה לעבוד בבציר. מהם שמענו על המתהוה בארץ ובתפוצות ישראל. והימים — ימים של קרבות קשים בדרום הארץ, ימים שהדרכים לחיפה משובשות, בעיקר בשל מצוד השוטרים התורכים אחרי אנשי ניל"י (ראה לעיל). בתנאים אלה היה עלינו להחליט על דרכנו בעתיד. באחד

הערבים הממה אותנו הידיעה: שאלוניקי עלתה בלהבות! ב־18.8.1917 התחוללה בעיר תבערה גדולה וחלק העיר המאוכלס בעיקר על ידי יהודים עלה כולו באש. שבעים ושלושה אלף נפש נשארו ללא קורת גג, ללא רהיטים וללא רכוש. כעת נסתתמו בשבילנו כל מקורות העזרה מהקהילה הדוויה ומהורים מדוכאים ונטולי אמצעים. וצרת־יחיד — נגוזו כל תכניותי לרכז ביום מן הימים את צרורות כתבי היד והספריה עתיקת היומין שהשאיר אחריו סבי הרב ירושת אבותיו הגדולים.

אובדי־עצות התהלכנו ברחובות. התקפות הקדחת עוד העיקו עלינו מאוד. לא קבלנו כל סיוע בריאותי ואף לא אירוח מתאים. ואז נוכחנו שרק ירושלים, על אף כל פגעיה, קרובה ללבנו, וכי יש עוד לנסות ולשכנע את הנהלת הסמינר לבל תמנע מאתנו לחיות בצל קורתו.

החזרה לירושלים היתה קשה ומיגעת. בעקרון נודע לנו כי מירושלים יצאה קבוצת הנתינים היוונים האחרונה וכי חברינו נאלצו לעזוב את העיר ולהסתתר במוצא. במצב בריאותנו חלה שוב הרעה. בכפר אוריה מאנו לארח אותנו פן יצטרכו לטפל בנו בימי חוליינו. בקשיים עצומים המשכנו את דרכנו עד בואנו להרטוב. מחשש פן תתקפנו שוב הקדחת החלטנו לצאת לירושלים מיד אותו לילה עם יהודי פרסי אחד שידע את דרך ההרים. בחרנו בדרך הקשה הזאת מפני שחששנו להתפס בבאב אל ואד.

כ״ה אלול תרע״ז (14.9.1917)

אחרי יגיעה רבה הגענו למוצא ומשם לירושלים. הרגשתי מאושר להמצא שוב בירושלים אשר התגעגעתי אליה מאוד למרות שלפני שני חודשים חשבתי לברוח ממנה ולא פיללתי, לראותה שוב. דיברנו עם הנהלת הסמינר על עתידנו. שלושת המנהלים התאספו והחליטו שלא לקבל אותנו לסמינר ואנו

נצטווינו לנסוע לחיפה וללמוד בגמנסיה הרצליה. הסמינר ידאג למצבנו הכספי. התנגדנו בכל תוקף להחלטתם. הצענו כי לא נלמד בסמינר אלא בחדר פרטי ובאופן כזה כלל לא יוודע לרשות על המצאנו בירושלים. הודענו למנהלינו כי מורים אחדים מוכנים ללמד אותנו מחוץ לסמינר וכי מדי חודש בחודשו נתייצב בפני ההנהלה ונבחן בחומר הלימודים של אותו חודש. הצעתנו לא נתקבלה. אחד המנהלים ל. השפיע על קבלת החלטה זו. הוא היה מעונין להרחיקנו מירושלים גם בגלל דרישותינו התכופות לתיקונים בסדר הלימודים בסמינר. דבר זה לא ישכח לו!

פרק ה.
בשנה הרביעית למלחמת העולם

במחתרת

תפילותינו בראש השנה תרע"ח לא נענו. השנה לא החלה בברכותיה, ככתוב בפיוט "אחות קטנה" אותו שרנו בקבלת השנה החדשה.

החלטנו להשאר בירושלים ולהמשיך את לימודינו כדי לסיים את הכיתה האחרונה ולקבל תעודת הוראה. למרות הכל — חשבנו — אין להתיאש. אך בא המקרה והעמידנו על חומרת המצב; עלי ועל חברי נגזר לחיות במחתרת בתוככי ירושלים. וכך היה הדבר:

עם התקרב זמן פתיחת השיעורים בסמינר, לא יכולנו להשלים עם הרעיון שאחרי ארבע שנים של פעילות רוחנית ענפה בסמינר ומחוצה לו, בשעורי ערב, אנו נאלצים להפסיקה. לכן החלטנו לעשות עוד מאמץ ולהשפיע על חבר ההנהלה א' יוסף בר"ן מיוחס, שהיה ממונה על היחסים עם

הרשות התורכית, לטפל באופן מיוחד בענינו ולמצוא את הדרכים כיצד נוכל להמשיך את לימודינו בסמינר. שליחות זו הוטלה עלי ועל חברי נ. שלם (ברבות הימים הגיאולוג והגיאוגרף הדגול ד"ר נ. שלם). בדרכנו אל א. מיוחס נתקלנו בשני שוטרים. האחד — ענוד הסהרון, הוא הקאנון ג'אוש צייד הפ'ררים (העריקים) והשני מלווהו, שמראה פניו ענה בו כי הוא יהודי. הרחבנו את צעדינו על מנת להתחמק מהם. אך כשראינו את הקאנון ג'אוש שם ידו על אקדחו נעצרנו. לשאלתו מדוע ברחנו מפניו ענינו כי אצה לנו הדרך למחוז חפצנו וכי אין לנו ממה לפחוד כי נתינים זרים אנו. הגשנו את הויסיקות (התעודות) שבידינו, כשזו של חברי מעידה כי הוא בולגרי (הוא הספיק לזייפה כשיוון נכנסה למלחמה), ואילו תעודתי הכשרה היתה יוונית. בעל הסהרון מסרן לחברו לבדיקה. פניתי אליו בעברית: "אנא, קרא גם בויסיקה שלי בולגרי", אך הוא לא ענה ועשה עצמו כאילו אינו מבין את דברי. חזרתי ואמרתי לו: "אנא, הצל נפש אחת מישראל ושכרך משמים יהיה גדול, ואם יש צורך מצויות בכיסי פרוטות מעטות". במתח נפשי עצום (בעיקר אני), צעדנו איתם עד הגיענו לסמטה הקרובה לתחנת המשטרה (הנוקטה) שבמחנה יהודה. כאן דחף אותנו השוטר כשהוא צועק בשפתו: "דף אול בורדן" לאמור: לכו, לכו מכאן! ושוחררנו. ההיה זה אליהו הנביא בדמותו של אותו שוטר יהודי?

כעבור שני ימים — סיפר לי חברי — פגש בו אותו קאנון ג'אוש תורכי, שפך עליו את כל חמתו וטען כי הויסיקות היו מזויפות. הוא ניצל מידיו אחרי שנתן לו את שעונו היקר שקיבל כמזכרת מהוריו.

"מאז — כך רשמתי ביומני — אני פוחד לצאת מפתח ביתי. עצבי מתוחים וכל רעש קל מטיל עלי אימה ופחד. אנחנו מוכרחים להסתגר כל הזמן בבית".

אחרי המקרה הזה היה צורך לארגן את חיינו במחתרת. המצב הלך והחמיר. השוטרים התהלכו ברחובות השכונות ונכנסו גם לבתים. תלמידות מבית הספר לגננות קיבלו עליהן, ביחוד בערבים, כל אחת בתורה, להודיענו, על הופעת השוטרים בשכונה וכן להביא למקום מחבואנו אוכל ממטבח הסמינריסטים.

מצור ירושלים

הימים עברו וצרות היחיד ודאגותיו הופנו מעתה אל הציבור הירושלמי. כולנו היינו אחים לצרה. מי מוכה מחלות וכפן ומי במחבואי מקלט: עריקים מעבודת הצבא המפרכת והבזויה במרחבי סיני או נתיני מדינות לוחמות בתורכיה. והימים ימי חרדה. הצבאות הבריטים והאוסטרלים השתלטו על מישור החוף והחלו צועדים בהרי ירושלים. העיר מלאה חיילים תורכים, מהם שנתלשו מגדודיהם המובסים ותרו אחרי "איקמיק" (לחם) ומהם חיילים מאומנים שנועדו להגן על העיר. הושם מצור על ירושלים. הארועים בשבועות האחרונים לפני שחרור ירושלים מצאו את בטויים בפשטות ובקיצור ביומני כשהם משולבים בצרת־היחיד. אעלה להלן בכתב אחדים מהם.

כ"ג תשרי 9.10.1917

אובדי עצות אנחנו. לילה ויום אנו חושבים על עתידנו עד שנדדה שנתנו בלילות. מצד שני נודע לנו שבמושבות העבריות שוררת תסיסה גדולה. תפסו יהודים רבים בעוון ריגול. הדרכים עכשיו בחזקת סכנה וקשה מאוד לצאת מירושלים. להשאר בעיר קשה מאוד. אנו חוששים שתחדל הנהלת הסמינר לתמוך בנו. חשבנו להתעתמן אך בתנאי שלא יגייסו אותנו מיד לצבא. קשה לנו לגשת אל העסקנים שייעצו לנו מה לעשות כי הקאנון ג'אוש שומר את צעדינו.

כ״ד חשון 9.11.1917

היום שררה בעיר מהומה גדולה. שמועות התהלכו בין התושבים שהאנגלים קרובים ושבעוד ימים אחדים תכבש ירושלים. הערבים באים מהכפרים שבסביבות יפו וחברון מודיעים על התקרבות האנגלים. התחלנו לחשוב על העתיד המזהיר. שחרור ירושלים כמוהו כביאת המשיח.

כ״ז בחשון 12.11.1917

בכל יום מגיעות ידיעות כי האנגלים מתקרבים. כנראה, נכבשו כל מושבות יהודה. צבאות האנגלים מתקרבות לבאב אל ואד. הגרמנים התחילו לעזוב את העיר. התורכים אינם חושבים להגן על העיר. כל המוסדות הממשלתיים סגורים וכל הארכיונים שולחו לדמשק. נודע לנו כי התורכים והגרמנים נסוגים צפונה כדי להגן על סוריה. היהודים שמחים ואינם יכולים להסתיר את שמחתם זו. הרשות מביטה כמובן בעין רעה על יחסם של היהודים. אוירונים אנגליים מבקרים בכל יום את העיר.

ג׳ בכסלו 18.11.1917

היינו בטוחים שבעוד זמן קצר יכנסו האנגלים לירושלים. והנה היום הדביקה הממשלה התורכית מודעות בעיר אשר בהן כתוב לאמור: **״ירושלים הקדושה למוסלמים ולנוצרים לא תמסר לאויב. החיילים בצבא התורכי ילחמו עד טיפת דמם האחרונה להגנת העיר הקדושה. הוכרז מצב מלחמה בעיר. (ראה תרגום המודעה בתמונה 21). ובכל זאת ממשיכים הגרמנים לעזוב את העיר. הצבא האנגלי הקיף את כל העיר. חברון תפול בידיהם בעוד זמן מועט. הצבא התורכי סובל מחוסר מזון. הלימודים בסמינר נפסקו מסיבת הפחד שתקף את המורים ואת התלמידים.**

ה׳ בכסלו 20.11.1917

המלחמה מסביב לעיר התחילה. תותחים רבים מוצבים מסביב לעיר. התורכים מקלקלים עַל ידי מוקשים (בומבות) את כל הדרכים, בעיקר יורים התורכים על הר מצפה (כך קראנו אז את נבי סמואל=קבר שמואל הנביא) כי לרגליו חונים צבאות אנגלים. מרעש התותחים קשה לישון.

ח׳ בכסלו 23.11.1917

אתמול נשמעו קולות נפץ רבים. היתה בעיר גם מלחמת אוירונים. המחזה היה נהדר אך מפחיד. שנים מאוירוני התור־כים הופלו. התרגשות רבה שוררת בכל תושבי השכונות הקרובות לחזית. אנו נמצאים ממש בחזית המלחמה. שתי פצצות נפלו בתוך שכונת זכרון משה. מחכים לבוא גדודים רבים.

י׳ בכסלו 25.11.1917

היום יצאה פקודה לגרש את הנתינים האמריקאים. לכן היו חיפושים רבים בבתים. הסתתרנו בעליית הגג.

י״ב בכסלו 27.11.1917

אתמול והיום סבלנו רבות. חיילים תורכים בלווית שוטרים התנפלו על השכונות וחיפשו פ׳ררים או נתינים זרים. שני ימים רצופים הסתתרנו בעליות הבתים ובמרתפים. בהיותנו בעלית גג נודע לנו כי אחד מחברינו השלוניקאים, ברוך עוזיאל (ברבות השנים עו״ד, חבר כנסת וסופר), נתפס והובא אל בית האסורים. כנראה ישולח לאחת הערים הרחוקות והעזובות בתורכיה (אחר כך נודע לנו כי הובל לדמשק ושם שימש כמורה באחד מבתי הספר היהודיים בעיר).

י״ג בכסלו 28.11.1917

היום תפסו כמעט את כל נכבדי העיר היהודים בעוון שהם ציונים. כן נתפסו שלושת מנהלי הסמינר. חושבים גם לאסור

את כל מורי בתי הספר העבריים (בתי הספר של חברת "עזרה" מחוסנים הודות לגרמנים שבעיר). ברגע האחרון נודע לנו שבאסיפת הנכבדים האסורים הוחלט לא לסגור את בתי הספר. במקום המורים תלמדנה מורות. אנו צריכים להחזיק מעמד עד הרגע האחרון ויהי מה.

ט"ו בכסלו 23.11.1917

רעש היריות גדל מיום ליום. התותחים התורכים מוצבים לא רחוק ממחנה יהודה בשדה שעל יד בית החולים שערי צדק. בעיר מורגשת בהלה גדולה. תופסים כל צעיר המתהלך ברחוב. כן נאסרו רופאים והוכנה רשימה גם של הסוחרים הגדולים ושל גברות נכבדות. הערבים מהכפרים הסמוכים לעיר מספרים שהאנגלים נמצאים במוצא. היום שולחו לדמשק רבים מנכבדי העיר ביניהם היה גם חברנו עוזיאל.

י"ז בכסלו 2.12.1917

התיאשנו מבוא האנגלים. הגנת התורכים מסביב לעיר מצוינת. נצטרך לחכות זמן רב עד כיבוש העיר. יש להתאים את חיינו למצב. יש לקבוע עתים ללימוד ולקריאה כי עד כה זלזלנו באלה מאוד. אך יד הרשות כבדה עלינו. עלינו לבלות את חיינו במרתפים חשוכים. פעמים רבות אנו חושבים לשים קץ לצרות אלו ולהתמסר לשלטונות.

כ"א בכסלו 6.12.1917

החיפושים בבתים נמשכים במרץ. אין בטחון שלא נתפס. מוכנים לנתפסים עונשים חמורים. כשל כוח הסבל. החלטנו להתמסר. יצאנו מהבית ונלך אל הנוקטה (תחנת המשטרה). חשבנו כי גורלנו יהיה כגורל חברנו עוזיאל שנתפס ושולח עם הנכבדים לדמשק. בדרך פגשנו את הרופא הממשלתי ד"ר אופלטקה. הוא יעץ לנו לחזור מיד למחבואנו כי לדעתו הישועה קרובה לבוא. נענינו לו וחזרנו למחבואנו.

כ״ב בכסלו 7.12.1917

כנראה שהתורכים מתבצרים יפה בסביבות העיר. היום הגיעה טלגרמה כי רוסיה ורומניה חושבות להפסיק את המלחמה וניגשות לדון על שביתת נשק. הידיעה הזאת שימחה אותנו מאוד. באופן כזה נוכל לקבל ידיעות מהורינו דרך רוסיה (שתהיה אחרי שביתת הנשק לממשלה ניוטרלית). ושנית, אפשר שבולגריה וגרמניה תכבושנה את שאלוניקי אחרי שרומניה לא תעמוד לשטן בדרכן.

היום החליט חבר המורים לפתוח את הסמינר באופן לא רשמי. כמובן שאין ערך ללימודים. חסרים המורים החשובים ביותר. כנראה, שהשנה הזאת אבודה לנו ונצטרך לשבת עוד שנה כדי לסיים את הלימודים.

מוצאי שבת כ״ג בכסלו 8.12.1917

בליל שבת בשתיים אחרי חצות נשמעו בכל העיר יריות חזקות של תותחים ומיטרליוזים (מקלעים של אז). היה זה ליל שימורים. בבוקר נאמר לנו כי התותחים התורכים מועברים מהעיר וכי אלפי חיילים צועדים ברחוב ללא סדר ופניהם ליריחו. הערבים שנמלטו מכפריהם סיפרו שהאנגלים נמצאים במוצא ופניהם לירושלים. בשעה 10 בבוקר נפלו פצצות אנגליות רבות על בתי שכונת שנלר הגרמנית וגרמו בה נזקים רבים. פצצות רבות נפלו גם ביתר השכונות ונפצעו ילדים ונשים. השוטרים יעצו לתושבים לעזוב את בתיהם ולהתרכז במרכז העיר. לפנות ערב התחזקו היריות. הצבא התורכי התפזר לכל רוח. החיילים מבקשים איקמיק (לחם). פחד גדול נפל על כולנו.

מבעוד יום התכנסנו כולנו בבתים. פתאום, חדלו היריות, דממה מרגיזה שררה בכל. לא ידענו מה היו התוצאות של המלחמה הקשה שהתחוללה היום בסביבות ירושלים. אומ־רים כי האנגלים עלו על ההרים שבקרבת הכפר ליפתא. סיבת הדממה לא ידענו. אפשר שמדברים על מסירת העיר או על

הפוגה כדי לקבור את המתים ולאסוף את הפצועים. בשעה 10 שוב נשמעו יריות חזקות שנמשכו שעה אחת ואחר כך שוב שררה דומיה. בין חרכי תריסים מוגפים נראו שורות של חיילים תורכיים כשהם נסים ברחובות.

פרק ו.
שחרור ירושלים

כ״ד כסלו תרע״ח 9.12.1917

עם הנץ החמה יצאנו מבתינו והלכנו לרחוב יפו. כל החנויות נשדדו בלילה על ידי החיילים התורכים. המון רב התנפל על המחסנים הצבאיים ושדדם. העיר נעזבה ממושׂליה. צעדנו אל השדה שבו התחולל אתמול קרב התותחים. פגרי סוסים היו מוטלים מכל עבר. בשעה 10 ראינו שני תורכים ובידיהם דגל לבן הצועדים מערבה כדי להפגש עם ב״כ האנגלים ולמסור להם את העיר. צעדנו אחריהם. מטרים אחדים לפני מושב זקנים (כיום תחנת אגד המרכזית והבנינים הסמוכים לה) הונחו שלושה כסאות. ראש העיריה התורכי הגיש לחייל אנגלי (נתברר שבא לירושלים כדי לקחת מים) את תעודת המסירה בצרוף מפתח שער יפו. אחרי זמן קצר התחילו חיילים אנגלים רבים לזרום ברחוב יפו. קשה לתאר את השמחה שתקפה את כולנו. רחב הלב לראות את הצעירים הרבים היוצאים ממחבואם. חיילים אנגלים וביחוד קציניים התאכסנו בבתי היהודים. בביתנו בשכונת אחוה התאכסנו עשרה קצינים. כשהודענו להם שאנו ילידי שאלוניקי, סיפרו לנו כי היו בעיר כשפרצה התבערה הגדולה. נוסף יגון על שמחתנו. בערב התאספנו במטבח הסמינריסטים, הדלקנו נר

ראשון של חנוכה ושרנו בהתלהבות רבה את "התקוה" שזה זמן רב נאסר עלינו לשיר אותה.

יום שני כ"ה בכסלו

ברכנו איש את רעהו בברכת הגאולה. בעיר נתפרסם המנשר של המפקד העליון כשבראשו הנוסח העברי. הוא הודיע על מצב המלחמה בעיר וכי עוד יש לגרש את האויב הנמצא במזרחה של העיר. הציבור נתבקש לעסוק בעבודתו.

עם כיבוש העיר נהרו אליה גדודים בריטיים רבים וביניהם הפרשים האוסטרלים. חלקם המשיכו ברדיפת התורכים שנסוגו מזרחה בדרך ליריחו וחלקם חנו בשדה רחב הידיים שהשתרע משכונת הבוכרים בצפון ועד השכונות יגיעת כפיים, אחוה וזכרון משה בדרום (כיום שכונת גאולה). המחנות על כל סדריהם היו מרשימים. השיחות בערבים עם החיילים היו מענינות ומאלפות. אלא שפגם ודיכא אותנו מאוד יריד הזוטא הירושלמי שהתקיים בשולי המחנות. מתחת ליריעות בד בלויות הוצגו דלפקים גדושים מיני מאפה, משקאות חריפים ו"מזכרות הארץ הקדושה". מאחוריהם עמדו יהודים מהם בעלי פאות ולבושי קפוטות ומהם חבושי תרבושים ולבושי גלביות, מהן נשים חובשות שביסים לראשן ומהן עלמות מאופרות שארחן וקריצות עיניהן רמזו על בילויים שהיו החיילים זקוקים להם מאוד אחרי בלהות המלחמה שעוד ניכרו בפניהם. בהמון המגוון הזה הורגש הרצון להשתחרר מכבלי המצור שהיו שרויים בו עד עתה ושהיה מלווה ברעב ובחולי. לפניהם נפתחו שערי השפע בשלל קופסאות השימורים למיניהם שבידי החיילים, וביחוד במטבעות העוברים לסוחר, שתמורתם קיבלו החיילים תוצרת בית טריה ומשקאות שהתנזרו מהם במלחמותיהם בהרי יהודה ועל הכל, ערבי בידור ואהבהבים עם בנות ירושלים. היה ביריד זה מן הכיעור ומן הגזל: האמרת מחירים וניצול

תמימותם של הלקוחות־החיילים. וכך נרשם ביומני: "היהודים אינם מתנהגים כראוי. הם פושטים ממש את עורם של החיילים... המלחמה הזאת פגמה בנפשות היהודים הירושלמים. האם במצב כזה נחכה לגאולה?"

חג החנוכה עבר עלינו בשמחה רבה. גז הפחד משוטרים ומן הרשות התורכית המדכאת. נתעורר בנו הרצון לדעת כיצד אורגנו החיים במחוזות בארצנו ששוחררו מכבר והנמצאים תחת המשטר החדש. בימי החג האחרונים יצאנו שוב ברגל, קבוצה של חברים וחברות, לסייר במושבות יהודה. אלא שהפעם שפר מזלנו ונהנינו מה"טרמפים" במכוניות המשא הצבאיות שנסעו בדרכי הארץ. על ידי כך יכולנו "לחטוף" מסיבות חנוכה שהתקיימו במושבות. בהרטוב השתתפנו בחגיגה כזאת. נהנינו מהצגות התלמידים והתפעלנו ממסירות המורה לתלמידיו. אז נרשם ביומני: "...כאן ראיתי את התפקיד החשוב שממלא מורה במושבה. זוהי ממש עבודת קודש. אז התעוררה בי השאיפה הגדולה להיות מורה במושבה". ואם אני מעלה פרט זה בזכרונותי כדי שאציין (לעצמי!) כי שאיפתי זו נתקיימה בשנות הוראתי כמורה יחיד במושבות מעוטות אוכלוסין או בכפרי ילדים. שנים אלו במחיצת תינוקות של בית רבן היו גדושות חוויות ומהפוריות שבחיי.

בהגיענו לרחובות, הידועה לנו היטב, הרגשנו כי אכן חל שינוי עצום במהלך החיים בה. חיילים ברִיטים התהלכו ברחובותיה ובקנטינה (שקם) שנפתחה לשרותם, במשטרה המקומית הוצבו שוטרים יהודים ועל לוח המודעות הודבקו הודעות רשמיות בשפה העברית. במטבח הפועלים נתקבלנו בשמחה רבה. לא שערנו עד כמה גדולה התענינותם בירושלים ובשחרורה. נתבקשנו לסדר להם סיורים בעיר ובעיקר באתרים ההסטוריים שבעיר העתיקה. מהם שמענו על התמורות המתחוללות בעם ישראל לתפוצותיו, על הכרזת בלפור

(שנראתה אז בעינינו כראשית העצמאות של מדינת היהודים) וכן על הגדוד היהודי שנלחם בגליפולי (גדוד "נהגי הפרדות"), על התנועה הגדולה המתארגנת בבריטניה ובארצות הברית למען הקמת גדודים עבריים ועל הפעולות הראשונות הנעשות בתל־אביב ובמושבות למען הצטרפות לתנועה זו.

חבלי גאולה

עברו ימי החג. במצבנו החומרי טרם הרגשנו הקלה רבה. טרם התאוששנו מבעותי הרעב וטרם בא מרפא לקדחת שתקפה אותנו לעתים קרובות. עדיין היינו מנותקים מהורינו הנמצאים בארצות הלוחמות. חיכינו לעזרה שתגיע ממרחקים. המלחמה בארצנו עודנה בתקפה; הרי שומרון והגליל טרם נכבשו מידי התורכים. אך למרות הכל היינו מוכנים להרתם שוב ללימודים וביתר מרץ כדי להשלים את שהחסרנו בחודשי המצור. אך פתיחת הסמינר התמהמהה. נודע לנו כי נעשות הכנות לארגון הלימודים ולהכנת צוות הוראה מעולה. בראש הצוות יעמוד ד"ר נ. טורוב (1877 — 1953), מנהל הסמינר למורות ביפו. הוא היה ידוע כאחד מטובי המחנכים בארץ ומראשי "ועד החינוך" שניהל את עניני החינוך העברי בארץ בזמן המלחמה. הוא התפרסם שנים רבות אחר־כך כסופר וכעורך קבצים פדגוגיים. נרמז לנו כי בשל שינויים גדולים שיחולו בהרכב מקצועות הלימוד יהיה עלינו להתכונן לבחינות.

עד שנפתח הסמינר הרבינו בעבודה ציבורית על ידי חידוש שעורי הערב לנוער בעיר העתיקה ולאמהות בשכונות. "בעיר — כך נרשם ביומני — הורגשה תנועה כבירה לידיעת העברית. מצב בתי הספר של "עזרה" (מיסודם של יהודי גרמניה) הורע במובן החומרי והרוחני כאחד. תלמידים ומורים חושבים לעבור לבתי הספר העבריים". חודשה גם הפעילות החברתית. הוזמנו לאסיפת צעירים ספרדים שדנה כיצד

לחדש את הפעילות בקרב הנוער הספרדי, שנפסקה בחודשי המצור בירושלים. באספה התעורר ויכוח נוקב בין המרחיבים והמצמצמים באשר למטרות הארגון. המרחיבים, בעיקר ילידי הארץ ובראשם עסקנים, דיברו על יסוד הסתדרות גדולה שתשמש נציגת היהדות הספרדית בתביעת זכויותיה ומקומה בהיררכיה הציבורית והציונית המתארגנת מחדש. הסתדרות זו תקיף גם את הקהילות הספרדיות בארצות הבלקן. לעומתם טענו המצמצמים, בעיקר ה"שאלוניקאים", שטרם הגיעה השעה לכך. יש צורך בהכנה רוחנית וחברתית לפעולה הגדולה הזאת. עלינו להסתפק כיום בארגון הנוער ובחינוכו. לבסוף גברה הנטיה להרחבה ולא לצמצום.

בינתיים נתחדשו גם הקשרים עם ההורים. הידיעות שהגיעו משם לא היו משמחות. מצבם, בעקבות שרפת העיר (ראה לעיל) הורע מאוד. מבין השיטין היה ברור כי אין לקוות מהם לסיוע בהמשך לימודינו. השאלה שעמדה בפנינו היתה כיצד להתגבר על מחסור זה ולהמשיך את לימודינו כסדרם. האם תגדל התמיכה מ"ועד החינוך"?

בי"א בטבת תרע"ח (16.12.1917) נתחדשו הלימודים בסמינר. ההנהלה החדשה הנהיגה רפורמות במבנה הסמינר ובהרכב המקצועות. מבלי להתחשב בתנאים הקשים שבהם היה נתון הסמינר בתקופת המצור ובמצבם הקשה של התל־מידים ילידי חו"ל גזרה ההנהלה שתי גזירות: א. הארכה בשנה אחת את לימודיהם של תלמידי הכתה המסיימת וב. הנהגת בחינות כלליות. התקוות שתלינו בהנהלה החדשה שתתחשב בעברנו בסמינר נתבדו. הרגשנו כאילו מוחקים במחי יד את עברו של המוסד. גם לא ניתנה תשומת מיוחדת להמשך קיומנו הפיזי. קיבלנו עלינו את הדין: תוספת חצי שנה ללימודים וכן בחינות. כדי לקבל מושג־מה על בהילותן של בחינות אלה ועל פקפוקינו בערכן אביא מה שנרשם אז ביומני לפני הבחינות ולאחריהן: " הנה הוגדשה סאת הצרות.

ההנהלה החליטה שניבחן במשך זמן קצר על כל החומר שלמדנו בחורף זה. איך נתכונן להן אם לא נוכל להיות מרוכזים? איך נבחן בשעה שלבנו ספוג מרירות החיים"? ואחרי הבחינות: "ההתכוננות הזאת הזיקה לבריאותנו. הקדחת שוב תוקפת אותי. ובכל זאת אנו נבחנים יום יום. אולם לבחינות אלו, לפי דעתי, אין שום ערך. החומר אינו נקבע כמו שצריך במוחנו. איננו רוכשים ידיעות באופן שיטתי. אנו מרמים את מורינו, אנו משתמשים באמצעים הפסולים הידועים בין התלמידים, וד"ל. את תלמידי בעתיד לא אבחן. אני מחליט כי אבחן אותם בכל שעור ושעור".

אך בעצם פעילותנו הרוחנית: הבחינות, השיעורים הרגילים במקצועות החדשים (אימונים בהוראה, שעורי הוראה וכו), שיעורי הערב ועוד, נפלה עלינו גזרה חדשה שפגעה קשות בקיומנו הפיזי והביאה ל"שבירת הכלים". לא נוכל **להמשיך את לימודינו בסמינר. בכ"ה בשבט (7.2.1918) נמסר** לנו על ידי ועד החינוך הממונה על בתי הספר כי הוחלט לצמצם מאד את התמיכה החומרית הניתנת לתלמידים ילידי חו"ל. באופן מעשי נקבע כי מעתה תחולק לנו אונקיה וחצי לחם ליום (360 גרם), כי לא תהיה כל הבטחה להמשך קיום מטבח הסמינריסטים (בו היינו מקבלים ארוחה חמה דלה פעם ביום), וכי מעתה לא נקבל כסף מזומן שהיינו זקוקים לו כדי למלא צרכים שונים (קנית מכשירי לימוד ובעיקר תשלום שכר דירה). כתשובה לגזירה זו נשלח תזכיר מטעם 14 התלמידים הנתמכים (ביניהם ששת השאלוניקאים) לועד החינוך ובו הודענו שאם תפסק תמיכה זו (שאגב ניתנה, על־פי בקשתנו, בצורת הלוואה שתפרע עם קבלת עבודה אחרי סיום לימודינו), נהיה נאלצים, מחוסר אפשרות אחרת, להפסיק את לימודינו בסמינר. תשובת ועד החינוך היתה שלילית. אז נשלח להנהלת הסמינר המכתב דלהלן: "... לצערנו אנו עוזבים את הסמינר לבקש לנו עבודה. עם זה אנו מזכירים

לכם כי חובתכם המוסרית לבלי חדל לתמוך בנו עוד ימים אחדים עד שנספיק להסתדר באחת העבודות". באסיפת חרום שקיימנו נתקבלו החלטות אלו: כשתזדמן עבודה בירושלים נקבל עלינו לעבוד יחד; לשלוח חבר או שנים למושבות יהודה כדי להתענין בהשגת עבודה; ליסד כעין קומונה שבה כל ההכנסות וההוצאות משותפות; לפנות אל "קבוצת הירקות" (קבוצה של פועלים שגידלו ירקות בירושלים) בדבר עבודה לחברים. נתקבלנו לעבודה בסלילת הכביש ירושלים–שכם ועבדנו בה ימים אחדים. מעשנו גרם לתסיסה גדולה בסמינר. התלמידים ילידי הארץ, וביחוד חברינו בכיתה המסיימת, הודיעו להנהלת הסמינר שלאות סולידריות עם חבריהם, יפסיקו גם הם את לימודיהם. השתדלנו להשקיט את הרוחות. הודענו לחברינו כי אין לראות בהפסקת לימודינו מחאה על יחס ועד החינוך אלא שנאלצנו לעשות זאת מחוסר יכולת חומרית להמשיך בהם.

לאחר ימים אחדים של עבודה בסלילת הכביש, ובעוד אנו עושים הכנות לצאת לעבודה בחוות בן שמן, נקראנו להנהלת הסמינר. היא הודיעה לנו כי ועד החינוך ביטל את החלטתו וכי הוסרו כל ההגבלות החומריות שהוטלו עלינו. התמיכה תימשך. בקשנו שלא יחולו יותר זעזועים עד סיום שנת הלימודים ושיחסם אלינו ה"נתמכים" יהיה יחס של כבוד.

שוב נרתמנו ללימודים ולפעילות תרבותית־ציבורית ענפה.

בדרך לגאולה

כל המאורעות שפורטו עד עתה התרחשו בזמן שהתעוררה התנועה הגדולה להתנדבות לגדוד העברי. ההתנדבות עוררה תסיסה גדולה בין משכילי ירושלים ובין הנוער הלומד בה. נערכו אספות עם בהשתתפות ראשי התנועה שבאו מתל אביב ומיפו. בחוגי המשכילים בעיר ואף בקרב

ההמונים דובר רבות על הדרכים להשתלבות בתנועה. הלב־טים היו גדולים; בעצם הימים הגדולים האלה קיבלנו מכת־בים מחברינו בשאלוניקי ובאחד מהם נאמר בין השאר: "יחיו הפועלים והסטודנטים העברים שבארץ ישראל, הידד לחיי־לים ולגיבורים הנלחמים בכל כוחותיהם להגשמת אידיאלנו הקדוש!"

"לו ידעו חברי — רשמתי ביומני — את מצבנו הרע עכשיו ולו ידעו מה היו חיינו במשך שלוש השנים האחרו־נות... לא יאתה לנו ברכתם. כי לא עבדנו ולא נלחמנו להגשמת אידיאלנו הקדוש. אולי יש סיבה לכך. אבל העובדה היא עובדה. הנה הגיעה השעה לעשות זאת. הנה הגיעה שעת הכושר לכך ואל נחמיצנה".

האירועים בסמינר ובחיינו הפרטיים השתלבו מעתה עם אלה שהתרחשו בתנועת ההתנדבות לגדוד. בשלב זה בחיינו נפרדנו ה"שאלוניקאים" אלה מאלה. אחדים מאתנו המשיכו לצעוד יחד בגדוד העברי והאחרים המשיכו את חייהם בירושלים. דרכי — הדרך לגדוד.

עם ראשית התסיסה בירושלים להתנדבות לגדוד נהלתי, כאחד הפעילים בה, יומן שבו רשמתי מדי פעם בפעם אירועים חשובים שהתחוללו מאז ראשיתה של ההתנדבות, ימי הגיוס ושנות שירותי בגדוד.

אינני מתיימר לכתוב בזה את תולדותיו של הגדוד העברי. מטרתי להציג בפני הציבור, כיום, כיצד נראו אז חיי היום־יום בגדוד כשהם מושפעים מלבטי הפרט והכלל, וכן להצביע על הישגיו וכשלונותיו.

13. קבוצת המתלמדים השאלוניקאים בירושלים (142 ואילך).

نمونه نومرو : ۲

داخليه نظارتی اجانبه مخصوص اقامت تذکره سی امنیت عمومیه مدیریتی

عدد

۷۵۸۵

اسم وشهرتی	تابعیتی	رفاقتنده بولنان زوجه واولادینك عددے	اقامت ایتدیکی شهر ویا قصبه
داویه سامویل بهدوه نیشی	بلغار	یوقدر	محله یودا محلهسی

داویه بهدوه نیشی ك اصولنه موافق اولهرق اعطا ایتدیکی بیاننامه یه مقابل قدس بولیس مرکزندن ویا ..... قضا قائمقامنا ملغندن برینه اشبو اقامت تذکره سی ویرلمشدر .

14. תעודת זהוי (ויסיקה) של המחבר (222).

اشبو تذكره‌نك حاملى داءِ بشوشى افندينك

زير اداره‌مده بولنان مكتبلرك طلبه‌سندن اولوب ٢١ مايس ١٣٣١ تاريخندن ٢٦ منه

تاريخنه قدر قالونيا قريه‌سنده چركه اتلافيله مشغول اولديغندن اداره‌ده محفوظ

اولوب جراد قوميسيونى طرفندن ويريلان وثيقهٔ اجماليه اوزره بشوشكومي اليه دخى

وظيفه‌سنى ايفا ايتديكنى مبين اشبو شهادتنامه مديريطرفندن مومي اليهك يدينه اعطا

قلندى، في ٢٦ مايس ١٣٣١

مكتبلرك مديرى

15. תעודה תורכית המאשרת השתתפות נושאה במלחמה בארבה (159).

התעודה מאשרת שהמו"כז דוד בנבנשתי מילא את חובתו בהשמדת הארבה.

16. קבוצת מטיילים עם מוריהם (147 ואילך).

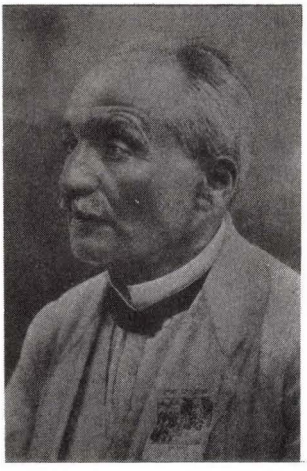

17. שלמה שילר (172).

18. יחיא נהרי (175).

19. ר' דוד ילין (171). תצלום שנתן לתלמידיו לפני גלותו לדמשק (207 ואילך).

26. ועד הלשון העברית הראשון בירושלים (תרע"ג).

اون اوچ عصردن بری مسلمانلغك ایکنجی خرستیانلغك رنجی مرکز دینیسی اولان قدس شریفك شمدیکیه قدر عثمانلی پادیشاهنك امری آلتندہ آل برلکیله پالیشەرن عثمانلی عسکری محافظه ایتمشدر. بورایه تعرض ایدەجك اولان دشمنه قارشو عثمانلی عسکری صوك نفسنه قدر مدافعه ایدەجکدر. مدافعهٔ مملکت اوغرنده هیچ بر شیدن اجتناب ایدلیەجکدر. عثمانلی عسکرینك ضبط وربطندن هرکس امین اولملیدر. نصرت الهیدر.

قدس اهالیسینك بلا تفریق جنس ومذهب ایتدکی خصوصاته کوره حرکت ایتملرینی توصیه ایدرم.

۱ – اعاشه ومحاربەدن متأثر اولە جقلر، حکومت محلیه‌نك ارائه ایدەجکی استقامتلوه دوغری سوق شمدیدن حرکت ایتمه لیدر.

۲ – قلەنك حیاتی ادامه ایتمك مقصدیله ایجاب ایدن مدرسه عالیدن وبرکو ومواد اعاشه طرح ایدەجکم

۳ – اهالیدن فوق العاده سکوت وانتظام طلب ایدەرم.

٤ – اقشام قراکاهی باصار بامتیاز مرکز قومانلغنك وثیقه‌سی حامل اولیان دیشاریه چقمەلدن ممنوعدر.

٥ – امرلرمه مخالف حرکت ایدنلر، سرعتله دیوان حرب عرفیه بالتودیع حقنده حکم قانون تطبیق ایدیلەجقدر.

محترم وطنداشلر: سز وطنکزه صادق واعطا قانان اوامره مطیع ولدوچه بنی الك حمایه‌کلر بر قوماندان اولمرق طانیملسکز. عکس تقدیرده پك چوق محاربەلرده ناموس وشرف عسکریسنی محافظه ایتمش برقوماندانك قطعی وسریع امرلریله درحال تجزیه ایدیلەجککزی بیان ایدەرم.

في ١٨ تشرين ثاني سنة ٣٣٣

عموم قدس، حوالیسی
وقول اردو قوماندانی
میرالای
علی فؤاد

21. המודעה התורכית על המשך המלחמה להגנת ירושלים (224).

תוכן המודעה:

מאז 1300 שנה שימשה ירושלים מרכז דתי, בראשונה למוסלמים ובשניה לנוצרים. הצבא העותמני יגן עליה. הצבא פועל לטובת המולדת ומפקד הצבא החונה בעיר (במצודה) קורא את התושבים להיות נאמנים לצבא העותמני. הוא קורא לתושבים ללא הבדל דת ונתינות לשמור על השקט ועל הסדר. לתושבים יובטחו מצרכי המזון. היציאה בערב אסורה לאלה שאינם נושאים אתם תעודות מהמפקדה הראשית. מפירי הצווים יעמדו למשפט צבאי.

חתום: המירלאי — עלי פואד.

22. אסתר הררי ז"ל (205) הציור מסביב לתמונה הוא מעשה ידיו של חברנו השאלוניקאי נחמיה בדרשי (163).

חלק שלישי
בגדוד העברי (1918–1920)

ההתנדבות
הגיוס
האמונים במצרים
הגדודים במולדת
הגדודים בגבולות הארץ
הלבטים בגדוד
סוף

פרק א.
ההתנדבות

כ"ז בטבת תרע"ח 11.1.1918

בערב התקיימה באולם סניף "הפועל הצעיר" בירושלים אספה רבתי שהיתה מוקדשת לתנועת ההתנדבות לגדוד העברי בארץ. ראש המדברים היה י. וילקנסקי מתל־אביב. הוא סיפר על הויכוחים הסוערים המתנהלים בחוגי הפועלים והנוער הלומד בתל־אביב ובמושבות יהודה בקשר עם הגדוד. קיימות שתי סיעות — הוא אמר — האחת: "האקטיביסטים" מחייבי רעיון הגדוד, העתיד להשתתף במלחמה לצד צבאות בריטניה ולשחרר את כל הארץ מידי התורכים; והשניה: "המתונים" השוללים את רעיון הגדוד מתוך נימוקים ישוביים ובטחוניים. לדעתם על הישוב להתרכז עתה, ביחוד אחרי הכרזת בלפור, בשמירה על הקיים ובביצור עמדותיו הכלכליות שנפגעו קשה עקב המלחמה. תנועת ההתנדבות תזיק, לדעתם, לישובים העבריים בשומרון ובגליל הנמצאות עדיין תחת השלטון התורכי. הוא הדגיש שרבים מן השוללים הם חברי "הפועל הצעיר".

ההסתדרות הציונית טרם קבעה את עמדתה כלפי תנועת ההתנדבות בעולם.

מר וילקנסקי סיפר על הגדודים העבריים המתארגנים בארצות הברית ביוזמתם של י. בן־צבי ובן גוריון, ועל ההתארגנות בבריטניה ביוזמתו של זאב ז'בוטינסקי.

ההרשמה בתל־אביב נמשכת ורבים מתלמידי הגמנסיה, פועלים ובני אכרים, בעיקר מרחובות, הביעו את נכונותם

להתגייס. ההתלהבות באספה הגיעה לשיאה עם הוודע על בואו הקרוב של אחד הגדודים העבריים לארץ.

הויכוחים בין ה"שוללים" וה"מחייבים" את הגדוד היו סוערים. הנוכחים הזדהו ברובם עם ה"מחייבים", אך לידי הרשמת מתנדבים לא הגיעו. בישיבה נבחר ועד מה"מחייבים".

יום ב' כ"ט בשבט 11.2.1918

היום התקיימה באולם בית המדרש למורים העברי קבלת פנים מטעם ה"מחייבים" בירושלים לחברי משלחת ועד המתנדבים מתל־אביב ובראשם הסופר והחקלאי איש רחובות משה סמילנסקי. בקבלת הפנים השתתפו מורים מבית המדרש למורים העברי, מן הגמנסיה העברית, מבצלאל, מבתי־ספר יסודיים וכן תלמידי הכיתות המסיימות של בתי־הספר העל־יסודיים בעיר ומבין משכיליה. משה סמילנסקי, שהיה הדובר הראשי, ריתק את השומעים בדבריו על ערכו של הגדוד הארצישראלי בשעה זו מבחינה לאומית ובין־לאומית. הוא טען כלפי ה"שוללים" כי אין ערך לשמור על ה"קיים" אם הוא נתון כיום בידי משטר העויין לזכויותינו בארצנו. נדרשת מאתנו השתתפות פעילה בכיבוש הארץ שבה יכון הבית הלאומי. אין לעמוד מנגד בשעה שחיילים בריטיים שופכים את דמם כדי לשחרר את ארצנו מידי אויב. השתתפותנו תתבטא בהשתלבותנו במאמץ המלחמתי הבריטי על־ידי יצירת גדוד ארצישראלי שיתוסף לגדודים העבריים המתארגנים כיום באנגליה ובארצות הברית.

ברל כצנלסון, חבר המשלחת, אמר: "הגדוד העברי הוא תוכן חדש בחיינו בארץ ישראל, הוא צורך השעה, כשם שבזמנו הכנסנו לארץ את תוכן העבודה העברית בהתיש־בותנו החקלאית. בתחילה ימצאו קטני אמונה שיזלזלו בערכו

של הגדוד, אבל בימים הבאים עתיד הוא, בהתפתחותו, להשתלב עם כל התכנים שהחדרנו בחברתנו בארצנו".

אחרי דברי חברי המשלחת רבו הויכוחים בין ה"שוללים" וה"מחייבים". הלך הרוח היה עם ה"מחייבים" לגדוד. ההת־להבות באסיפה הגיעה לשיאה כאשר אחד ממורי בית המדרש למורים, ח.ל. זוטא, קרא בקול חזק: "שלושת בני היו מיועדים להשלח לצבא התורכי. הפעם אני שולח אותם לצבא העברי, ברוכים יהיו בני אם ילכו למלא את חובתם הקדושה וארורים יהיו אם לא ילכו. ברוכים יהיו כל הצעירים שיעזבו את ספריהם ומחברותיהם ויתנדבו לגדוד העברי".

אחרי הויכוחים נקראו הנוכחים להרשם ברשימת המתנד־בים. קהל ה"מחייבים" נחלק לשנים: אלה שהביעו את רצונם להרשם מיד ואלה שתלו את הרשמתם בתנאי שהסתדרות הציונית כ"מדינה שבדרך" תסכים לארגון הגדוד. הוחלט לדחות את המשך האסיפה למחר.

ל' שבט תרע"ח 12.2.1918

כל אותו היום התנהלו בין כתלי בתי־הספר ויכוחים, בעיקר בין המפקפקים, התולים את הסמכתם ביחסה של ההסתדרות הציונית להקמת הגדודים ובהחלטתה.

בערב התקיימה הישיבה המכרעת בענין התנדבותנו לגדוד. אחרי ויכוח ארוך הוצע להתנדב מיד. הוחלט להודיע להסתדרות הציונית כי תושבי ירושלים מרגישים בצורך הדחוף שבהתנדבות ותובעים ממנה לתת את הסכמתה לכך. הוכרזה הפסקה של עשר דקות כדי לתת לנוכחים אפשרות להמלך בדעתם. עשר דקות אלו היו מן המכריעות שבמהלך חיינו בעתיד. וההכרעה נפלה: להתנדב "ללא תנאי", כלומר מבלי לקבל את הסכמת ההסתדרות הציונית. באותו מעמד נרשמו 50 צעירים תלמידי הכתות המסיימות של בתי הספר העל־יסודיים וביניהם 20 תלמידים מבית המדרש למורים, וכן

אחדים ממורי בתי־ספר יסודיים ו־15 ממשכילי העיר. נוסחו דרישות שונות שעל ועד ההתנדבות המרכזי להביא לידיעת המפקדה הבריטית והן:

א. המתנדבים יגויסו אך ורק לגדודים שהשתתפו במלחמה לשחרורה של ארץ־ישראל;
ב. בתלבושת הצבאית יצויין הגדוד העברי בענידת סמל המגן־דוד;
ג. שפה הפקודות — עברית;
ד. הדגל — עברי;
ה. רצוי שהמפקדים יהיו ברובם יהודים;
ו. ההתחיבות כוללת שרות ולחימה עד לכיבוש כל ארץ ישראל. בתום המלחמה יהפך הגדוד למליציה עברית שתפקידה יהיה לשמור על הארץ כולה.

נשמעה גם הצעה מקורית: אם ההסתדרות לא תאשר את הקמת הגדוד ולא תשתתף בהוצאות ארגונו, יש לפנות לממשלה הבריטית בבקשה לקבל עליה את כל ההוצאות בתורת הלואה. הכסף יוחזר לה לאחר שתוקם המדינה העברית.

אחרי קריאת הדרישות הנ"ל וחתימה על כתב ההתחיבות, נבחרו מבין המתנדבים שבעה צירים שייצגו את ירושלים באספת היסוד של הגדוד שתתקיים בתל־אביב ג' באדר (15.2.1918). זכיתי להבחר כבא־כוחם של מתנדבי תלמידי בית המדרש למורים העברי.

בתום האספה הגורלית נלחצו ידים ונשמעו קריאות שמחה. הרגשת כולנו היתה: אשרינו שזכינו לראות במו עינינו בהתגשמות רעיון הגדוד. אשרינו שזכינו להיות החלוצים הראשונים של הצבא העברי. מעתה חיינו יהיו מוקדשים לשחרור ארצנו.

ד' אדר תרע"ח 16.2.1918

אתמול התקיים בתל־אביב הכנס הראשון של תנועת ההתנדבות בארצנו בהשתתפות: זאב ז'בוטינסקי, חברי ועד ההתנדבות, 50 צירים נציגי המתנדבים מירושלים, מתל־אביב־יפו וממושבות יהודה. ז'בוטינסקי מסר ידיעות חשובות על הגדודים המתארגנים בארצות הברית ובאנגליה. בעיקר דבריו עמד על הקשיים בשרות הצבאי. הטוב שבחיילים — הוא אמר — אינו זה המיטיב לירות אלא זה הנוטה שכמו לסבול. הוא דיבר גם על אופיים של האנגלים העתידים לפקד עלינו. הוא דיבר על המשימות החשובות המוטלות עלינו והדגיש את הקשיים שעתידים אנו להתקל בהם בשרות הצבאי. עלינו להסתגל לתנאים תוך שמירה על הצביון הלאומי.

אחרי דברי ז'בוטינסקי נמסרה אינפורמציה על מהלך ההתנדבות בארץ. אחד הצעירים פתח בברכת "שהחיינו" ואמר: גדולה המהפכה שהחלה בחיינו. בפעם הראשונה אנו נקראים להגן על ארצנו בגלוי ובמסגרת ממלכתית. "הבית הלאומי" יקום. •גוננו עליו גדודים עבריים. עלינו יהיה להשתתף בפועל בהקמתה ובכינונה של המדינה היהודית המקווה. ציר אחר דיבר על ייחודו של הגדוד הארצישראלי בתנועת ההתנדבות העולמית. הוא עתיד להשפיע על חברינו הבאים מחו"ל מבחינה תרבותית ולשונית. בהמצאנו איתם מוטל עלינו התפקיד להקל עליהם את הערותם בארץ אחרי תום המלחמה.

בערב היו רחובות תל־אביב הומים מצעירים שבאו ממושבות יהודה. בחוף הים התלקטו קבוצות קבוצות ושרו עד סמוך לזמן כניסת העוצר לתוקפו. אחדים מאתנו, ביחוד אלה שבאו ממרחקים ולא ידעו עוצר מהו, נתפסו ע"י החיילים האנגלים כמפירי העוצר. כל נמוקינו והפצרותינו לא הועילו. היינו מוכרחים לבלות את הלילה בבית הספר שביפו בתנאים

סניטריים גרועים. ההרגשה היתה איומה. האם אלה חבלי גאולה ראשונים?

בבוקר השתחררנו אחרי ששילמנו את הקנס הנקוב.

במושב השני של הכנס נקבע, לאחר ויכוחים רבים, התקנון של תנועת ההתנדבות. דובר על יסוד אגודת מגן דוד אדום כדי להעסיק את הנשים המתנדבות שנדחו על־ידי האנגלים מלשרת בצבא. נידונה בהרחבה הצעה שהועלתה על־ידי פועלי המושבות על הצורך בהתווית תוכניות לארגון גדוד עבודה שיעסוק בעיבוד קרקעות ממשלתיות שעתיד הישוב היהודי לקבל אחרי תום המלחמה.

משה סמילנסקי נעל את הכנס בדברים אלה: "שעת הנעילה הגיעה. אך אין זו נעילה כי אם פתיחה למאורעות חשובים בחיינו בארצנו. שובו איש איש למקומו והביאו את בשורת הגדוד. בשורה זו תפיח רוח חיים בכל אתר ואתר. רבים רבים עתידים ללכת בעקבותינו".

ז' אדר תרע"ח 19.2.1918

בינתים נמשכו ימי המעשה, ימים אפורים לעומת אותו מעמד גדול בכנס בתל־אביב. יום יום היה עלינו לעמוד בדרישות בית הספר; למלא את שהחסרנו בלימודינו בימי המצוקה והמצור ולעמוד בבחינות. בין המתנדבים לא היתה שום פעולה אשר תזכיר לנו כי נועדנו למשימה הגדולה. שום סימן חיצוני לא העיד בנו כי אנו נבדלים מיתר חברינו שלא נמנו ברשימת המתנדבים. הימים — ימי ציפיה לבאות. ידיעות מהמרכז להתנדבות באות טפין טפין ולסרוגין. מתי ישמע הצו לגיוס הממשי? נמסר לנו כי המשא ומתן עם המפקדה הבריטית העליונה מתקדם וכי בעוד שבועות אחדים יתברר המצב. נמסר גם כי יום הגיוס קרב.

י״ב ניסן תרע״ח 25.3.1918

בעצם ההכנות לחג הפסח נקראנו לאספת המתנדבים הירושלמים. באסיפה נמסר דו״ח מפורט על דברי ז׳בוטינסקי שנאמרו בשבת, י׳ בניסן בפני נכבדי ירושלים. הוא דיבר על ערך הגדוד העברי כלפי פנים וכלפי חוץ. אין לסמוך — הוא אמר — על הבטחותיה של הממשלה האנגלית ויתר הממשלות. הכרזת בלפור היא אקט פוליטי ולכן היא ניתנת לפרושים רבים. הנוצרים והערבים מפרשים אותה כי ינתן ליהודי ארץ־ישראל שווי זכויות בלבד, אך אין בה שום התחייבות לחיים אוטונומיים ועל אחת כמה וכמה על כינון מדינה יהודית. עלינו לפרש את ההכרזה על־ידי מעשינו. עלינו להראות לעולם כי יש בנו נכונות וכוח לגייס בתוכנו גדודים אשר ילחמו שכם אחד עם צבאות בריטניה בשחרור ארץ־ישראל מידי התורכים. בתום המלחמה, עם כינון השלום, נוכל לטעון כי גם דמנו נשפך למען שחרור ארצנו כיתר העמים שנלחמו למען שחרור ארצותיהם. על ידי כך תתחזקנה תביעותינו המדיניות. ז׳בוטינסקי דיבר גם על ערכו של הגדוד הארצישראלי. יהודי הגולה מחכים להחלטת תושבי ארץ־ישראל. גדוד עברי בארץ ישפיע השפעה עצומה על העולם היהודי להגברת תנועת ההתנדבות. הוא מסר כי הגדוד הארצישראלי יתחיל בפעולתו בעוד שבועות אחדים וביום חמישי כ״ב בניסן (4.4.1918) יתקיים הגיוס הרשמי. באותו יום יתרכזו במושבה רחובות כל מתנדבים לצורך בדיקה צבאית. אפשר שאחרי כן יסעו למצרים לשם אימונים צבאיים.

הידיעה הזאת הלהיבה את כולנו. סוף סוף אנו בדרך להגשמה. באספה נאמר לנו עוד, כי ההסתדרות הציונית הסכימה לרעיון יסוד צבא עברי. סופר על נחום סוקולוב המנהיג הציוני הנודע שאמר באספה גדולה שהתקיימה בלונדון: ״עכשיו עלינו ללבוש בגדים פשוטים של צבא כדי שנוכל

אחר כך ללבוש בגדי תפארת של חרות לאומית". ועוד סופר כי הקומיסיה הציונית (ועד הצירים) העתידה לבוא לירושלים, הסכימה גם היא לרעיון הגדוד ותהיה פעילה בארגונו ואחזקתו.

רחובות, כ"א ניסן תרע"ח 3.4.1918

אתמול קיבלנו פקודה מהועד המרכזי של המתנדבים להשתתף בכנס הארצי שיתקיים במושבה רחובות. יצאנו מירושלים בטרמפים ברכב צבאי אנגלי עד רמלה ומשם ברגל לרחובות. שרב כבד שרר בארץ, ובכל זאת ההענות לכנס היתה גדולה. למושבה הגיעו כ־500 מתנדבים ואורחים רבים מתל־אביב–יפו ומהמושבות. בשעות הבוקר התקיימה חזרה למסדר שעתיד היה להתקיים אותו יום כדי לקבל את פניו של הגנרל אלנבי. אחרי החזרה צעדו המתנדבים בסך ברחובות המושבה והשתתפו בקבלת הפנים שנערכה להם על ידי תושבי רחובות.

בשעה 2 אחה"צ התקיימה אסיפת עם רבתי בבית העם ובה השתתפו רק המתנדבים. כל אחד ענד על שרוולו סרט ובו מגן דוד כשנקודה אדומה באמצעו. הסרט היה בשביל כולנו רב־משמעות: אות קשר למשימה הגדולה — **הצבא העברי**. היה עלינו לשאתו עד הגיוס הממשי. נאמר לנו כי עם קבלתנו לצבא הבריטי יוחלף סמל זה באחר.

הכנס נפתח בנאומו הנלהב של משה סמילנסקי. בראשית דבריו הודיע על איחור בבואו של ז'בוטינסקי בשל ביקור במפקדה הבריטית העליונה הסמוכה למושבה באר־יעקב. סמילנסקי דיבר בהרחבה על תולדות הרעיון האקטיביסטי בארץ, על המצב בתנועת המתנדבים ועל המעצורים העומדים בדרך לארגון הגדוד. מרצה שני דיבר על חיי הצבא הקשים ועל הסכנות הרבות הצפויות לנו כחיילים בעת המלחמה וביחוד, כשאנו יוצאים להלחם כנתינים תורכים נגד

צבאות תורכיה. הוא הכריז בסוף דבריו: "כל הירא ורך הלבב ישוב לביתו!" כולם קראו פה אחד: "חזק חזק ונתחזק!".

באמצע האסיפה נכנס ז'בוטינסקי. קבלוהו בקימה, במחיאות כפיים סוערות ובקריאה: "הידד! הידד!". אחרי דברי תודה קצרים של ז'בוטינסקי הוכרזה הפסקה שלאחריה אמורה היתה להתקיים הרצאתו של ז'בוטינסקי.

לפנות ערב נתמלא "בית העם" המרווח מפה לפה. ז'בוטינסקי פתח את נאומו בהודעה כי אותו יום קיבל מברק מאחד משרי הממשלה האנגלית המודיע לו כי דנים עתה על כינון הגדוד העברי הארצישראלי. לכן יש לחכות ימים ואולי שבועות עד ההחלטה הסופית. ז'בוטינסקי הפריך בהגיון רב את כל טענותיהם של ה"שוללים". הוא סקר את תולדותיה של תורכיה, מצבה בהווה והתפוררותה לאחר תום המלחמה. הוא הרחיב את הדיבור על תולדות רעיון הגדוד ועל התנגדותם, בתחילה, של המנהיגים הציוניים והזכיר את דברי ד"ר ויצמן שאמר כי "לו היו הגדודים העברים קיימים בזמן המו"מ על הכרזת בלפור, כי אז הישגינו היו גדולים יותר ולהכרזה היתה משמעות מדינית גדולה יותר".

ז'בוטינסקי גם דיבר על המעצורים המרובים העומדים בדרך לכינון הגדוד ותבע מאת המתנדבים סבלנות רבה עד פקודת הגיוס הרשמית.

דברי ז'בוטינסקי בהרצאתו עשו עלינו רושם כביר. דיבורו היה חי ושוטף, שפתו העברית טבעית וללא מליצות. דבריו פשוטים, הגיוניים וקולעים מלווים בתנועות ידים ובהבעות פנים. ראינוהו כנואם בחסד עליון שלא הכרנו כמוהו עד אז. הוא דיבר למעלה משתי שעות וכולנו היינו מרותקים. הוא סיים את דבריו בקריאה: "להתראות בחזית!".

אחרי האסיפה היתה אכזבה גדולה. הודיעו לנו כי המסדר החגיגי מתבטל. הגנרל אלנבי לא יופיע בפני המתנדבים. האם

אלה הם ההיסוסים שדובר עליהם בקשר עם כינונו של הגדוד?

כ"ח ניסן תרע"ח 10.4.1918

עם שובנו מהכנס ברחובות נתערערו חיי החברה בירושלים. גדל הפירוד בין המתנדבים לגדוד, עונדי המגן־דוד, לבין אלה שלא הזדהו אתו. הם כונו בשם "בוגדים". חברים טובים של אתמול הפכו לאויבים. ביחוד הכביד המצב בהמצאנו יחד בבית הספר או כשהיינו צריכים להתכנס יחד בהרצאה, בחגיגה או לרגל אירוע מסוים.

העתיד מכוסה בערפל; אין ידיעות מתי נתגייס באופן ממשי אך הגיוס צפוי בכל יום. במצב כזה איך אפשר להתרכז בלימודים? התעוררה בינינו גם השאלה האם להפסיקם כשלפנינו רק חודשיים לסיום? אלה שהיה בכוחם לעודד, הנהלת ביה"ס ומוריו, עמדו מרחוק, ועוד יותר מכך; אנו נדרשנו להבחן בחומר שלא הספקנו ללמוד בחודשים האחרונים תחת המשטר התורכי הקשה. מאידך, המצב הכלכלי של התלמידים יוצאי חו"ל הורע. טרם התחדשו הקשרים עם הורינו ואין תקוה לקבל מהם סיוע כשהמלחמה מתחוללת בארצותיהם. ואולי ללכת בדרכם של חברים אחדים מהמתנדבים שעזבו את ספסל הלימודים והתקבלו כפועלים במשקי האכרים במושבות יהודה?

היום חדרה קרן אורה לחיינו האפלים. נוכחנו במעמד החגיגי להנחת אבן הפינה לאוניברסיטה העברית על הר הצופים. ד"ר וייצמן דיבר על חשיבותה של הכרזת בלפור. כדי להגשימה, אמר, יש צורך באיחוד כל מאמצי עמנו בתפוצות ובארץ, בהכשרת התנאים להתיישבות רבת ממדים בארץ ובארגונם המהיר של הגדודים העבריים שישתתפו במלחמה לכיבוש יתר חלקי הארץ. הוא האריך בדיבורו על תפקידה של האוניברסיטה העברית. אחריו דיברו אחדים ממנהיגי הישוב.

ג׳ימס רוטשילד, חבר בועד הצירים, מסר לישוב בארץ דרישת שלום מאביו הברון, הוא ״הנדיב הידוע״.

בעיר נערכה קבלת פנים נלבבת לועד הצירים שעשתה רושם כביר על הערבים. בשיחותינו עימם נתקבל הרושם כי הם, הערבים, מאמינים שהחברים בועד הצירים הם חברי הממשלה של המדינה היהודית שעתידה לקום בארץ ישראל.

פרק ב.
הגיוס

י״ג בתמוז תרע״ח 23.6.1918

אחרי ציפיה מדכדכת, ובעצם הכנותינו לבחינות, הגיעה הידיעה על גיוסנו. היום נקראנו לעמוד לבדיקה רפואית בפני רופאים צבאיים אנגלים. החרדה בין החברים היתה גדולה. מי יודע אם נמצא כשרים לשרת בצבא. רבים מאתנו חולים לעיתים מזומנות בקדחת ובמלריה. בשל התנאים הכלכליים הקשים הננו שרויים במצב של תת־תזונה. האם יש חשש שיפסלו אותנו מלשרת בצבא? ואשר לי, באותו יום תקפתני הקדחת וחומי עלה מאוד. נכנסתי בחרדה לחדר הרופא. הסברתי לו כי מחלתי היום היא זמנית. נבדקנו וחיכינו לגזר דינו של הרופא. נחמה פורתא מצאנו בהיוודע לנו כי הבדיקה הרפואית בירושלים אינה חמורה כזו הנעשית בתל־אביב, וכי מתנדבים מתל־אביב באים להבדק בירושלים כדי לקבל אישור על כשירותם לצבא.

י״ד בתמוז תרע״ח 24.6.1918

היום נתקבלו התשובות לתוצאות הבדיקה הרפואית. חלק מתושבי העיר העתיקה ולומדי ״ישיבות״ נפסלו מסיבת ברי־אות לקויה. האכזבה היתה גדולה. הובטח להם לבדקם שנית.

אני, תודה לאל, נמצאתי כשיר. וכאלו היו רבים. התייצבנו בו ביום לפני סרן אנגלי שהיה ממונה על מחלקת הגיוס היהודי (Jewish Recruiting Detachment), שהיתה מסונפת לגדוד 38 "קלעי המלך" (Royal Fusiliers). המשרד היה באחד האגפים של בית החולים רוטשילד ברחוב הנביאים בירושלים. באותו מעמד נמסרה לנו תעודת הרישום.

באותו ערב חגגנו את המאורע באחד האגפים של בית החולים רוטשילד. במסיבה יכולנו לעמוד על טיבם של מתנדבי ירושלים. החברה מורכבת מטיפוסים שונים מכל שדרות האוכלוסיה בעיר; תלמידים של בתי הספר העל־יסודיים בבלוריותיהם ובחתימם זקנם, מורים מבתי ספר יסו־דיים, פועלים ופקידים מחוגי המשכילים בירושלים. לצדם בלטו אברכי "ישיבות" בקפותות ובכובעים שחורים רחבי תיתורה, בני עדות המזרח, ספרדים, תימנים ועוד רבים מתושבי רובע היהודים שבעיר העתיקה, חנוונים, צורפים ובעלי עגלה. בלט ביניהם איש בשנות השישים הידוע בעיר כאחד העגלונים הזריזים, שהיה מסיע בדלינג׳ס את הנוסעים משער יפו לשכונות מערב ירושלים. הוא בא בלווית בנו הצעיר שגם הוא היה בין המגוייסים. רבים בלטו בתלבושת המזרחית המיוחדת; כפתנים וגלביות (שמלות) כדרך יהודי המזרח. נודע לנו, באותו מעמד, שרבים מהם היו מטופלים בבנים ובבנות והתגייסותם באה על רקע המצוקה החומרית שהיו נתונים בה. הובטח להם כי ועד הצירים יעזור בקיומן החומרי של משפחותיהם בשנות שרותם בצבא.

ידענו שקשים יהיו חבלי המיזוג של אוכלוסייה מגוונת זו בצבא, רבות תהיינה הבעיות עד שיסתגלו לתנאים החדשים. אך היינו בטוחים שמתוך שלא לשמה יבואו לשמה כשלפ־ניהם המטרה העליונה: הגדוד העברי.

בירושלים התגייסו 424 מתנדבים, מהם 341 רווקים ו־33 נשואים. הרכבם היה כדלקמן: 179 – אשכנזים; 153 – ספרדים;

51–תימנים; 16–מוגרבים; 15–גורג'ים; ו־4 –בוכרים. 40 מהם היו למטה מגיל גיוס (18), 160 בגיל 18–20; 134 בגיל 20–25; 43 בגיל 25–30; 16 בגיל 35–40; 18 בגיל 40–50; 4 בגיל 45 ומעלה. 69 היו תלמידים; 52–פועלים; 36–סנדלרים; 21–פקידים; 21–חייטים; 16–מורים; 16–נגרים; 13–מכונאים; 12–צורפים; 11–סופרי סת"ם; 67–בעלי מלאכות שונות; 57–ללא מקצוע מוגדר*.

כ"א בתמוז תרע"ח 1.7.1918

היום הפסקנו את לימודינו בבית המדרש למורים. ההנהגה חילקה למגוייסים "תעודות זמניות" על גמר חוק לימודיהם משום "הספחם על הגדוד העברי בתור מתנדב". התעודה הסתיימה במלים אלו: "מאחלים אנו לו מקרב לבנו הצלחה בכל אשר יפנה לטובת העם והארץ".

באותו יום נפרדנו גם מתלמידינו ותלמידותינו בשיעורי הערב שניהלנו במשך השנה בעיר העתיקה, במאה שערים ועוד. נערכה גם פגישה חגיגית של המגוייסים מבין התלמידים והמורים.

כ"ז בתמוז תרע"ח 3.7.1918

היום, ערב צאתנו מירושלים, ערך ועד העיר ליהודי ירושלים מסיבת פרידה למגוייסים לגדוד. במסיבה נכחו נכבדי העיר, בא־כוח לשכת הגיוס ורוב המגוייסים. נשמעו נאומים על ערכם של הגדודים העבריים וכן ברכות למתנדבים. התרוממות הרוח היתה גדולה. לסיום חולקה למגוייסים אגרת מוועד העיר ליהודי ירושלים ובה כתוב:

למתנדבים בעם
ידך תושיע לך, כי לישע עמך יצאת, לישע ארצך.
וברכת ציון ועדתה, תלווך בכל עת.

---

*המספרים נלקחו מהספר "בגדודים העבריים" מאת יגאל עילם, 1973, עמ' 222.

כי בשמחה תצאו, ובשלום תובלון
ויהיה ה' אלהיך עמך בכל אשר תלך.

נוסף לאגרת קיבל כל מתנדב מטבע כסף. על צד אחד של המטבע היתה חקוקה דמות אשה (בתולת בת ציון) עומדת המנתקת את כבליה וחייל רומאי בורח. הכתובת: "יהודה המשתחררת". זהו חיקוי למטבע הרומי "יודיאה קפטה" שטבעו הרומאים אחרי כיבושה של ארץ ישראל. במטבע זה יושבת בתולת בת ציון כשהיא כבולה בשרשרת וחייל רומאי שומר עליה. בצד השני של המטבע חקוקות היו סביב סביב המלים: למתנדבים בארץ ישראל אתתמ"ט (למנין חורבן הבית השני) ובאמצע מגן דוד. מטבע זה חולק לכל המתנדבים בארץ לגדוד.

באותו לילה בחצות התאספנו חברים אחדים שגרנו בבתים סמוכים, לקחנו את בגדינו הבלים, את הארגזים ששימשו כמיטות וכארון ספרים, את הרהיטים הישנים, את המחברות ועוד חפצים שונים, והעלינו הכל באש. באותו מעמד ניתקנו את קשרינו עם סדרי חיינו בעבר והכנו עצמנו לקראת החיים החדשים בעתיד.

כ"ד בתמוז 4.7.1918

היום המקווה הגיע. היום נסענו מירושלים בדרכנו למחנה הצבאי בקנטרה. מאז הבוקר התקהלו המונים על־יד בית החולים רוטשילד שברחוב הנביאים. מכאן צעדנו בסך לאורך רחוב יפו, כשתושבי ירושלים לאלפיהם מריעים לצועדים. התהלוכה היתה ססגונית. שלל בגדים וצבעים. כל הצועדים נשאו על שכמם ובידיהם את חפציהם האישיים צרורים מי במזוודות בלות ומי בתרמילי גב ובשקים. אחרי פרידה מקרו־בים ומידידים ומהמון חוגג נכנסנו לקרונות המשא. מצב הרוח בזמן הנסיעה היה מרומם. השירה לא פסקה מפינו עד הגיענו

לתחנת לוד. כאן חיכינו לקרונות שהובילו את מגוייסי תל־אביב–יפו ומושבות יהודה. בתחנה קידמו את פנינו משלחות ויחידים ממושבות יהודה. בתחנה נמסר לי פתק ממכירה תושבת פתח־תקוה ובו היה רשום:

ד.

תבין שאין בפי עכשיו אותה מלה קדושה וענקית שצריכה להאמר: היה שלום בריא ונאמן. לחץ את ידי כל המכירים. אתם קדושים, היו ברוכים. רציתי מאוד לבוא ללוד לראותך — לראותך בפעם האחרונה לפני נסיעתך, אך לדאבוני אינני יכולה. שוב שלום, שלום, הצלח בברכת ידידתך.

ר.

מלים אלו הביעו מה שהתרחש באותו יום בין תושבי ארצנו. על הלך־הרוח בירושלים אחרי עזבנו את העיר נודע לי אחר־כך מתוך מכתב, אחד מני רבים, מאחד מחברינו הטובים שנבצר ממנו מטעמים משפחתיים להתנדב לגדוד. במכתב היה כתוב:

אחריכם אתם ההולכים נרדם פה הכל, אין חיים... מאפיש! יוצא אתה לרחוב, מה זה ועל מה זה? הזאת היא ירושלים? הלאלה תקראו חיים?... אשריכם, חברי הטובים, אשריכם שזכיתם לחיי מעלה, לחיים שכולם רגש, אשריכם, אשריכם!

פרק ג.
האמונים במצרים

באזור קהיר

כ"ה בתמוז תרע"ח 5.7.1918

אחרי נסיעה שנמשכה שעות רבות, הגענו שבורים ורצוצים לקנטרה. בצאתנו מהקרונות היו פנינו ובגדינו מכוסים אבק־פחמים. נתגלה שהוכנסנו לקרונות שנתרוקנו ממטעני פחמים. למרות עייפותנו התחלנו במרץ בנטיית האוהלים. בתחילה הורגשה אכזבה בקהלנו. רבים חשבו שנגיע למאהל מסודר. האנשים חולקו לקבוצות קבוצות. המנצחים על העבודה, שהיתה מפרכת, היו מורים ויוצאי בתי הספר העל־יסודיים שבינינו. היתה דרושה סבלנות יוצאת מן הכלל כדי לארגן את ההמון המנומר והמאוכזב. נתקלנו בבעיות שהיה צורך לפתרן בזהירות רבה. נתגלו בכל חריפותם הניגודים בין מרכיבי החברה שהוטל עלינו לחיות במחנה אחד ולפעמים באוהל אחד. מצד אחד, חניכי בתי אולפנה גבוהים, מורים, פקידים וסתם משכילים בעלי הכרה בדרך שהלכו בה ובתפקיד הלאומי שהוטל עליהם. ומאידך, אנשים משכבות שונות באוכלוסיה הירושלים השונים אלה מאלה בהרגלי חייהם, ביניהם נחשלים בחינוכם אשר כל התנדבותם נבעה מתוך מצוקתם הכלכלית ותקוותם לחיים נוחים בצבא הבריטי בהם יזכו בלבוש, באוכל טוב ולפרקים גם בנופש.

הועמדנו גם בפני מציאות חברתית שלא תארנוה ולא פיללנו לה: גישתם הבלתי ידידותית של מתנדבי תל־אביב. בכל שעות העבודה לא נוצר שום מגע בין הירושלמים לבין התל־אביבים. בסוף היום היו במחנה שני מאהלים: המאהל הירושלמי והמאהל התל־אביבי ובני המושבות. ההבדלים בין

שני המחנות היו גדולים מאוד בצורתם, ובהרכב האוכלוסיה שבהם. הירושלמי — הטרוגני, שדרש כוחות רבים למיזוג מרכיביו, והתל־אביב — הומוגני ומסודר.

כ״ח בתמוז תרע״ח 8.7.1918

עם תחילת העבודה המעשית במחנה, נתגלו ביתר שאת ההבדלים בין הירושלמים לבין התל־אביבים. הוחרפו מאוד היחסים החברתיים בינינו. הירושלמים בכלל היו בעיני חלק מהתל־אביבים כנחותים שבין החיילים, והמשכילים שבהם כ״בטלנים״ חובשי בית המדרש ומשוללי הכשרה ספורטיבית. לדעתם מוטב היה ש״המון פרוע זה״, לפי ביטויים, יחזור כלעומת שבא לירושלים. הסברנו להם כי ״המון פרוע זה״ הקריב לא מעט בעצם התגייסותו לגדוד בכך שנותק ממשפחתו והוא מוכן להסתגל לחיי הצבא. התנדבותם, כך הסברנו, השפיעה לטובה על החברה הירושלמית וביחוד על העדות והחוגים שמהם באו, הרחוקים מכל זיקה לאומית־ציונית. אמרנו גם כי תפקידנו הוא לחנכם, להדריכם ולהכינם למשימות הלאומיות החשובות שהוטלו על כולנו. תקוותנו היא כי אחרי שנקבל את מדי הצבא ואחרי שנמצא כולנו, ללא הבדל בהשכלה, תחת משמעת צבאית, יטושטשו ההבדלים בינינו.

היום מונו אחדים מבוגרי בתי הספר מירושלים ומתל־אביב כראשי פלוגות. אחרי שיוכשרו לקבל דרגת רב־טוראי או סמל יוכלו להדריך את הפלוגות בתרגילי סדר והתעמלות.

ב׳ באב תרע״ח 11.7.1918

היום חילקו לנו בגדי צבא. היתה רוח אחרת במחנה. הלבוש טשטש, למראית עין, את פני החברה. הסדרים הקפדניים גיבשו לאט לאט את החיים החברתיים. רבים ממגורייסי העיר העתיקה בירושלים מונו לטבחים ולעובדים בשרות הסניטרי. הערבים הוקדשו לשיחות ולברורים. החלו ההכנות

להעברתנו מקנטרה למחנה האימונים הגדול בחלמיה שעל יד העיר קהיר.

ה' באב תרע"ח 14.7.1918

היום העברנו מקנטרה לשדה האימונים בחלמיה על יד העיר קהיר.

ו' באב תרע"ח 15.7.1918

מתוך מכתב לאחד החברים בעיר שאלוניקי:

הימים העוברים עלינו מלאי ענין ומלאי חוויות המעשירים את חיינו. חלה בנו מהפכה עצומה. עד עכשיו הסתפקנו בדיבורים. התלהבנו מכל רעיון טוב ומכל מלה מפוצצת שנזרקה מפי נואמים ומרצים למיניהם: "לאומיות", "שאיפות ישראל" ועוד. זה היה מלל גרידא, המעשה היה מאתנו והלאה. עד עתה הסתפקנו בהבטחות שהבטיחו לנו הגויים להטבת מצבנו בין העמים. הבטיחו לנו שויון זכויות, ביטול הרדיפות ברוסיה וברומניה ועוד. ומה היה בסופן של הבטחות אלה?

ידענו כי הרעיון של שיבת ציון הוא הפתרון היחיד להטבת מצב עמנו. נחוצה לנו ארץ שבה נתפתח באופן חופשי. אנו זקוקים למולדת המשוחררת מעול זרים. הוכרזה הצהרת בלפור. כולנו חשבנו שהגאולה הגיעה. אך ימי ההתלהבות עברו. העם בכללו היה שבע רצון, אך אנחנו, תושבי הארץ, היינו ספקנים. האם באמת תנתן הארץ לשלטון היהודים? ובזכות מה? האם רק בזכות מורשת אבות? האם לא הגיעה השעה שגם אנו נשתתף בשחרורה? האם נשב בחיבוק ידים ונראה כיצד אחרים שופכים את דמם לשחרור הארץ?

כשתסתיים המלחמה וסביב לשולחן הירוק של שליטי העולם יוכרע גורל כל עם בזכות מאמציו במלחמות ושפיכת דם בניו, במה נבוא אנחנו? ואז באנו לידי החלטה: הלאה ספסל הלימודים! עלינו להתגייס לשחרור הארץ. יש צורך

להקים צבא עברי. תלמידים ומורים נרשמו כחיילים. אני צועד יחד אתם בדרך המביאה את העם אל גאולתו וגאולת ארצו.

ז' באב 16.7.1918

היום נערכה ע"י הגדוד הארצישראלי קבלת פנים לבבית לקבוצה הראשונה של מתנדבים מאמריקה. מפי השמועה נודע לנו רבות עליהם ועל השוני שבינם לבין מתנדבי לונדון. מתוך שיחה אתם נתברר לנו כי גם הם אינם מהווים חטיבה הומוגנית בהשכלתם ובמעמדם החברתי. יש ביניהם בעלי השכלה, פועלים מחוגי "פועלי ציון", שהיו הראשונים שהת־נדבו, בראשם יצחק בן־צבי ודוד בן גוריון וכן בעלי מלאכה שונים. אין ספק שהמצאנו יחד במחנות האימונים, יהיה לברכה לכולנו. נתמזג אתם ונהוה בעתיד את הצבא הלאומי שיבטיח את בטחונה של ארצנו.

משנה חוויה היתה לנו החיילים השאלוניקאים בהוודע לנו כי בין המתנדבים האמריקאים נמצא אחד מחברינו שחי אתנו בארץ, יצא ממנה עם הכרזת המלחמה, היגר לאמריקה ומאז לא שמענו ממנו דבר. מפיו נודע לנו על התנועה הפועלת בשאלוניקי להתנדבות ל"גדודים העבריים"*

תשעה באב תרע"ח 17.7.1918

הערב התאספנו לעצרת צום תשעה באב. במציאות שהיינו נתונים בה, הורגשה זרות מסוימת בהעלאת זכר אובדן חרותנו המדינית. דווקא בשבועות אלו היה מצב הרוח במחנה מרומם למראה חברינו בתלבושתם הצבאית, כשמגן דוד מתנוסס על שרווליהם, והם מתאמנים לשחרור ארצנו מידי זרים. הדגל העברי (דגלון בריטי היה צמוד אליו באחד מפינותיו), מתנוסס במרכז המחנה ופקודות עבריות נשמעות יום יום במסדרי הארוחות ולתפילה בימי השבת. לכאורה

* הסידורים לארגון פעולה זו נמשכו חודשים אחדים. בינתים נחתמה שביתת הנשק ופרשת ההתנדבות ללגיון היהודי שבשאלוניקי הסתיימה בלי תוצאות.

מוזר היה לערוך טקס של אבלות על אובדן חרותנו הלאומית לפני אלפיים שנה, כשפעמי המשיח נשמעים בעולמנו. באסיפה, נתעורר ויכוח בין החברים אם יש לקיים כיום את הצום הלאומי. היו שטענו כי פעמי המשיח נשמעים ומן הדין שהאבלות תבוטל, והיו שטענו, ובהם רבים, כי טרם הגיעה הגאולה השלמה: הארץ ברובה נתונה בידי האויב, רובו של עמנו בגולה ויסודות הבית הלאומי בארצנו טרם נכונו. גברו המחייבים על השוללים. אחד החברים קרא את מגילת "איכה" וקטעים מקינות תשעה באב.

י"ב באב תרע"ח 21.7.1918

החיים במחנה כסדרם. יום יום וחויותיו. כל תרגיל ואימון צבאיים מקרבים אותנו לקראת השתתפותנו הפעילה בחזית המלחמה למען שחרור הארץ. סדר היום קבוע: התעמלות בוקר (P.T.), גילוח, וצריך שיהיה למשעי, רחצה, סידור החפצים והאוהל, אכילה, בדיקת האוהל, תרגילים צבאיים, לעתים מפרכים ומלווים לא־אחת גם בהליכה ממושכת לשם חיזוק הגוף וחישולו, ושיחות בנושאים צבאיים טכניים כגון על סוגי נשק ומצבי לחימה שונים. אחד האירועים היום־יומיים החשובים בחיי החייל במחנה היה שעת כיבוי האורות. באותה שעה היתה נשמעת תרועת אבל נוגה, "יזכור" לחיי־לים שנפלו בשדות הקרב או מתו בבתי חולים. בהשמע ה"יזכור" עמד דום כל חייל שנמצא מחוץ לאהלו. תקיעה זו באישון לילה עשתה על כולנו רושם בל ימחה.

לפנות ערב עסקו המתנדבים בשיחות חולין מסביב לשולח־נות הקנטינה או בשמיעת הרצאה מפי חברים או אורחים מארץ ישראל. בשבתות היה נערך מסדר מיוחד לתפילה שנוהלה ע"י "רב מטעם" של הגדוד והיתה מסתיימת בדרשה שתוכנה היה זר לרוחם של הארצישראלים.

שפת התרגילים וכן זו שבמסדרים כלליים וחגיגיים היתה אנגלית. הפקודות במסדרים לתפילה בשבתות וכן לקבלת מנות האוכל היו בעברית. פקודות היום היו מתפרסמות בשתי שפות: אנגלית ועברית.

לפעמים היינו זוכים ברשיון לבקר בעיר קהיר הקרובה. באחת השבתות בילינו חברים אחדים כאורחיה של הקהילה היהודית העשירה ושל חברי מועדון־הנוער. זו היתה ראשית מגעינו עם הנוער היהודי בקהיר. העברית לא היתה שגורה בפיהם ונאלצנו לשוחח בצרפתית. סיפרנו להם על חיי הנוער בארצנו, על העבודה במושבות ועל ההכנות לקראת העתיד. מהשיחות התברר לנו כי החיים התרבותיים של הנוער המצרי אינם מפותחים, החינוך היהודי מתרכז בתלמודי תורה ובבי"ס "אליאנס". שעות אחדות טיילנו אתם ברחובות העיר וסיירנו בפירמידות וביחוד במוזיאון החשוב לעתיקות.

ט"ז באב — כ"ו באלול תרע"ח 25.7.1918 — 4.8.1918

בשבועות אלה נעדרתי מהמחנה בשל התקפה קשה של מלריה. הייתי רתוק למיטה בבית החולים הצבאי הגדול הסמוך לקהיר. בית החולים היה מלא חיילים אנגלים שהובאו מהמחנות שבמצרים ובארץ־ישראל. האחיות, שכולן היו נוצריות, מילאו את חובתן באמונה ואף השתדלו להנעים את חיי החולים בעריכת מסיבות או בבילוי בעיר לחיילים המחלי־מים. כלפינו, החיילים היהודים, הסתפקו במילוי המוטל עליהן. הן לא התענינו באופן מיוחד במצבנו ולא עודדו אותנו בשעות הקשות כשם שעשו זאת לחיילים האנגלים ששכבו אתנו בחדרים. לעתים ביקרו אותנו פקידי ועד הקהילה בקהיר והביאו אתם עתונים, ספרים ואף דברי מתיקה. באחד הימים בא "חכם" העדה לבית החולים כדי להמצא ליד אחד מחברינו שחששו מאוד לחייו. לשמחתנו התגבר אחר־כך על מחלתו האנושה ונרפא.

כשרגשנו הטבה במצבנו הפצרנו ברופאינו להחזירנו מיד למחנה.

ערב ראש השנה תרע"ט 6.8.1918

בערב הלכנו לבית הכנסת שבהליופוליס וקיבלנו בו את השנה החדשה. הסתיימה שנה גדושת חוויות. אחרי הארוחה ישבנו חברים אחדים באחד האוהלים ושוחחנו על מה שעבר עלינו עד כה ועל חיינו בגדוד. אמרתי אז: לכאורה חיי החייל מונוטוניים. הוא נטול מחשבה ועליו לציית לפקודות. כחיילים יהודים הרגשתנו כי יש הבדל בינינו לבין חיילים בצבאות אחרים. הם באים לשרת מתוך חובה שאין עוררין עליה, אולם אנחנו הגענו הלום מתוך רצוננו החופשי, מתוך הרגשת החובה הלאומית להצלת המולדת. כל הישג בחיינו הצבאיים, וכל מעשה המקרב אותנו להגשמת מאווינו הלאומיים, מחזקים את רוחנו, מעשירים את חיינו ומגוונים על־ידי־כך את החיים המונוטוניים של הצבא. העבודה קשה ומפרכת, החיים לפעמים משעממים בשגרת היום־יום. אך המטרה שאליה אנו חותרים היא כה גדולה עד שהיא נוסכת בנו כוח ומרץ לשאת הכל.

י"ב בתשרי תרע"ט 19.8.1918

היום היתה תכונה רבה במחנה. הגיעה משלחת מטעם ההסתדרות הציונית ובתוכה המחנך הדגול ד"ר יצחק אפשטיין. בשבילנו ה"שאלוניקאים" היתה זאת חווייה גדולה. האורח הדגול היה מורנו ומנהלנו בשאלוניקי. ד"ר אפשטיין הביע את שמחתו לפגישה שגרמה לו הפתעה נעימה והעלה זכרונות משנות עבודתו בשאלוניקי.

במדבר מצרים

ט"ז בתשרי תרע"ט 22.8.1918

בערב החג עבר הגדוד מחלמיה לתל אל כביר הנמצא בין העיירות ישמעאליה וזגאזיג. תנאי החיים השתנו מקצה אל

קצה. הורחקנו מאחד המרכזים החשובים במצרים ומהאוכ־לוסיה היהודית בחלמיה וביחוד בקהיר, אליה הספקנו להת־וודע ולקשור קשרים עם משכיליה. הועברנו לאזור מדברי שכל ישובו היה מחנות צבא גדולים ששימשו לאימונים צבאיים אינטנסיביים.

התנאים במדבר קשים. האקלים חם. סופות חול מתחול־לות לעיתים קרובות ומכבידות על הנשימה. מכת היתושים והברחשים גדולה. גם היובש גדול, ולפעמים סבלנו מחוסר במים. ואולם ההכרה שאימונים צבאיים אלה מקרבים אותנו לתפקידנו בעתיד הקלה על קשיי המדבר. מכיון שנמצאנו בלב המדבר הגדול, היינו נאלצים למצוא תחליפים לסביבה התר־בותית שהיינו נתונים בה בקרבת קהיר על אתריה ההסטוריים והמוזיאונים החשובים שבה. בין החברים הפעילים בגדוד דובר על הצורך בהעשרת החיים החברתיים הן על ידי בידור מעולה והן על ידי יסוד חוגים ללימוד השפה העברית וספ־רותה. היה צורך לפתח את הספריה על ידי תביעה מאנשינו לשלוח ספרים ועיתונים.

קרבתו של הגדוד היהודי האמריקאי החונה אתנו כאן במדבר, תשפיע בודאי על מהלך חיינו. קשר אחים זה הועלה על נס על ידי יצחק בן־צבי בקבלת הפנים שנערכה על ידי חבריו בגדוד האמריקאי לכבוד הגדוד הארצישראלי. שני החיילים — יצחק בן צבי ודוד בן גוריון — פועלים רבות להעשרת החיים התרבותיים במחנות הצבא.

כ׳ בתשרי תרע״ט 26.8.1918

בי״ח בתשרי הודיעו לנו רשמית על התקדמותו המהירה של הצבא הבריטי בחזית הצפונית של ארצנו, על כיבושם של הרי שומרון וחיפה, ובי״ט — על כיבוש הגליל ועל התקדמות הצבאות צפונה לסוריה וללבנון.

השמחה במחנה היתה מהולה בצער. לא זכינו להמנות בין הכובשים. אך נודע לנו כי חלק מגדוד 38 (הגדוד היהודי מאנגליה) השתתף בקרבות בחזית שומרון.

במחנה מורגשת תסיסה. מדוע אין מנהיגינו ובמיוחד חברי ועד הצירים השוהים בארץ, תובעים מהמפקדה הבריטית להסיע את הגדודים העבריים, כולם או מקצתם, לחזית הצפונית? נאמר לנו כי היו פניות לכך, אך נראה שהן לא נענו.

בישיבה שהתקיימה בגדוד אחרי ההודעות על כיבוש הארץ, נתעוררו בין החברים הרהורים ראשונים על המשך השרות בגדוד. אם המטרה הוגשמה והארץ שוחררה כולה, הרי מה ההגיון להשאר כאן? היו רבים שהתנגדו להלך מחשבה זה.

המשתתפים בישיבה טענו שיש לגדוד מטרה נוספת: להתכונן ליצירת המליציה העברית העתידה לשמור על הבטחון בארץ ולהניח את היסוד לצבא העברי. לעומתם טענו בוגרי הסמינר בירושלים וכן מורים צעירים, שאם תפקיד הגדוד הוא שמירה על הארץ כי אז ימלאו זאת האנשים המוכשרים לכך ואנחנו, המורים, נשוב ונתמסר ליעודנו בהוראה. היו כאלה שדיברו על התרומה שתורם הגדוד: חישול הגוף ואימוץ הרצון. בחיים האזרחיים לא היתה רוחנו איתנה, לא היינו מוכנים לעמוד מול סכנות ולא ידענו להשתמש בנשק להגנתנו. כיום אנו מתמצאים בבעיות אסטרטגיות, ובכלל רצוי שכל צעירינו ישרתו בצבא לפני התבססותם בחיי החברה.

בפגישה דובר גם על הידוק הקשרים בינינו הארצישראלים לבין חברינו האמריקאים; לעבוד בצוותא להבטחת עתידם של הגדודים. הובע הרעיון לדרוש ריכוזם של הגדודים העבריים עד כדי יצירת דיביזיה אחת. כן הוחלט על האמצעים שיש לנקוט כדי להחיש העברתנו לארץ־ישראל.

כ״ב בתשרי תרע״ט 28.8.1918

מן המכתבים המגיעים מהארץ, נודעו לנו פרטים רבים על המצב בגליל אחרי כיבושו, ועל התנועה החדשה שקמה בין הצעירים להתנדבות חדשה לגדוד. אנו מסיקים מכך כי אכן גוברת ההכרה בישוב בארץ כי נכונו לגדודים תפקידים חשובים בשמירה על הבטחון בארץ. ההודעה על גידול מספרנו מחזק את ידינו בהמשכת חיינו האפורים כאן במדבר הגדול והשומם. אך מאידך, שני דברים מעכירים את רוחנו: א. העיכוב בהחלטת המפקדה העליונה להעבירנו לארץ ישראל; ב. יחסם של הקצינים והסמלים היהודים, שרובם ככולם ילידי חו״ל, לערכים יהודיים, וזלזולם בשפה העברית המתפרש כרצון למנוע את הבלטת הצביון היהודי במחנה.

היום ארעה ההתנגשות הראשונה בינינו לבין סמלי הפלוגות. חיילים אחדים דיברו בזמן תפילת שחרית הנהוגה מדי שבת. כעונש על כך ניתנה הוראה לסמלים לפקד אחרי התפילה באנגלית, במקום בעברית כנהוג. החיילים מחו נמרצות. נשמעו קולות שלא לציית לפקודה, אך גברו אלה אשר ביקשו שלא להחריף את המצב, לציית ולהביא את הדבר בפני המפקד.

כ״ח בתשרי תרע״ט 4.9.1918

ושוב ארעה התנגשות בינינו לבין הסמלים. לפני שלושה ימים הפר אחד הסמלים את הוראת הקבע לפקד בעברית בשעת מסדר האוכל ופיקד באנגלית. החיילים צייתו לפקודתו וצעדו לעבר חדר האוכל, אך בהגיעם לשם התפזרו. במשך **שלושה ימים לא ניגשנו לחדר האוכל והסתפקנו במצרכים** שקנינו בקנטינה. בהתערבות הקצינים חזר הסדר לקדמותו לאחר שניתנו הפקודות בעברית.

בחשכת הערב ערכו חיילים אחדים מסדר שמיכה (Blanket Parade) לאחד הסמלים שדיבר מתוך ריתחה, דברי גנאי על היהודים. בעוברו בין האהלים השליכו שמיכה על ראשו

והרביצו בו מכות נאמנות. האשמים לא נמצאו. הדבר שימש אזהרה לעוויינים שבין הסמלים.

ח' חשון תרע"ט 14.10.1918

בחוגי החיילים מתלמידי בית המדרש למורים בירושלים נפוצה השמועה כי חברינו שלא התנדבו לגדוד משמשים כיום בהוראה. נשאלה השאלה האם יש לקנא בהם? אך אנו הרגשנו כי אורח חיינו הוא יתרון לנו. אנו רוכשים כאן חינוך צבאי המחזק לא רק את גופנו אלא מחשל גם את רוחנו. מאות צעירים ואף אנשים בגיל העמידה, מקבלים הכשרה צבאית ומתאמנים באמצעי לחימה שונים. הלא זוהי הכנה יעילה ליום פקודה. מאות מהם יצטרפו אחר־כך לשורות ה"הגנה", ביניהם כאלה שהיו רחוקים ממנה ונרתעו מכל שונא ומחבל. ואל תהיה קלה בעיניכם עבודתם החינוכית של החיילים חובשי בתי הספר העל־יסודיים ומורים שפרשו מבית ספרם, בקרב אלה שלא זכו להשכלה מסודרת. באוהל הספריה שבמחנה התנהלו חוגים ללימוד עברית, תנ"ך ותולדות עם ישראל. לו יכולנו לחייב בשרות צבאי כל צעיר בארצנו!...

ט"ו בחשון 21.9.1918

היום התחוללה במדבר תל־אל־כביר סופת חול עזה שמילאה את חלל האוויר בחול והיה צורך לחסות מיד בתוך האוהלים. אחרי הסערה ירד גשם שוטף, בלתי שכיח במדבר, וסחף את האוהלים ואשר בתוכם. כשוך הסערה עמלנו רבות להקים מחדש את המאהל.

י"ז בחשון 23.9.1918

היום נודע לנו כי אתמול השתתפו חברינו שבגדודים 38 ו־39 במלחמה בתורכים בחזית בקעת הירדן וכבשו את המעברה שבצפון יריחו — אום אל־שארט. בערב התקיימה מסיבה בקנ־טינה ושתינו "לחיים" לכבוד המאורע.

לפני ימים אחדים הוטלו עלינו תפקידים אחראיים במסגרת הצבא הבריטי. נשלחנו, בתורנות, לשמור על השבויים התורכים שרוכזו לאלפיהם במחנות שבמרחב המדבר. בימי התורנות אנו רחוקים מהמחנה, לכן נתמעטו שעות המנוחה ונמנעו מאתנו התנאים הנוחים שבמחנה: הספריה, הקנטינה, המסיבות ועוד. ביום אנו מלווים את השבויים למקומות עבודה שונים ואלה מאתנו היודעים תורכית, מנהלים עמם לפעמים שיחות על ארצם, על חייהם ועל הרפתקאותיהם בחזיתות ערב. הם סיפרו לנו על ההבדל העצום שבין תנאי חייהם כאן בשבי לעומת התנאים הגרועים בחזית. שם סבלו חרפת רעב וכן הרגישו תמיד "יחס עוין" כלפיהם מצד האוכלוסיה הערבית. בין אלפי השבויים התורכים היו גם יהודים מעטים. אלה הופרדו ממחנות השבויים וכמאה מהם צורפו לפי בקשתם לגדוד שלנו. רובם מערי תורכיה האירופית וחלק קטן מסוריה. הרכבם החברתי, לפי בדיקת אחד מחיילנו, הוא: 62% — עובדים פשוטים; 33% — סוחרים ורוכלים ו־5% פקידים ושוליות.

השפה העברית אינה שגורה בפיהם ואנו מדברים אתם בעיקר יהודית־ספרדית המדוברת בין יהודי תורכיה. הרגשתם הלאומית־היהודית היא חזקה. מזגם טוב ונעים להמצא בקרבתם. הם נתקבלו במחנה בסבר פנים יפות. הם סופחו לאחת הפלוגות והיו ידועים במחנה בשם "התורכים". סודרו להם שעורים בעברית ולפעמים גם הרצאות ביהודית־ספרדית כדי לשתפם בענינים הציבוריים של המחנה.

השמירה בלילות, וביחוד בלילות סהר במדבר, היא מלאת חויות. את דומית הלילה מפריעות קריאותיהם השגרתיות של החיילים העומדים על המשמר בתוך סוכות גבוהות מסביב למחנות השבויים. הם קוראים, באנגלית כמובן, את מספר תחנתם בצרוף המלים: הכל בסדר (all's well) לפעמים נשמעת קריאתם בהתקרב אדם למחנה והוא מתבקש

להזדהות. לרוב אותו אדם הוא הקצין התורן המפקח על השמירה. השיחה היתה מתנהלת כך:

החייל: Halt .Who goes there (עמוד, מי הולך שם?)

האיש הקרב: A Friend (חבר)

החייל: Advance friend to be recognized (התקרב חבר כדי לזהותך).

במשך השיחה היה החייל עומד כשנשקו דרוך אל מול הקרב אליו.

לפעמים נשמעים בחשכת הלילה מאחד המחנות הצבאיים הקרובים צלילי חצוצרה נוגים של נגינת השכבה (Last Post) המושמעת ערב ערב עם כיבוי האורות לזכר החיילים שנפלו במלחמה.

כ"ח בחשון תרע"ט 3.10.1918

היום ביקר במחנה הקולונל מרגולין ונערך לכבודו מסדר חגיגי. בדעתנו את ערכו הרב של האיש ואת שידוליו בפני המפקדה העליונה הבריטית להעביר את הגדודים לארץ־ישראל, השתדלנו לשוות להופעתנו אופי חגיגי. כל אחד השתדל כמיטב יכולתו להופיע בצורה הנאה ביותר הן בבגדיו ובחגורו והן בסידור האוהלים והחפצים האישיים שבתוכם. אחרי המפקד התהלך הקולונל במחנה ושאל כנהוג: האם יש תלונות (Any complaints)? כן — נענה על־ידי כל אחד — מדוע אינכם מעבירים אותנו לארצנו? הקולונל הרצין ושתק. הרגשנו כי לשתיקתו משמעות מיוחדת.

בו ביום נודע לנו כי בקרוב יצורפו לגדוד שלנו החברים האמריקאים שהביעו את רצונם להמשיך את שרותם בצבא ולהשאר בארץ. נרמז לנו שלביקור מרגולין יש קשר להצטרפות זו.

בימים האחרונים, בהיות פלוגתנו בתורנות לשמירת השבויים התורכים, קרה מקרה חמור. השבויים התמרדו והכינו עצמם ברבבותיהם לפרוץ את גדרות התייל ולברוח. נצטוינו

לדכא את המרד באיבו; לירות בהם בלי הבחנה עד שיתכנסו באוהליהם וצריפיהם. עם פקודת האש כיוונו רבים מחיילי המשמר את רוביהם כלפי מעלה וירו מבלי לפגוע בשבויים. הנפגעים היו מעטים. פלוגת העונשין נאשמה באי־ציות לפקודה בשלמותה אך לא נענש איש, כי אי אפשר היה לקבוע מי היו היורים באויר. במחנה שוחחו רבות על המקרה.

ב׳ בכסלו תרע״ט 6.11.1918

היום הגיעו למחנה המתנדבים החדשים מהגליל. ההתלה־בות לבואם לא היתה גדולה. כל זמן שלא התבררו יעדי הגדודים בעתיד מה ערך יש לעשרות מתנדבים אלו? לדעת רבים, גדולים הסבל והיסורים הנפשיים בחיינו והשמירה במחנה השבויים התורכיים, שאליהם הצטרפו גם מצרים מתמרדים מאכזבת ומפרכת. האם לשם כך התנדבנו? נוסף לכך, אין סימנים להעברתנו לארץ. נהפוך הוא; במחנה נבנים מתקנים חדשים לחידוש האימונים הצבאיים. נראה כאילו מתכוננים לישיבה ממושכת כאן במדבר. הדבר היחיד המגוון את שגרת החיים כאן הוא הפעולה החברתית המתנהלת בין החיילים. גדל מספר החברים החדשים והפעילות החברתית רבה. באוהל הספריה מתרבים העיתונים העבריים המגיעים מתפוצות ישראל וביחוד ממזרח אירופה.

ח׳ בכסלו תרע״ט 12.11.1918

היום התפרסמה במחנה ההודעה כי הוכרזה שביתת נשק בין ממשלות המרכז לממשלות ההסכמה. נסתיים מרחץ הדמים שנמשך ארבע שנים. השמחה במחנה היתה גדולה. בקנטינה ובאוהלים שרו ורקדו ושתו ״לחיים״. עם זאת נתרבו ההרהורים על מצבנו המיוחד. עם סיום המלחמה יתחיל, בודאי, פירוק המחנות הצבאיים,ורוב החיילים הבריטים ישו־חררו לבתיהם. הצבא הלוחם ישמש כצבא משמר על חבלים שהיו בעבר בידי הקיסרות העותמנית עד שיקבע מעמדם

המדיני החדש. ומה יהיה גורלם של הגדודים העבריים? האם ימלאו בארץ את מקומם של הבריטים כצבא משמר? האם הותוו תוכניות? ובעיקר מתי נשוב לארץ ישראל?

י' בכסלו תרע"ט 14.11.1918

על־פי בקשת ועד החינוך העברי בארץ השתחררו היום המורים שהתנדבו לגדוד. הדרישה לשחרור באה כדי למלא את המחסור במורים בבתי הספר היסודיים בירושלים. במסיבת הפרידה שנערכה לכבוד היוצאים אמרו המורים כי בעצם אינם מרגישים שחל שינוי במצבם. הם ממשיכים בשרות העם אלא שהפעם בין תינוקות של בית רבן. ויתכן, טענו אחרים, כי ההוראה עדיפה על הצבא. בכל אופן הם שמחים שקיימו את אימרת חז"ל: סיפא וספרא. אורח החיים הצבאי זקף את קומתם וחישל את רוחם. השפעתו בודאי תורגש בעבודתם בבתי הספר על־ידי הכנסת שיטות חדשות בהוראה וביחוד בחינוך הגופני של הנוער.

י"ג בכסלו תרע"ט 16.11.1918

היום נפוצו שמועות במחנה כי מפקדינו מתנגדים להעברת הגדוד לארץ. הם טוענים שהגדוד אינו מוכן לתפקידים הבט־חוניים בארץ. הרוגז על המפקדים גבר בהוודע על התסיסה בקרב הערבים נגד הישוב בארץ. האם לא הגיעה השעה שימלא הגדוד את משימתו: הגנה על הישוב היהודי? במסיבה השבועית הרגילה של "מלוה מלכה", שהתקיימה הערב בנוכחותם של המפקדים, חלו הפרעות רבות. החיילים הפריעו לתכנית הבידור והשמיעו קריאות: אין לנו צורך במסיבות ובנשפים! אנו רוצים לעלות לארץ ישראל!

י"ט בכסלו תרע"ט 23.11.1918

היום נסעה מתל אל־כביר קבוצה גדולה של חיילים יהודים מאנגליה, לרפיח כדי להספח לגדוד 38 החונה בה. בהעברה זו

אנו רואים סימנים גם לתזוזת גדודנו. בינתיים נסתיים תפקידנו בשמירה על מחנות השבויים התורכים. חזרנו שוב לאימונים צבאיים ובעיקר לתרגילים במלחמת פנים אל פנים עם רובים מכודנים וכן לאימונים בזריקת רימוני יד.

האימונים נעשים במתקנים מיוחדים שבהם תלויים דחלילי אדם העשויים שקים מלאי תבן וסמרטוטים. נעיצת הכידון ב"גרונו" או ב"קיבתו" של הדחליל, הוא ה"אוייב", צריכה להיות מלווה בצעקה פראית כעין נהמת רצח. סלדנו מעצם התרגיל ולכן לא תמיד הצטיינו בהשמעת הצווחה הפראית. בשיחה עם מפקד הפלוגה, כנהוג אחרי כל התרגילים, התלונן הלה על איסטניסיות החיילים בזמן התרגילים. הוא העיר בלעג על הפוריטניות שלנו בכל הנוגע להרג האוייב ואמר כי הוא איש מוסר לא פחות מאיתנו. יחסו של הקצין, שאגב היה יהודי־אנגלי, לחיילים הארצישראלים ה"חופשיים" לא היה אוהד. בויכוח שהתנהל בנושא טענו החיילים כי דייה לצרה בשעתה, ובשעת קרב בודאי תעלה הצווחה הפראית באופן "טבעי" ועל פי התקן למופת. רבי־הטוראים והסמלים שבפלוגה השתדלו להפסיק את הויכוח כדי שלא להגדיל את המתיחות בינינו לבין הקצין.

פרק ד.
הגדודים במולדת

במושבות יהודה

י' בטבת תרע"ט 8.12.1918

היום המקווה הגיע. אתמול עזבנו את תל אל־כביר ואחרי נסיעה ארוכה ברכבת חזרנו ארצה. חנינו על יד המושבה באר יעקב. היה זה יום סגריר, נשבו רוחות קרות וירדו גשמים. עמלנו קשות בהקמת האוהלים ובסידור המחנה. לפנות ערב בגמר העבודה עמדנו בטור ארוך לפני אוהל מפקד הפלוגה כדי לקבל מידיו, לפי הנוהג הבריטי, כוסית רום לחמם את הגוף. בעינינו נחשב הדבר כאילו שתינו "לחיים" לכבוד שובנו ארצה וכן לקראת התפקידים החדשים שעתידים אנו למלא במולדת.

י"ג בטבת תרע"ט 11.12.1918

מצב הרוח במחנה מרומם. השינוי בנוף מדהים; ממדבר אל־כביר השומם לאזור עטוי פרדסים, גנים, עצי פרי ובעיקר ישובי יהודים פורחים. את שעות החופשה בערבים אפשר יהיה לבלות, בלי רשיונות מיוחדים, במושבות ולהשתמש במוסדותיהן התרבותיים. כך נוכל להשתלב בחיים החברתיים בארץ אחרי שנותקנו מהם ימים ימים. גם הסיכויים לעליה לירושלים מרובים יותר ונוכל שוב לבוא במגע עם תושביה.

האימונים הצבאיים נמשכים, אלא שהפעם רבים מהם, בעיקר תרגילי הירי, נערכים בחולות תל־אביב.

במחנה התקיימה אסיפה לברור השאלות שתעמודנה על סדר היום של מועצת נבחרי הישוב שתתקיים בעוד שלושה ימים. יצחק בן צבי נבחר בישיבה זו כנציג הגדודים.

ט"ו — י"ט בטבת תרע"ט 22.12.1918 — 18

בימים אלה התקיימה בתל־אביב המועצה של נציגי הישוב. חברנו יצחק בן־צבי הביא לישיבה את ברכת הגדודים העב־ריים והרחיב את הדיבור על תפקידי הגדודים ועל נכונותם להשתתף בבנין הארץ אחרי ההרס הרב שהוטל בה עקב המלחמה.

ירושלים, כ"ז בטבת תרע"ט 30.12.1918

עליתי עם קבוצת חברים לירושלים. מה גדול השינוי מאז נפרדנו ממנה לפני חודשים רבים. הפעם שבנו אליה כחיילים עבריים, כשאנו עונדים, זמנית, את הסמל הבריטי "הפצצה הבוערת" ועל שרוולנו מגן דוד בצבע כחול.

הופעתנו בחוצות ירושלים היתה מרשימה. נפגשנו עם חברינו ושוחחנו אתם ארוכות. סיפרנו להם על התמורה שחלה בחיינו, על פגישותינו עם אחינו האנגלים והאמריקאים בגדודים, וכן על התסיסה הגדולה לעליה בתפוצות ישראל הן כמתנדבים לגדודים והן כפועלים במשקים החקלאיים.

לעמידתנו על יד הכותל המערבי היתה משמעות מיוחדת. עיני הזקנים והזקנות והציבור לעדותיו, שתינו את צרות ישראל, היו מופנות לרגע אלינו, וביחוד כשכבדנו את ה"שמש" בהדלקת נרות ובקריאת תפילה מיוחדת לשלומם של החיילים.

ד' בשבט תרע"ט 5.1.1919

יום יום רודף אותנו התרגול הצבאי הממושך. אמנם לתר־גול זה, הנעשה בארץ, חשיבות יתירה. אך מה הלאה? האם לא הגיע הזמן לצאת למרחב, להתפזר בין הערים כמו החיי־לים הבריטים ולמלא את מקומם בשמירה על הארץ? ואכן

נודע לנו כי המפקדה הצבאית העליונה מתכננת לפזר את הגדודים בכל הארץ לשמירה על תחנות הרכבת, מתקנים צבאיים וכן על העיר חיפה, לפי הסדר דלהלן: האמריקאים — על אזור יפו, האנגלים — בתחנות הרכבת מחיפה ועד רפיח, והארצישראלים: פלוגות A ו־B — מטול כרם ועד שכם, ופלוגות C ו־D — בשמירה על המפקדה המרכזית בחיפה ועל המחסנים הצבאיים שבה וכן כמלווי רכבות המספקות ציוד למחנות הצבא שבעבר הירדן המזרחי, סוריה והלבנון.

ט״ו בשבט תרע״ט 20.1.1919

היום הוזמנו לרחובות להשתתף יחד עם ילדי בתי הספר בנטיעת עצים לכבוד ראש השנה לאילנות. המעמד היה מרשים.

בחיפה

י״ט בשבט תרע״ט 20.1.1919

הגיע היום המקווה. אתמול זזה פלוגתנו, פלוגה c, מבאר יעקב בדרכה צפונה לעיר חיפה. מצב הרוח היה מרומם. בקרונות המשא ישבנו צפופים ושרנו. הבקיאים בינינו, שעברו בדרך זו מי ברגל ומי ברכב, נתנו הסברים על המקומות שעברנו וביניהם אתרים הסטוריים שונים. עברנו בשטחים רחבי ידים שרובם הגדול היו שוממים, אך ראינו גם חלקות מעובדות בידי תושבי הכפרים הערביים. בתחנת טול כרם חנתה הרכבת. בשעת החניה ניתנה לנו האפשרות להפגש עם חברינו מיתר הפלוגות שעליהם הוטלה השמירה על התחנה ועל העיירה וכן על הדרך המוליכה לשכם.

נוכחותם של חיילים יהודים ענודי מגן דוד עשתה רושם כביר על האוכלוסיה הערבית. מפי חברינו נודע לנו כי היחסים בינם לבין החיילים היו תקינים.

מטול כרם נסענו צפונה. עברנו את חדרה ואחר את ביצות כבארה הגדולות המשתרעות לאורך גדות נחל־תנינים. פה ושם נראו אוהליהם של הע׳וארנים (רועי הביצות). הגענו לאזור המושבות זכרון־יעקב ושפיה. בין הביצות נראה בכל הדרו ורעננותו הפרדס הידוע בשם פרדס הברון. המסילה חצתה את נחל תנינים וממולנו התרוממו מתוך העמק השלוחות הדרומיות של הר הכרמל.

אזור זכרון יעקב ושפיה היה ידוע לרבים מחיילנו, ביחוד התל־אביבים והירושלמים. שפיה היתה ידועה כמשכן הגמנסיה הרצליה אחרי גרוש התושבים היהודים מתל־אביב ויפו על ידי השלטונות התורכים. אל שפיה היינו ה״שאלוניקאים״ אמורים להגיע מבית המדרש למורים בירושלים כדי להתחמק מהשלטונות התורכים כשנגזר עלינו, כנתינים יוונים, להגלות לסוריה ולאסיה הקטנה (ראה עמוד 00). אלא שהדרכים היו אז משובשות בארץ, ושוטרים תורכיים חיפשו אחרי אנשי ניל״י שארגנו רשת ריגול לטובת השלטונות האנגלים במצרים, ומרכזם היה בזכרון יעקב ובעתלית. אז בחרנו להסתתר בירושלים בעליות בתים ובמרתפים עד יעבור זעם ועד נפילת השלטון התורכי.

הרכבת המשיכה דרכה צפונה במישור הכרמל, בין כפרים ערביים דלים. מה גדולה השממה בשדות הפורים האלה ומה מזער חלקנו בהם!

עם רדת החשכה הגענו לרגלי הכרמל לכרם זיתים גדול במבואה של שכונת הגרמנים בחיפה. גשם חזק ירד בלי הפוגה. אי־אפשר היה לנטות את האוהלים. המפקד התחשב במזג האויר הקשה ודחה את הקמת המאהל למחרת. באותו לילה לנו באחת הקנטינות בעיר.

למחרתו הוקם המחנה על אוהליו ומשרדיו. לא היו השתמטויות מעבודה. ידענו כי מתחילה תקופה חדשה. לא עוד שמירה בלב מדבר על מחנות שבויים ומחסני נשק אלא בעיר,

במפקדה הצבאית הראשית, במתקנים צבאיים חשובים ובמשמר על רכבות טעונות מזון וציוד צבאי, הנוסעות לעבר הירדן המזרחי, לסוריה וללבנון הכבושות.

תחנות רבות היו לגדוד עד עתה, מהן שמילאונו סיפוק ומהן יאוש. אך בתחנה זו, בחיפה, גדל ערכנו בעינינו. הפעם אנו מרגישים בתפקידנו החשוב בארצנו לעיני הישוב היהודי ולעיני האוכלוסיה הערבית.

גם הנוף מרחיב את הלב. הר הכרמל ושלוחותיו, צמחיתו וחורשותיו, אתריו ההסטוריים, הים רחב הידים כשמרחוק מסתמנים הרי הגליל, ובימי החורף גם החרמון בשיאו המושלג.

כ"א בשבט תרע"ט 22.1.1919

במסדר שהתקיים אתמול נאם בפנינו מפקד הגדוד על חשיבות עבודתנו בחיפה, על מידת האחריות הנדרשת מאתנו, ועל הזהירות הנדרשת ביחסינו עם התושבים הערבים שבעיר שאינם רואים בעין יפה נוכחותם של חיילים יהודים בקרבם.

קבוצת חיילים מאתנו (ואני ביניהם) נשלחה לשמור על אחד הבנינים המפוארים בעיר, שבו שכנה המפקדה הצבאית הראשית. הפעם היינו מודעים לעירנות הנדרשת מאתנו. ראשית, בהופעתנו: הנקיון המושלם בבגד, בכפתורים, בנעלים, בחגור או בכל פריט צבאי אחר. שנית, עירנות ביחס לדרגתם הצבאית של כל הנכנסים בשער, כדי לחלוק לבאים את הכבוד הראוי להם על פי התקן הצבאי: כתיפת רובה ודפיקה עליו בכף היד לאות הצדעה או, במקרה של איש רם־מעלה, אזעקה, מבעוד מועד, של חייל המשמר כדי שיתיצבו משני צידי השער וידגלו לכבוד הבא את נשקם. אם כי הענין הפך לשגרה, בכל זאת הרגשנו סיפוק בשרותנו זה, וביחוד כשבשעת מעשה היו מסתכלים בנו העוברים והשבים ברחובות העיר.

השליחות לדמשק

תחנת הרכבת בחיפה, כ"ג אדר א' תרע"ט 23.2.1919

חיי החייל הם שורה של שינויים ונדודים בלא שידע עליהם מראש. עיתותיו אינן בידו. היום — כאן, ומחר אפשר וימצא באיזו פינה נידחת ובתפקיד שלא פילל לו. בין החיילים היתה שגורה המימרה: עבוד ושתוק כי אינך יודע מה ילד יום. רבים מאתנו הגיעו לידי מסקנה שלא כדאי להשתדל לשנות את הקיים כי אין לדעת אם העבודה החדשה שתוטל עליך, אחרי שידולים ופרוטקציות למיניהן, תהיה טובה מזו הקודמת. לכן, עבוד ושתוק ומסור את גורלך בידי המזל. והיום השתפר מזלי.

מאז באתי לחיפה נמניתי עם קבוצת חיילים השומרת על המשרד הראשי של המפקדה הצבאית העליונה. זהו תפקיד מכובד אך כבד־אחריות וקשה לביצוע. אחרי שמירה ממושכת השתדלתי יחד עם חברי לקבוצה כי יעבירונו לעבודה אחרת. אני לכשעצמי רציתי לזכות ב"ג'וב" מיוחד: להמנות על צוות המלווה את הרכבות המובילות ציוד למחנות הצבא בארץ ובארצות הסמוכות. רציתי להכיר על ידי כך את ארצנו וביחוד את הארצות השכנות. כל בקשותי לא הועילו. את ה"ג'ובים" קיבלו בדרך כלל אלה שהיו מקורבים ל"מלכות", היינו סמלים וקצינים למיניהם. והנה היום, במקרה, זכיתי בג'וב. ומעשה שהיה כך היה:

היום הוזמנה פלוגתנו לבקר באחת מאוניות המלחמה שעגנה בנמל חיפה. הביקור היה מהנה אך מעייף. אחרי הביקור התעכבו רוב החברים בעיר ורק בודדים, ואני בתוכם, חזרנו למחנה. חזרה זו היתה לטובה. בהיותנו במחנה נתקבלה פקודה דחופה לשלוח שישה חיילים להצטרף למשמר הרכבת הנוסעת לסוריה, שהובילה ציוד צבאי למחנות הצבא הבריטי שבעבר הירדן, סוריה והלבנון. הסמל נכנס לאהלנו ובחר בנו לתפקיד הזה. הוא ביקש להחיש את ההכנות, להצטייד בהוראות הדרושות ולהגיע מיד לתחנת

הרכבת. הרכבת כללה קרונות רבים העמוסים בעיקר מצרכי מזון ובהם משקאות חריפים שהשמירה עליהם הצריכה שמירה מעולה; המצרך היה מבוקש מאוד על ידי החיילים האנגלים ורבים מהם לטשו עליו עין.

הימים היו ימי כינון הממשלה הערבית בראשותו של פייצל בן השריף חוסיין בדמשק, בעידודה ובעזרתה של הממשלה האנגלית. על תחנות רבות שמרו חיילי השריף. כבר אז הורגשה מתיחות בין הבריטים לבין הצרפתים. לפי הסכם סייקס־פיקו משנת 1916 נועדה סוריה להיות "איזור השפעה" צרפתי. אך הנוכחות הבריטית בכל סוריה היתה גדולה.

בדרך לדמשק

כ"ה באדר א' תרע"ט 25.2.1919

הרכבת יצאה מחיפה אחרי הכנות רבות. תחנתנו הראשונה, בצמח שעל שפת ים כנרת, היתה לי ולחברי ראשית הכרותנו עם הכנרת. הרושם היה כביר. לאות שמחה ירינו יריות אחדות באויר, והיה הדבר לפלא ולחרדה בין הדייגים הערבים שנמצאו על החוף. האגם הבריק לאור השמש בצבע מימיו התכולים כשהוא מוקף הרים והר החרמון המושלג נשקף בצפונו. הטבילה במים היתה מרעננת. הכל מסביב שומם וחשוף מכל צמח ועץ. רק בקתות דלות של הערבים ובתי אבן בודדים הקיפו את תחנת צמח. מרחוק נראתה טבריה הבנויה לחוף האגם. באזור השומם הסתמנו שלושת הישובים היהודיים הדלים: דגניה, כנרת וביתניה.

התחנה השניה היתה ליד גשר הבנוי על נחל הירמוך והסמוך למעינות החמים של חמת גדר. הגשר, שנהרס בקרבות שהתחוללו בין הערבים של לורנס האנגלי לבין צבאות התורכים, טרם תוקן. לכן היה צורך להעביר את כל הציוד שבקרונות לקרונות שעמדו מעברו השני של הגשר. כפריים

מהסביבה למאותיהם עסקו בפריקה ובטעינה. בינתיים שהינו כאן שני ימים עד גמר ההעברה מרכבת לרכבת.

כ״ח אדר א׳ 28.2.1919

מחמת גדר העפילה הרכבת לאט לאט לאורך אפיק הירמוך בין תחנות קמח וכרמי זית, פרדסי רימונים וחלקות זרועות תבואה. לעתים נראו גם מפלי מים יפים היורדים מן ההרים וביחוד מאגם הסמוך לכפר מוזריב.

בתחנת ואדי חליד הסמוכה למקום נפילתו של נחל רוקד הגדול לירמוך, פגשנו בפעם הראשונה בחייל ערבי מצבא השריף חוסיין. בשיחתנו עמו, שאגב התנהלה בתורכית, שפת האינטלגנציה הערבית בימים ההם, נודעו לנו פרטים על הקרבות שהתנהלו כאן בין צבאות ערב ותורכיה. החייל הביע את תמהונו לנוכח חיילים יהודים שלא שמע עליהם והיה נרעש בשומעו על ההתישבות העברית החדשה בארץ ישראל.

מכאן והלאה היו כל שומרי התחנות חיילים מצבא השריף. בכמה מהן פגשנו גם בקצינים ערביים מדרגות צבאיות שונות שביקשו להלוות אלינו ברכבת כדי להגיע לערי הצפון. בימים ההם טרם היו רכבות נוסעים סדירות לערי סוריה השונות. בתוקף הוראות מיוחדות נבצר מאתנו למלא את בקשתם.

אחרי הכפר מוזריב יצאה הרכבת מערוץ הירמוך אל מישור רחב הידים — הבשן. הבשן הינו אחד החלקים המעניינים ביותר בעבר הירדן המזרחי במבנהו ובהרכב אדמתו. בתקופות קדומות היה זה מרכז לפעולות געשיות רבות עוצמה. זהו הבשן שהכרנוהו מספר הספרים כאזור הידוע בפרותיו השמנות (עמוס ב׳) ובפרים הרבים אבירי בשן (תהלים כ״ב י״ג), ובמישוריו העטויים יערות אלונים ששימשו לבנית משוטים לאוניות צור (יחזקאל כ״ז ז׳). אלונים אלה ביפי נופיהם נתגלו לפנינו לעתים בסמוך לקברות קדושים של

תושבי האיזור. עונת הפריחה בבשן היתה בעיצומה; האזור היה מכוסה בירק רענן ששימש מרעה דשן לבקר ולצאן, ובשדות בר למכביר.

הגענו לתחנת דרעה היא אדרעי הידועה לנו כעירו של עוג מלך הבשן וכמקום מקלט ליהודי חצי האי ערב שנדדו מתגרת ידי המוסלמים בימי הנביא מוחמד. במקום היתה קהילה יהודית עוד במאה ה־14. כיום זוהי תחנת דרכים חשובה על דרך המסילה החג׳זית.

בשהותנו בתחנה פגשנו באחת הבקתות הסמוכות לה במשפחה ארמנית. נתקבלנו בסבר פנים יפות. אבי המשפחה שימש פקיד בתחנה. כשהגיעה השעה להסב לשולחן, הפכנו מאורחים למארחים וזיכינו את בני המשפחה בסעודה שמנה ממיטב קופסאות המזון המשובח ובמשקאות קלים וחריפים שלא היו רגילים במשטר הצנע והדלות של אוכלוסית אדרעי וסביבתה.

בשיחה שהתנהלה בינינו בשפה התורכית המדוברת בפי הארמנים, נודעו לנו פרטים על סבלם של הארמנים בארמניה, על ההרג הרב שנערך בהם על ידי השלטונות התורכיים ועל הגירתם בהמוניהם דרומה לאחר שחרור עירק, סוריה והלבנון מעול התורכים.

לפנות ערב, בבוא השבת, הגענו לדמשק. זאת העיר המהוללה שקראנו עליה רבות במקרא ובספרות העברית המאוחרת ואשר בכל הדורות לא חדל הישוב היהודי מלהתקיים בה. זוהי העיר הידועה בפי תושביה כ״מרגלית המזרח״, ״ענק לצוארי היופי״, ״שער מיכה״ ועוד, היושבת על מים רבים של הנהר ברדה, היא אמנה המקראית, המשקה גנים ופרדסים המבשמים את האויר בריחות נעימים. זו העיר שערגנו ממרחקים לאחינו היושבים בה ברובע מיוחד. ברובע זה התהלכו במשך דורות בחירי חכמי ישראל, מגדולי התורה והחכמה, מהם חכמי מארץ־ישראל שבאו להרביץ תורה ומהם שבאו

לחפש בה את פרנסתם, מהם שרי מלכויות או סוחרים מפורסמים ששרידי פארם נשמר בבתים הקיימים עד היום, והמצטיינים בהידורם הפנימי, בעושרם הרב ובגינות עצי פרי ושיחי בושם.

כ"ט אדר א' 1.3.1919

השכם בבוקר יצאתי עם חברי יוסף בורלא מהתחנה ועשינו דרכנו לרובע היהודי. העיר היתה שקועה בתרדמה והרחובות היו ריקים מאדם. עברנו בשוקי דמשק הארוכים, המפורסמים בצורתם הקמורה, כשאפלולית נסוכה עליהם. הימים היו סוערים. המצב המדיני בלתי יציב והצבא הבריטי היה מרוכז במחנות מיוחדים בסביבת תחנת הרכבת הרחוקה ממרכז העיר. חששנו שמא יגיח לפתע ממארב אויב ומתנקש. על כל צרה שלא תבוא דרכנו, אינסטינקטיבית, את נשקנו והמשכנו את דרכנו בעינים פקוחות ותרות סביב סביב בשווקים ובחאנים העתיקים עד שהגענו לרובע היהודי. צעדנו בסמטאות צרות ועקלקלות בין בתים שחזיתם דלת מראה ועצים מבצבצים מעבר לגדרות חצרותיהם. הדי שקשוק מים נשמעו עולים בדממה. והנה נפתחה אחת הדלתות ולפנינו יהודי עטור זקן, לבוש בגדי שבת ותיק הטלית תחת בית שחיו. עמד והשתהה בפני צמד חיילים חמושים ונרתע קמעא. "שלום עליכם ר' יהודי" קראנו, "ושבת שלום!". התקרב, גילה את סרט המגן דוד על שרוולנו, ניגש, נישק אותו בדחילו ורחימו וקרא בקול: "חיילים יהודים! חיילים יהודים! ברוכים הבאים! שבת שלום ומבורך!" ואז צצו מן הדלתות והחלונות יהודים שהכינו עצמם ללכת לבית הכנסת לתפילת שחרית. הובילונו בסך לבית הכנסת, הושיבונו ליד הכותל המזרחי והעלו אותנו לתורה, כנהוג לאורחים חשובים. אחרי התפילה הוגש לנו כיבוד מאולתר שהובא מהבתים הסמוכים, ואנו סיפרנו להם על הגדודים היהודיים ועל מצב הישוב בארצנו.

אין לתאר במלים פגישתנו עם חברינו שהוגלו מהארץ ע"י השלטונות התורכים. אז נודע לנו על פעולתם החינוכית הברוכה בקרב אחינו בדמשק ועל השפעתם העצומה על חיי הקהילה היהודית. אחרי המלחמה נפתחו בתי ספר עבריים והמורים העבריים שבאו מארץ ישראל הפיצו את התרבות העברית והדקו את הקשרים בין הגלות הדמשקאית לבין ארץ־ישראל. נפגשנו גם עם הנוער היהודי.

א' באדר ב' תרע"ט 3.3.1919

מדמשק המשכנו את דרכנו מערבה לבקעת הלבנון. בתח־נות אחדות עמדנו במצב הכן. בימים ההם רבו העריקים מצבא השריף. הם השתוללו בלילות בתחנות ובסביבתן למטרת גזל. באחת התחנות הגדולות, ראיאק, ששימשה מרכז לרכבות הבאות מארבע הרוחות וגם כמרכז צבאי, ירו בלילה לעבר הקרונות העמוסים ציוד צבאי. אחרי קרב קצר נסוגו המתנפלים.

בחזרה לחיפה

י' אדר ב' 12.3.1919

לווי הרכבות לארצות השכנות נמשך ימים אחדים בהם היינו עסוקים בפיקוח על הפריקה בתחנות ובנמלים, שהייה בערים לנופש או בתפקידים שונים שהיו מטילים עלינו השל־טונות המקומיים. ערבים רבים הקדשנו לפגישות עם יהודי המקום וביחוד עם הנוער שבהם והשמענו בפניהם הרצאות על נושאים יהודיים ועל ארץ ישראל וישובה.

בשובנו לחיפה נודע לנו כי מזה ימים אחדים חלו חילופי גברא במחנה. המפקד היהודי הוחלף בנוצרי ואתו גם קצינים נוצרים. השינויים האלה לא בישרו טובות. יש חשש שמיום ליום יטושטש צביונו היהודי של הגדוד. המפקד החדש ידוע

גם בחומרתו כלפי החיילים ואפשר שתחולנה הפרעות בפעילות החברתית בין החיילים וכן הקשחה במתן רשיונות לחופשה. ביחוד לפעילים שבנו שהיו נוסעים לעתים לישיבות הסותדרות העובדים.

היום נתגלו התוצאות של השינויים שחלו בסגל הפיקודי של הגדוד. בפקודת היום נתפרסמה ההודעה כי העיר החיפה היא מעתה "מחוץ לתחום" בשבילנו ואין להכנס אליה ללא רשיון מיוחד. יש אומרים שהגבלה זו באה בהשפעת חוגים ערביים עוינים.

ועוד שינוי חל בסדר חיינו. עד עתה עסקנו בעיקר בשמירה בעיר ובמוסדותיה הצבאיים. כעת, נוסף לשעות השמירה, נתרבו גם השעות המוקדשות לתרגילים צבאיים שרובם תרגילי סדר.

י"ב באדר ב' 14.3.1919

כמה תהפוכות בחיי אדם! היום נודע לי כי הייתי עלול להמצא כיום בתוככי ירושלים ולשמש בהוראה, והדבר נמנע ממני בגלל טעות בכתובת. והמעשה כך היה:

לפני שבועיים ימים הגיע מכתב למנהל הגדוד מהנהלת בית המדרש למורים בירושלים, בבקשה לשחרר את חברי ואותי כדי שנוכל לעמוד בבחינות הגמר ובה בשעה לשמש בהוראה. מפקד הגדוד נענה בחיוב. הפקודה נשלחה מהמשרד הראשי של הגדוד למשרד פלוגה ב', מתוך מחשבה שכל החיילים האמורים להשתחרר נמצאים בה. אלא שלמעשה נמצאו בפלוגה ב' רק שלושה מתוך הרשימה והאחרים (ואני בתוכם) היינו בפלוגה ג'.

העברת הפקודה גם אל הנמצאים בפלוגה ג' נתעכבה ימים אחדים. בינתיים נתקבלה ההחלטה מהמשרד הראשי של הגדוד שלא לשחרר אף חייל. חברי מפלוגה ב' השתחררו ואני וחברי בפלוגה ג' המשכנו את השרות. מי יודע מתי נשתחרר?

פורים תרע"ט 17.3.1919

היום קיבלנו "משלוח מנות" מנשות חיפה בצרוף תעודה ובה כתוב: "לאות הכרה (הוקרה?) לכם מגיני ארצנו ועמנו, הגדוד העברי, החונה לרגלי הכרמל, הננו רושמות אתכם היום בספר הזהב".

כ"א אדר ב' תרע"ט 21.3.1919

בשלושת הימים האחרונים היה הגדוד במצב הכן. חיל העבודה מילידי מצרים החונה במרומי הכרמל, התמרד. חששו כי המצרים יצאו ממחנותיהם ויצטרפו אל חלק מהאוכלוסיה הערבית שבעיר במטרה לערער את מצב הבטחון ולפגוע ביהודים. חלק מהגדוד עלה לכרמל, הקיף את מחנות המורדים ומנע את התפרצותם החוצה. המצרים נרתעו ממעשיהם והסדר הושב על כנו.

בבירות בירת־הלבנון

י' בניסן תרע"ט 10.4.1919

זה שלושה ימים שאני נמצא בבירות, בירת הלבנון. נשלחתי מטעם המפקדה הצבאית בחיפה ללוות אוניה טעונה ציוד בשביל מחנות הצבא שחנו בבירות. אחרי מסירת המטען לשלטונות הצבא פקדו עלי להשאר בעיר ימים אחדים, כדי להצטרף לפלוגה מהצבא הבריטי המפקחת על הסבלים הערבים הפורקים מטענים צבאיים בנמל. זאת היתה הזדמנות מצויינת להכיר את העיר וסביבותיה, וביחוד את הקהילה היהודית שבה. התנועה בעיר ובשווקיה היתה ערה מאוד. ברחובות התהלכו חיילים בריטים וצרפתים. המצב המדיני היה מעורפל; אחרי כיבושן של סוריה ולבנון על־ידי אלנבי, טרם נקבע הסטטוס המדיני של ארצות המזרח. הצרפתים התכוננו להצר את רגלי פייצל בן חוסיין, השריף ממכה, ששאף למלוך על סוריה. אך ההשפעה הבריטית היתה ניכרת במהלך החיים בעיר. הנמל היה מלא אוניות מארצות שונות בעיקר אוניות משא הטעונות ציוד מלחמתי.

ראשית התענינותי היתה כמובן, ברובע היהודי. פגישתי הראשונה היתה עם נוער באחד המועדונים. תלבושתי הצבאית וביחוד סמל "המנורה" שבמצחיית כובעי עשו רושם גדול. צעירים ששחקו אותה שעה במגרש שלפני המועדון נזעקו לעשרותיהם כדי לשמוע על הצבא העברי שבארץ ישראל. הקהילה היהודית מנתה כ־5000 נפש. חלקם גרו ברובע המיוחד וחלקם, וביחוד הסוחרים הגדולים והאמידים שבקהילה, בשכונות הנוצריות או במרכז העיר. מוסדות הציבור היהודיים היו מרוכזים מסביב לבית הכנסת הגדול "מגן אברהם". בקהילה היו קיימים בתי ספר של "כל ישראל חברים" וכן "תלמוד תורה" ו"כותבים" ("חדר") שהוחזקו על ידי הקהילה. בשיחתי עם עסקי הנוער נודע לי כי למרות מאמציהם הרבים להעשיר את הפעולות התרבותיות במועדונים אין הם מצליחים למשוך אליהם מספר רב של בני נוער. החינוך הניתן בבתי־הספר של כי"ח מקל על בני הנוער להתחבר עם חוגי משכילים נוצרים.

היום נסעתי עם שלושה צעירים לבקר בקהילה היהודית שבעיירה עלי, הנמצאת במרחק 18 ק"מ מבירות. העיירה נמצאת בגובה 840 מטר מעל פני הים התיכון ונשקף ממנה מראה נהדר אל מפרץ בירות. בשל קרבתה לבירות היא משמשת מקום טיול ומרגוע לתושבי העיר ורבים מעשיריה מתגוררים כאן בוילות נהדרות. העיירה הומה בעיקר בחודשי הקיץ וחלק נכבד מסוחרי בירות מבלה בה את ימי החופשה. בקרתי בבית הכנסת החדש והמפואר של הקהילה היהודית המונה 500 נפש.

בירושלים

י"ז בניסן תרע"ט 19.4.1919

בערב חג הפסח חזרתי לחיפה. בתחנת הרכבת פגשתי את חברי יוסף בורלא שחזר גם הוא מנסיעה בארצות הסמוכות.

אחרי שנודע לנו כי במחנה אין יודעים על שובנו החלטנו לעלות לירושלים ולחוג בה את הימים הראשונים של החג. היתה לנו בנסיעה זו גם מטרה מיוחדת: להשתתף באספה הכללית של אגודת הצעירים הספרדים ("הצעיר הספרדי") שתתקיים היום. נוכחותנו כחיילים בגדוד העברי עשתה, כמובן, רושם מיוחד וביחוד כשנודע למתאספים כי חזרנו מסיור בארצות השכנות. כולם היו תאבים לדעת מהמתהווה בקהילות ישראל וביחוד בקרב הנוער. סיפרנו על הלבטים של ראשי הקהילות בחינוך הנוער, על העדר כל פעולה חינוכית כדי לקרב את הנוער למסורת היהודית ולשאלות המנסרות כיום בעולם היהודי, לאחר שהורחבו האופקים בעקבות הכרזת בלפור ויסוד הגדודים העבריים, ולאור ההכנות להש־תתפות עממית פעילה בהנחת היסודות לבית הלאומי בארץ ישראל.

דברינו על הנוער בקהילות המזרח השתלבו היטב בשא־לות שעמדו על הפרק באספת הצעירים הספרדים.

אחרי דו"ח של הועד התנהלה שיחה ערה ונוקבת על דרכה של האגודה בעתיד. הובלטו שתי מגמות: מחד, צמצום פעולות האגודה, ומאידך הרחבתן. המצמצמים טענו שיש להקדיש את כל כוחותינו: א. לעבודה חינוכית בקרב החברים ובקרב ההמון הספרדי בכלל; ב. להכנת קדר של צעירים ספרדים שיצטרפו לארגונים ציבוריים של היישוב, שרובם ככולם, מורכבים מאחינו האשכנזים; וג. לעורר את הצעירים הספרדים ברוכי הכשרונות לעבודה מדעית־ספרותית בתכ־נים ספרדיים, כגון: חקירת תולדות המזרח, איסוף חומר פולקלורי ועוד. בישיבה הזכרתי את המאמר שפרסם זה עתה ש. ברנפלד, על היסוד העברי בז'רגון הספרדי (הלאדינו); עם כל ערכו הגדול של המאמר הרי אין בו שלימות ואין להתפלא על כך. הרי הסופר מכיר את הלאדינו מכלי שני ומהספרדים המעטים הנמצאים בוינה ובהמבורג. ואנחנו — הדגשתי —

המעורבים בין אחינו הספרדים, האם פטורים אנו מלקחת חלק פעיל בחקירה זו או אחרת הנוגעת ליהדות הספרדית? העבודה החינוכית תדרוש מאתנו כוחות עצומים ומסירות גדולה. הצלחת העבודה מותנה בריכוז הכוחות למטרה הקדושה: חינוך הנוער וההמונים בכלל.

המרחיבים טענו שאין להצטמצם בפעולה חינוכית פנימית, אלא יש להתחיל בעבודה רחבת היקף בקרב היהדות הספרדית לתפוצותיה וכן להשתתף השתתפות פעילה בהנהגת היישוב בארצנו על־ידי יצירת גופים ספרדים מיוחדים שיטלו חלק פעיל בכל מוסדות ההתיישבות ובמחלקות השונות של ההסתדרות הציונית בארץ, וביחוד במחלקת העליה.

הם טענו: יש לעמוד על זכויותיהן של עדות המזרח שלא תקופחנה, לדרוש לשלב בכל המוסדות הלאומיים פקידים מעדות המזרח המכירים את בני עדתם, שפתם, ארחות חייהם, מהלך מחשבתם וצרכיהם. כדי להגשים מטרות אלו יש צורך בהקמת הסתדרות ספרדית גדולה. בראש המרחיבים עמד הסופר אברהם אלמליח.

היו חברים שחיזקו את נימוקיהם להרחיבה בהצביעם על ההסתדרויות הלאומיות־ספרדיות הקיימות בקהילות היהודיות בארצות חצי האי הבלקני וביחוד בשאלוניקי.

לעומתם טענו המצמצמים: האם אנו מוכנים לכך? הרי מקימי המפלגות וההסתדרויות השונות וחבריהן מקרב אחינו האשכנזים, הכינו עצמם לכך במשך שנים רבות עוד בהיותם בחו״ל. הם התחנכו על ברכי סופרים והוגי־דעות וביניהם שלא מבני ברית. הם התעמקו בכתביהם והגיעו אחר כך לפעולה. מה שאין כן אצלנו הספרדים. הצעירים שבינינו **התארגנו רק לפני שנתיים (ראה עמוד 180). עוד לא הספקנו** להתבסס וכבר אנו מבקשים להתחיל בעבודה ציבורית־פוליטית עניפה. ואשר להסתדרויות הספרדיות בקרב אחינו שבחצי־האי הבלקני, אמרו המצמצמים, הרי אין בעצם קיומן

ראיה על היקפן ומידת הצלחתן. שם קיים רק מרכז יהודי אחד שפרח ושגשג ביחוד בסוף המאה ה־19 ובעשור הראשון של המאה ה־20. במרכז זה אגודות והסתדרויות עבריות, לאו־מיות וכלכליות, כגון: ההסתדרות הציונית, "המכבי", "קדימה", מרכז ללימודים עבריים, הסתדרות עובדים ועוד. הסתדרויות אלו מנהלות פעולות חינוכיות רבות בקרב ההמון, מקיימות מחנות הכשרה לעליה לארץ ישראל, מוצי־אות לאור עתונים, ירחונים וספו־ות עשירה ביהודית־ספרדית.

אך בארצנו המצב שונה לגמרי. כאן מרכז יהודי שהוא רובו ככולו מנוהל על ידי אחינו האשכנזים. אנו חייבים לו את חינוכנו ועלינו, הספרדים, להשתלב בו. אסור לנו ליסד אגודות על טהרת הספרדיות, אסור לנו להפריד בין חלקי העם. מטרת אגודתנו, כפי שהתווינו זאת לפני שנתיים, היא **להכין את עצמנו, את משכילינו ואת צעירינו לקחת חלק פעיל** בכל המתהווה בישוב העברי בארץ. עלינו להגביר את פעולו־תינו בקרב ההמונים, לערוך הרצאות, שיעורי ערב וכו' בשכו־נות ובעיר העתיקה.

בישיבה לא נפלה הכרעה. הוחלט לדחות את המשך הדיון לועידה שתקרא בעוד חודשים אחדים*

הפרידה מחיפה

כ"ג בניסן תרע"ט 22.4.1919

בשלושת הימים האחרונים נפוצו שמועות כי התושבים הערבים בחיפה הגישו, בהשפעת הועד העליון הערבי, קובל־נות נגד החיילים היהודים ודרשו מהמפקדה הצבאית העל־יונה להרחיק אותם מהעיר. הם איימו גם בהפרעת הסדר. נודע לנו גם על פגישת שלושת מפקדי הגדודים שבה דנו על

---

* הויכוח בין המרחיבים לבין המצמצמים נמשך במאמרים נדפסו בעתון "דואר היום" בקיץ תרע"ט. ראה גם מאמרי שם בג' באלול תרע"ט.

הדרישה להעברת הגדוד מחיפה לרפיח. במחנה התקיימו אספות מחאה על ההחלטה המבישה.

היום הוזמנו באי־כוח הפלוגות אל המפקד כדי לבקש מהם להשפיע על הרגעת הרוחות.

בשעות הצהרים התקיים מפקד כללי. המפקד הודיע לנו כי בניגוד לרצונו ולרצון הקצינים, נתקבלה פקודת ההעברה לרפיח. הוא ציין את הפעולה המצויינת שנעשתה על ידי הגדוד בחיפה ואמר כי הוא רואה את עזיבתנו מהעיר כעלבון לכולנו. הוא רמז בדבריו על הקשיים הפוליטיים. כחיילים עלינו למלא את הפקודה. הוא מקוה ששהותנו ברפיח היא זמנית וכי אחרי שידולי ועד הצירים ומנהיגי הישוב, נחזור שוב לחיפה וליתר התחנות שלאורך מסילת הברזל.

מצב הרוח באוהלים היה קודר. אך זוהי הפקודה ואין לנו אפשרות, כחיילים, שלא לציית לה. נחכה לתוצאות המשא ומתן המתנהל בין ועד הצירים לבין המפקדה הצבאית העליונה.

פרק ה.
הגדודים בגבולות הארץ

ברפיח

ט' באייר תרע"ט 9.5.1919

אתמול עבר הגדוד מחיפה לרפיח. לא הועילו כל הצעדים שנעשו ע"י ועד הצירים והנהלת הישוב כדי לבטל את גזירת הרחקתנו מלב הישוב היהודי. ושוב אנו נמצאים במרחב המדבר השומם, אף כי אין להשוות אותו למדבר תל אל־כביר שבמצרים. הננו נמצאים בגבולות הארץ ויש לנו אפשרות, אם כי לא בנקל, להיות במגע עם הישוב היהודי. אפשר גם לבלות את החופשה בעיר הקרובה באר־שבע המחוברת עם רפיח במסילת ברזל.

רפיח זו היו לה בעבר הרחוק קשרים עם עמנו. אלכסנדר ינאי כבשה והפכה לעיר יהודית. ישובה היהודי נזכר למן תקופת הגאונים ועד המאה ה־12. העיר נזכרה רבות במכתבי הגניזה שנמצאו בקהיר בשמות שונים: רפיח, חצור, מבצר חצור, וחצרים.

התפקיד שהוטל עלינו כאן גם הוא שונה מזה שביצענו בירחי הדבש בארצנו ובקרב הישוב היהודי. שוב השמירה השגרתית ללא משמעות מיוחדת: שמירה על מחסני נשק או על מצרים שמרדו בשלטונות הבריטים אי־שם במצרים, ועלינו היה לשמור שלא יברחו או להשגיח עליהם בזמן ריצוי עונשם בעבודת פרך.

הלאלה נועדנו?

ובין תורנויות השמירה שוב הדריל, היינו תרגילי הסדר או תרגילי הלחימה שחזרנו עליהם שבועות וחודשים.

י"ב באייר תרע"ט 12.5.1919

נודע לנו כי הועד הזמני של יהודי ארץ־ישראל שלח תזכיר לגנרל אלנבי בקשר להרחקת הגדוד מחיפה. התזכיר מעיר את תשומת לב הגנרל כי במעשה זה יש כוונה להחליש את מעמדו של הישוב היהודי בארץ וכי הדבר נעשה בלחץ איומי הערבים להפריע את הסדר בחיפה. בתזכיר תבע הועד הזמני להחזיר חלק גדול מהגדוד לחיפה ולגליל ולהעביר את גדוד 40 (הארצישראלי) למקומות הישוב העברי. הגדודים העברים צריכים לשמש להגנת ארץ־ישראל ולפעול בתוך תחומי הארץ. היענה הועד הזמני ליהודי ארץ־ישראל? האם יש לצפות להתפתחויות חדשות?

כ"ה באייר תרע"ט 24.5.1919

על מצב הרוח של תושבי חיפה היהודים, עם העברת הגדוד העברי מהעיר, אפשר ללמוד מתוך מכתב שקבלתי היום מאחד מידידי, תושב חיפה. הוא כותב: "...תאר לך איזה רושם אני וכל החברים מקבלים בלכתנו ברחובות חיפה. כמה אושר שבענו בראותנו מדי ערב בערב את חיילינו עוברים בסך ברחובות העיר, מי להחליף את ה"גרד" (המשמר) ומי אל ה"אסקורט" (ליווי רכבות). בכל מתקן צבאי נראו חיילינו המצוחצחים, ובאיזה אושר וגאוה התהלכנו אז. בוז בזתי לכל אויבי. השם "יאהוד" לא פגע בי, ההיפך: התפארתי בו. זוכר אני אותו יום ראשון לבוא הגדוד לחיפה, אותו יום שראיתי בפעם הראשונה כשמגיני דוד צמודים על זרועותיכם... אך הטוב היה עדי רגע ועתה, לכל אשר תפנה תראה את השמחה לאיד, מכל צד כאילו תשמע המלים המרות: כוף ראשך יהודי, שמחתך היתה עדי רגע... גדוד עברי אמרת אך טעות היתה בידך, חלף הלך לו. וזאת עשה העם (הכוונה לעם הבריטי, ד.ב.) הדוגל בשם הצדק והיושר..."

מפי יודעי דבר נודע לנו כי בזמן שהותנו בחיפה, היתה תסיסה רבה בקרב האוכלוסיה הערבית בארץ. נפוצו אז

שמועות על נצחונם של המצרים במרד נגד הבריטים. הערבים בארץ היו מודאגים מהתבססותם של היהודים בארץ. בחודשים אלה היו נפוצים החיילים היהודיים בכל הארץ (חוץ מירושלים) בתפקידי שמירה: האמריקאים (גדוד 39) — ביפו ואזורה; האנגלים (גדוד 38) — בתחנות מסילת הברזל מרומני (בחצי אי־סיני) עד רפיח ועד חיפה; הגדוד הארצישראלי (גדוד 40) בחיפה ובהרי שומרון. בפקודה חשאית הורה הועד הערבי לערביי הארץ להגיש קובלנות, ומהן מוגזמות, נגד היהודים.

כ"ח אייר תרע"ט 28.5.1919

בשעות החופש מהשמירה, אנו מבלים בסיורים בסביבה ובעיקר בכפרים הערביים חאן יוניס ודיר בלח (בכפר זה יש מוצב צבאי המורכב מחיילי גדוד 38) ובנסיעה ברכבת לבאר־שבע. הבוטנאים שבינינו אף מרחיקים לכת לחולות רפיח ועד חוף הים. בבאר שבע — המיושבת כולה בערבים ובחלקם הגדול בדווים, התגוררה משפחה יהודית שהחזיקה בטחנת־קמח.

רוב זמננו הפנוי אנו מבלים באוהל ספריית הגדוד. עד עתה התלוננו על מיעוט הספרים והירחונים הספרותיים. החומר הספרותי הזה כתוב ברובו יידיש ובני עדות המזרח לא יכלו להשתמש בו. בימים האחרונים חלו שינויים רבים בספריה. מחו"ל נתקבלו כרכי ה"כנסת", "רשומות", וחוברות "השילוח" מאשתקד ומהשנה. הביקוש להם גדול וכל הקודם זוכה. הממונים על הספריה ארגנו חוגים ללימוד תולדות ישראל וחוגים לעברית.

ו' סיון תרע"ט 4.6.1919

היום בקרונו מורי הגמנסיה הרצליה: מטמן, בוגרשוב והגב' הררי. ד"ר בוגרשוב הרצה על המתהווה בארץ. בתום ההרצאה נתקבלה החלטה למחות בחריפות נגד הפרעות

בפולין ולשלוח כספים לעזרת נפגעי הפרעות. על כל חייל הוטל לנדב לירה אנגלית אחת.

י"ח בסיון תרע"ט 16.6.1919

קבוצת חיילים מעדות המזרח נכנסה לאוהל הספריה. ביום זה הייתי תורן בספריה. טענת קיפוח בפיהם: האם בנים חורגים אנו בגדוד? הספסלים מלאים וגדושים עיתונים וקטעי עיתונים וכולם כתובים בז'רגון (יידיש — בפיהם). חברינו "הקנאים לעברית", ישובים על הספסלים ועל כל שעל אדמה באוהל ושקועים בקריאה ואין דואג למזון רוחני גם לנו. בין החיילים היו גם יוצאי תורכיה שאינם יודעים לקרוא עברית. הם משוללים, לפי דבריהם, מכל ידיעה על המתהווהבעולם היהודי בארץ ובחו"ל. הרגעתי את אלה הצמאים למילה עברית כי אנו עומדים לקבל חומר רב ערך בעברית מחו"ל, והפעם מרוסיה. ולאלה שאין השפה נהירה להם, הבטחנו להוציא עלונים ובהם לקט ידיעות מהעיתונות העברית והלועזית בשפה היהודית־ספרדית. ארגנו להם גם שעורים בתולדות ישראל.

כ' בסיון תרע"ט 18.6.1919

היום השפיע עלינו הדואר הצבאי רוב טובה. מחו"ל נתקבלו קבצים וספרים. החברים עטו עליהם כמוצאי שלל רב. על הספרות החדשה הזאת דובר רבות באוהלים. שליחינו לועד הזמני ליהודי ירושלים (ביניהם יצחק בן צבי ודוד בן גוריון) מסרו ידיעות על הועדה הבין־לאומית הידועה בשם King-Krane (על־שם שני האישים העומדים בראשה) שבאה להתחקות על המצב החברתי והמדיני בארץ ישראל.*

* אח"כ נודע כי הועדה הזאת לא גילתה יחס חיובי לציונות והמליצה לספח את ארץ־ישראל לסוריה. פרטים על עבודת הועדה ראה מ. אטיאש, "התעודות של הועד הלאומי תרע"ח-תש"ח", עמ' 12 — 13.

תפקידה היה גם לשמוע את משאלות התושבים בארצות המזרח התיכון באשר למצבם המדיני בעתיד. על הועדה הוטל להגיש המלצותיה לנשיא ארצות הברית

כ' תמוז תרע"ט 8.7.1919

בפקודת היום נאמר: הדגל מורם עד לחצי התורן, הפחתת העבודה עד המינימום ולפנות ערב אזכרה לד"ר הרצל. באזכרה השתתפו מפקד הגדוד וקציניו ורבים מן החיילים. דיברו יצחק בן־צבי ושמואל יבנאלי. באותו מעמד נאספו תרומות רבות לקק"ל.

פרק ו.
הלבטים בגדוד

המרד בגדוד

כ"ח בתמוז תרע"ט 26.7.1919

השגרה בלב המדבר מעיבה על חיינו. המרחק מהארץ ומהנעשה בה מבלי שום פעילות והשתתפות מצדנו מדכדכים אותנו. כמה אי־טבעיות במצבנו: מצויים בינינו ממבחר הישוב בארץ; מורים, משכילים, מעצבי דעת קהל מראשי תנועת העבודה. כולם מבלים את ימיהם בשמירה על נשק ועל שבויים ובתרגילי צבא החוזרים על עצמם בלי כל שינוי. ובארץ — פעילות ציבורית ענפה, קביעת דפוסים להנהגת הישוב, שיקום הריסות, תסיסה רוחנית ויחד עם אלה רכישת עמדות פוליטיות תוך הסתה מתמדת בקרב הישוב הערבי. בחסדי מפקדים, שרובם מתנכרים לשאיפותינו, מצליחים לפעמים שליחי ציבור שבין החיילים להגיע לתל־אביב ולה־שתתף בדיונים במוסדות ציבוריים העוסקים בכל השאלות המנסרות בישוב היהודי.

הגדודים העבריים שנועדו להשתלב בחיי הארץ עומדים רחוק ממנה.

המפקדה הבריטית העליונה הועידה את הגדודים העבריים להיות חיל עזר הממלא שרותים מחוץ לארץ ישראל, מחאן־יוניס דרומה ועד קנטרה שבחוף המזרחי של תעלת סואץ. על ידי כך שוחררו הגדודים הבריטיים לתפקידי שמירה ופיקוח על ארץ ישראל, קרי — הבית הלאומי היהודי.

מגמה זו מצד המפקדה הבריטית התאמתה בהוודע לנו כי מפקד הגדוד נצטווה לשלוח פלוגה המורכבת מ־150 חיילים לשרותים שונים מחוץ לתחומה של ארץ ישראל ובהם לווי שבויים לארצותיהם, השתתפות בדיכוי מרד הלאומנים במצרים נגד השלטון הבריטי ותפקידים שונים בקפריסין.

בהיוודע הפקודה קמה תסיסה גדולה במחנה. באסיפות הרבות שהתקיימו בגדוד הובעה התמרמרות רבה על הפקודה הזאת הסותרת אחד התנאים החשובים שהעמדנו בראשית התנדבותנו לצבא והוא: לשרת רק בארץ ישראל. נתקבלה החלטה פה אחד לבלי ציית לפקודה.

היום (שבת) הודיעו לנו כי הפקודה תוצא לפועל בעוד יום־יומיים. בדרשתו, בתפילת שבת, ניסה רב הגדוד להשפיע על החיילים לציית לפקודה בנימוק, כי הגדוד מהווה חלק מהצבא הבריטי ולכן התנאים שהותנו בראשית ההתנדבות, לבלי שרת מחוץ לתחומה של ארץ־ישראל, בטלים ומבוטלים. בויכוחים שהתנהלו אחרי התפילה נאמר לנו שדרכנו איננה דרך ההתבוללות בין הבריטים או דרך כניעה; התנדבותנו היתה למען ארץ ישראל. באספה שהתקיימה בערב הוחלט פה אחד לא לציית לפקודה. מסיבות מובנות, התירו לחיילים "התורכים" (הם היהודים התורכים שבויי המלחמה שהתנדבו לגדוד) למלא את הפקודה. כן הוחלט שבמקרה שיאסרו את החיילים שלא יצייתו לפקודת המשלוח, נודיע על הצטרפות כל חיילי הגדוד למאסר.

א' באב תרע"ט 28.7.1919

היום נקראו אנשי המשלוח לחו"ל להתיצב עם כל חפציהם. בתשובה על כך הצטרפו אליהם כל החיילים שבמחנה על ציודם. המיג'ור תבע בכל תוקף למלא את הפקודה וקרא מתוך חוקת הצבא את העונשים הצפויים במקרה של אי־ציות. הוא הודיע כי המפקדה הצבאית העל־יונה אינה מכירה בתנאים המיוחדים של הגדודים העבריים. הם חלק מהצבא הבריטי ולכן חלות עליהם כל החלטות המפקדה העליונה. המיג'ור סיים בהזהרה כי מעשה הסרוב עלול לפגוע קשות בתביעותיו ובזכויותיו המיוחדות של עם ישראל בארץ־ישראל.

אחרי דברי המיג'ור ניתן האות לחיל המשלוח לצעוד לתחנת הרכבת. בתשובה הניחו כל החיילים את ציודם על הארץ וליוו את חיילי המשלוח עד תחנת הרכבת. כאן איש לא עלה לקרונות וכולם התפזרו. המפקד ציווה לאסור את חיל המשלוח אך החיילים שהוטל עליהם לבצע את פקודת המאסר לא מילאו את הפקודה.

בערב נודע לנו כי סרובנו הובא לידיעת הגנרל אלנבי. עם זה הודיעו לו כי הגדוד מציית לכל הפקודות האחרות, בדייקנות, וכי סדרי החיים במחנה תקינים. בערב הורחקו מהגדוד אליהו גולומב ושמואל יבנאלי שנחשבו כמסיתים ל"מרד" באמתלא כי נשלחו לשמור על ציוד שנשלח לקנטרה.

ג' באב תרע"ט 30.7.1919

בבוקר נקראו "המסרבים" למשפט בפני הקולונל. אחד מהם נידון לעמוד בפני משפט צבאי עליון. על הנאשם היה לחתום על הודאה. כשנודע הדבר באוהלים, התאספו כולם לפני משרד הגדוד והודיעו כי לא יתנו לחייל לחתום וכי כולם חושבים עצמם לאשמים. השליש הודיע כי כל הגדוד יועמד למשפט, וכולם ענו פה אחד: טוב מאוד.

אחר כך נקראו סמלי הפלוגות לשיחה עם המפקד. הוא הודיע להם כי הסרוב מסכן את קיום הגדוד החשוב מאוד, לפי דבריו, מבחינה לאומית. המפקד הציע להם למצוא "מתנדבים" מבין החיילים למילוי הפקודה ועל ידי כך תפתר הבעיה.

נודע לנו כי מפקד הגדוד קולונל פ. סקוט נהג באומץ לב והגן על הגדוד בפני המפקדה העליונה. הוא הסביר להם את סרובם של החיילים בכך שהפקודה היא בלתי חוקית ובניגוד להבטחה שניתנה לחיילים לפני גיוסם וכי שליחתם למצרים תעורר חיכוכים בינם לבין הערבים. הוא ביקש מהמפקדה לחכות להוראות מלונדון לפני שיאחזו באמצעים לדיכוי "המרד". הוא הודיע עוד כי ההתנגדות היא פסיבית ללא כל סימן של אלימות וכי המשמעת בדרך כלל תקינה והחיים בגדוד מתנהלים במסלולם הרגיל.

בישיבה שהתקיימה לפנות ערב, הובעה ההשערה כאילו הערבים הם הממשיכים להשפיע על המפקדה העליונה ליטול את הצביון היהודי מן הגדוד ויחד עם זאת להרחיקו לאט לאט מן הארץ. כן נודע לנו כי ועד הצירים מתנגד לסרובם של החיילים למלא את הפקודה.

ד' באב תרע"ט 31.7.1919

היום הגיע למחנה ד"ר אידר, יו"ר ועד הצירים כדי להשפיע על הגדוד לציית לפקודה. הוא התהלך בין האוהלים, נפגש עם חברי ועד החיילים וביקש מהם כי ישפיעו על חבריהם לציית לפקודה. הוא הבטיח לעשות את כל המאמצים הדרושים כדי שלא תשנה בעתיד פקודה כזו.

באחת אחרי הצהרים התקיימה אספת כל אנשי הגדוד. הוקראה הודעה שהגיעה מהמפקדה העליונה האומרת, כי הנסיעה לחו"ל היא לזמן קצר. לאחר ויכוחים סוערים בעד ונגד, הוחלט למלא את בקשת ההסתדרות הציונית ולציית לפקודה בתנאים אלה: א. הבטחה מועד הצירים לתבוע

מהמפקדה העליונה את קיום זכויותיו הלאומיות של הגדוד ומילוי התנאים שהותנו בעת גיוסו; ב. שלא יענש איש מבין אלה שלא צייתו לפקודה.

ז' באב תרע"ט 3.8.1919

אתמול נתקבלה פקודה לשלוח קבוצת חיילים לחצי־האי סיני כדי לעקוב אחרי קבוצת בדווים המבריחים נשק מארץ־ישראל למצרים. רבים התנדבו למשימה זו. נבחרה קבוצה קטנה.

ח' באב 4.8.19

היום הודיעו בשם המפקד כי בוטל המשפט נגד "המסרבים" (ראה לעיל). הקבוצה שנסעה לחו"ל תשוב לגדוד בעוד שבועות אחדים.

אתמול הגיעו מקפריסין חיילים אחדים מבין הקבוצה שנסעה לחו"ל. הם סיפרו שקראו בפניהם מכתב שהגיע מהמפקדה העליונה שבו היא מאשרת כי הנסיעה היא לזמן קצר וכי הם ישהו בחוץ לארץ רק שלושה שבועות.

י"ב באב תרע"ט 8.8.1919

בקרב החיילים האמריקאים מורגשת פעילות רבה. השלטונות הצבאיים הודיעו כי אלה הרוצים להשתחרר חייבים לשוב מיד לאמריקה ואילו אלה הרוצים להשאר כאן לא יוכלו להשתחרר בקרוב. האכזבה בקרב הארצישראלים גדולה כי רבים הם החיילים האמריקאים המשתחררים. החיילים הנשארים יצורפו לגדוד 40.

השמועות על העברת הגדוד מרפיח לצריפין מתחזקות. יש להניח כי מסיבת "המרד" תבוטל.

כ"ב אלול תרע"ט 17.9.1919

אתמול התיצבנו לקבל את המשכורת השבועית. נודע לנו כי קיצצו אותה מלירה אנגלית אחת לחצי לירה. סרבנו פה

אחד לקבלה. נודע לנו כי מפלים בינינו לאמריקאים, הם מקבלים לירה אחת. אחרי מו״מ נאמר לנו כי ישתדלו לבטל את ההוראה החדשה.

כ״ו באלול תרע״ט 21.9.1919

חלק מהגדוד עבר מרפיח ללוד. העבודות במחנה שגרו־תיות: שמירה ותרגילים צבאיים. שעות החופשה עשירות כעת בתוכנן. אנו מבלים אותן במושבות יהודה הסמוכות למחנה.

פרק ז.

לקראת פירוק הגדודים

בשנת תר״פ לא היו בגדוד אירועים רבים, לכן הרשימות ביומני לא היו תכופות. הענין שהעסיק את כולנו בתקופה זו היה הדאגה לקיום הגדודים ואופן השתלבותנו בשמירה על הארץ ובהגנתה בעתיד. רובם של המתנדבים האמריקאים השתחררו וחזרו לאמריקה . הנותרים צורפו לגדוד הארצישראלי וחיכו גם הם לשחרור. הגדוד הארצישראלי עמד בפני שינויים ארגוניים ואף בפני פירוק ועיצוב מחדש במתכונת אחרת. מכיון שנושא זה היה במרכז חיינו נרשמו ביומן קטעים מאותם לבטים* הן בתחום החברתי והן בתחום האישי.

סוף חודש תשרי תר״פ

קבלתי רשיון מיוחד לנסוע לירושלים על מנת לסדר את תעודת הגמר של הסמינר. עלי להבחן במקצוע ההוראה. שנתים עברו מאז עסקתי בשעורים בכלל ובשעורי הוראה בפרט. לכן הצטרכתי במשך ימים אחדים לחזור ולהזכר

* על לבטים אלה ראה באריכות בספר הגדודים העברים (אגרות) מאת י. בן־צבי.

בידיעותי בדידקטיקה ובמתודיקה ובנסיוני המעט בשדה ההוראה. שהיתי בירושלים עשרה ימים. עברתי את בחינותי בהצלחה רבה ושבתי אל הגדוד.

ח' בכסלו תר"פ 30.10.1919

בימים אלה נמשכים בתכיפות הברורים על קיום הגדוד. ועד החיילים הודיע לנו כי המשא והמתן מתקיים בין שלטונות הצבא המרכזיים לבין ד"ר ח. ויצמן. המפקדה העליונה סוברת כי על הגדוד להתפרק ובמקומו תוקם משטרה יהודית שתפקידה יהיה הגנת הארץ וביחוד בגבולות המדבר. ד"ר ויצמן עומד על כך שלא לפרק את הגדוד, אלא להביא בו שינויים ולמלא את מקום המשתחררים במתנדבים חדשים. בינתיים מתנהלים החיים במחנה כסדרם, היינו: בשמירה על מחסני הנשק והשבויים, בתרגילים ובאימונים ובשמירה על הרכבות. חלו גם תזוזות בחנייתן של הפלוגות. חלקן הועבר ללוד וחלקן חונה בתחנות הרכבת וביחוד בחלק הדרומי של הארץ.

כ"ג בכסלו תר"פ 15.12.1919

היום ביקר ד"ר ח. ויצמן במחנה ולכבוד בואו נערך מסדר מיוחד. עצם בואו קשור בעתידו של הגדוד. הוא דיבר על עתיד הגדודים, תבע לסבלנות והרחקת כל יאוש. לדעתו יתרחשו בחודשים הקרובים שינויים רבים.

באסיפה הכללית שהתקיימה לפנות ערב נידונה שאלת שחרורנו מהצבא. נאמר לנו כי ענין השחרור נתון לשיקול דעתו של כל יחיד. אך אם המפקדה הראשית תחליט על גיוס לגדוד חדש, במקום זה שיפורק, יהיה עלינו להתחייב לדחות את שחרורנו בשלושה חודשים, לאמור עד ארגונו של הגדוד החדש. הובעה הדעה שההחלטה על שחרור מיידי או דחייתו בשלושה חודשים צריכה להיות נתונה בידי כל אחד מאתנו. ההחלטה הסופית על כך נדחתה לשבועות אחדים.

חנוכה תר"פ

בחנוכה הוכרז באופן רשמי על הגדוד "ראשון ליהודה". המפקד — מרגולין. הסמל בכובענו הוא מנורה שעל כנה חקוקה המילה "קדימה".

כ"ג בטבת תר"פ 14.1.1920

הדאגה להמשך קיומו של הגדוד נמשכת. השאלה היא האם ישארו בגדוד די אנשים עד שיסתיים הגיוס החדש. המספר המינימלי הדרוש להמשך קיומו של הגדוד העברי "ראשון ליהודה" הוא 500 איש. האם יושלם מספר זה? מנהלים תעמולה רבה להשארות בגדוד. גם הקצינים מנסים להשפיע עלינו. באספות הובעה התמרמרות רבה על הקצינים שלא מחו על טשטוש צביונו העברי המלא של הגדוד.

כ"ט בטבת תר"פ 20.1.1920

היום חילקו במחנה טפסים אישיים לשחרור מהצבא. ההתעוררות בין החיילים רבה. השיחות סוערות. האם הגיעה השעה להשתחרר? ומה יהיה על התוכניות: מליציה עברית, משטרה וכו? היו כאלה שהתנגדו להמשך קיומו של הגדוד. הם טענו: הארץ הוכרה כבית לאומי לעם ישראל, הישוב בארץ יתפתח ברוח לאומית עצמאית, ארגון ה"הגנה" יתחזק, אין צורך בגדודים שיעמדו תחת השגחת הבריטים וביחוד כאשר המפקדה הראשית נוטה לטשטש את צביונו היהודי של הגדוד והוא הופך לצבא שלא ברוחנו.

ד' בשבט תר"פ 5.2.1920

היום הגיע ז. ז'בוטינסקי למחנה במטרה להשפיע עלינו להמשיך את שרותנו בגדוד. באסיפה רבת־משתתפים הרצה ז'בוטינסקי על עברו ועתידו של הגדוד. ואלה מקצת דבריו: עם יסוד הגדודים תליתי בהם תקוות רבות. לא תקוות רומנ־טיות כי אם פוליטיות. היה ברור שאחרי שביתת הנשק לא

תכרת מיד ברית שלום בין המדינות הלוחמות. ברוב הארצות הכבושות בודאי ישרור מצב צבאי. קויתי שבתקופה זו ישתחרר רובו של הצבא הבריטי החונה בארץ־ישראל והגדודים העבריים יתפסו את מקומו. לצערנו לא נתנו המנהיגים תשומת לב רבה להגדלת מספר חיילינו. למרות שלא נתמלאו תקוותיכם ותקוותי — אמר ז׳בוטינסקי — אסור לנו להתיאש. הגדודים ממלאים כיום את תפקידיהם ועליהם להתגאות בנצחונותיהם. הגדודים העבריים חוללו שינוי גדול במהלך מחשבותיהם של מנהיגינו. הם גרמו למהפכה עצומה בדעותיהם של המנהיגים הציוניים. כשמלחמת העולם היתה בעיצומה חשבו מנהיגינו לבנות את עתידנו על חורבות האימפריה התורכית ולכן הטיפו לשמירת הנוטרליות במלחמה. אך עם לוחמי גליפולי היהודים בתורכים, פשטה המדיניות הנוטרלית את הרגל ומאז שינתה ההסתדרות הציונית את מדיניותה. כיום הגדוד הוא המוסד המדיני־הלאומי הראשון של עם ישראל. עתידו של הגדוד — אמר ז׳בוטינסקי — מבוסס. שום כוח חיצוני לא יוכל לבטלו. אלפי בחורים בחו״ל, מחכים לעלות לארצנו. שלושה רבעים מהם חולמים על התגיסותם לגדוד. ואם לא יפורק על ידי אלה המבקשים להשתחרר כיום, יש לקוות כי בעוד שנים אחדות יתגשם חלומנו ואז יתפשטו חיילינו מדן ועד באר שבע. יהיה לנו צבא אדיר שישמור על ארצנו ועל ירושלים בירתנו. ארץ־ישראל דומה לאי המוקף אויבים. יש צורך בכוח מאורגן שיגן על הישוב. יש צורך להגדיל את מספר הגדודים. לפני שלושה חודשים הציעו לכם להקים לז׳נדרמים — לשוטרים. ההצעה הזאת אינה מעשית. כדי לשמור על ארצנו מספיקים אלף שוטרים. ועתידנו דורש כוח אדיר יותר שישמש כצבא־כובש. בשביל זה נקרא כיום הגדוד ״ראשון ליהודה״; ראשון שיהיה אחריו שני ושלישי ועוד.

בסוף נאומו הודיע ז׳בוטינסקי כי לפי ידיעות מהימנות נעשית פעולה גדולה באנגליה לקבלת רשיון לפתוח משרדי גיוס למתנדבים לגדוד. יש תקוה גדולה שיתקבל הרשיון לכך.

ו׳ בשבט תר״פ 7.1.1920

היום התקיימה אספה כללית של כל החיילים כדי לדון על עתידו של הצבא העברי. חברי הועד תבעו מאתנו להשאר בצבא עד חתימת חוזה השלום עם תורכיה. עמדנו שוב בפני השאלה: להשאר אם לאו? אנו מרגישים בחובת השעה, אבל מאידך, מתי נעשה לבתינו? אנו מרגישים בריקנות בחיינו. כל תפקידנו, כיום, לשמור על מחסני נשק ועל אסירים פוליטיים מצריים סרבנים. הרי יכולנו לשמש בהוראה ולה־שתלב בחיים המדיניים והתרבותיים בארצנו. והנה שוב הוע־מדנו בפני דרישות חדשות ובפני התנדבות חדשה. וכאז כן עתה, תבעו מאתנו להמלך בדעתנו ולהענות.

במכתב שקבלתי היום מאחד החברים שפלוגתו חונה בקנטרה נאמר: ״לכאורה הדברים הם לא כל־כך מרגיזים ומיאשים כמו שהם מסובכים ומורכבים. תחזית עתידנו לא נקבעה מתוך התוגה ורפיון־הידיים שאנו שרויים בהם. בכל אופן אל נשכח שהרגעים האלה הם מכריעים בחיינו״.

ג׳ באדר תר״פ 22.2.1920

אחרי הכנות מרובות ובהן: נקיון יסודי באוהלים, צחצוח כפתורים, נעליים וכל יתר האביזרים, הגיע היום לביקור במחנה הגנרל קינגריף, המפקד העליון של הצבא הבריטי. המסדר היה מרשים. ביקורו היה קשור כנראה בשאלת פירוק הגדוד וארגונו מחדש. נאמר לנו כי הגנרל היה מרוצה מאד. וכן נאמר לנו כי מפקד הגדוד נוסע לירושלים כדי לדון על עתיד הגדוד.

ז' באדר תר"פ 26.2.1920

ההתלבטויות באם להשאר בגדוד נמשכות. מדי פעם באים אישים חשובים, ביניהם ד"ר סירקין וד"ר יוסף קלוזנר, לבקר במחנה. באחת מפגישותינו עם ד"ר ויצמן שהתקיימה בשבוע זה, נדונה שוב שאלת המשך קיומו של הגדוד. הוא ביקש כי נמשיך בשרותנו חודשים אחדים עד ארגונו של הגדוד החדש. בויכוח הער, שהתנהל אחרי הפגישה, הביעו רבים את החרדה לפיזור הגדוד. האם נוכל לקבל עלינו את האחריות הלאומית לתוצאות שחרורנו היום?

י"ב אדר תר"פ 2.3.1920

מאורעות תל־חי דכאונו מאד. נבצר מאתנו להגיש, בעת כזאת, את עזרתנו למגינים האמיצים. מצאנו נחמה פורתא כשנודע לנו כי חברים אחדים הגישו בימים האחרונים, בדרכים מוסוות, עזרה רבה בציוד למגיני תל־חי.

ט"ו באדר תר"פ 5.3.1920

קבלנו טפסים כדי לחתום על הסכמתנו להמשיך את שרותנו שלושה חודשים נוספים. בטופס נרשם שאחרי התאריך הזה אין לעכב את שחרוננו מבלי הסכמתנו. חיילים רבים חתמו על הטפסים. על־ידי־כך ימשיך הגדוד את קיומו עוד חודשים אחדים.

בארץ מתהלכות שמועות כי הערבים מתכוננים לערוך הפגנות נגד הישוב היהודי. ביחוד מדאיג המצב בירושלים ובתל־אביב. הרשיונות לצאת מהמחנה אחרי העבודה מנוצלים לנסיעה למושבות יהודה ולתל־אביב על־פי הכוונת הועד. מפה לאוזן מודיעים לנו לאן לנסוע. בכל מקום שאנו באים אליו אנו מתקשרים עם הועדים המיוחדים. אנו יוצאים לחופשה כשנשקנו עמנו. לפעמים "שוכחים" חיילינו את נשקם באכסניה המיועדת להם.

כ״ה אדר תר״פ 15.3.1920

באסיפה שהתקיימה אתמול, נדרשו כל החיילים לדחות לעת עתה שחרורם. החברים שלא ימלאו דרישה זו יחשבו כמפירי המשמעת הציבורית, כי השעה — שעת חירום. יש צורך לחכות עד להקמת הגדוד החדש. האסיפה בחרה בועדה בת חמישה חברים שתבדוק כל בקשה לשחרור ותחליט אם לאשרה או לדחותה. באסיפה נערכה גם אזכרה לטרומפלדור ולחבריו, גבורי תל־חי.

ט״ז בניסן תר״פ 4.4.1920

הידיעות על הפרעות בירושלים דיכאונו מאוד. הגדוד סגור ומסוגר. השלטונות הצבאיים דאגו מאוד לבל יצא איש מהמחנה. נמצאו אמנם ״מתפרצים״ שנשקם בידם, והיו כאלה שביקשו רשיונות לבלות את חופשתם בימי הפסח במושבות יהודה. ועד מיוחד מבין החיילים דאג להסדיר את ״ימי החופשה״ האלה לפי תביעת הישובים להגנתם.

יום יום אנו שומעים על מקרים רבים של שחרור מהגדוד. מורגשת גסיסת הגדוד. כולם שואלים מתי יתחיל הגיוס החדש.

ב׳ סיון תר״פ 19.5.1920

החיים בגדוד שגרתיים. אחרי כשלושה שבועות של **שמירה בסביבות לוד חזרנו שוב לבסיס שבסרפנד (צריפין).** נודע לנו רשמית ששחרורנו נדחה עד **31.7.1920**.

ט״ו סיון תר״פ 1.16.1920

באסיפה שהתקיימה נמתחה ביקורת חריפה על הועד הזמני ליהודי ארץ־ישראל שלא פעל נמרצות להבטחת קיומו של הגדוד. דובר על הצורך בשליחת אנשים כדי להשפיע על המשך הגדוד אחרי שיאורגן מחדש, ולבוא בדברים על כך עם הועד הזמני. בינתיים משתחררים רבים וביניהם גם מה״תורכים״, אלה השבויים היהודים שהתנדבו בזמנו לגדוד.

ח' בתמוז תר"פ 24.6.1920

במחצית השניה של חודש סיון נשלחו 300 מחיילי הגדוד לשמירה בערבות יריחו. תפקידיהם היו: א. למנוע משבטי הבדווים שבעבר הירדן המזרחי מלחדור לערבות יריחו ולהרי יהודה למטרות שוד וביזה; ב. לשמור על מעברות הירדן, וביחוד על גשר חורניה[1] ולפקח על העוברים מעבר הירדן המזרחי לעבר הירדן המערבי.

הרפתקאות רבות עברו על החיילים שלנו שיצאו מירושלים ברגל עד הגיעם ליריחו. שמענו גם פרטים על הסתגלותם לתנאי האקלים הקשים באזור וביחוד בתקופה זו.

במכתב שקבלתי היום מאחד מחברי, דניאל סאיאס[2], נזכרו פרטים חשובים על חיי הפלוגה ועבודתה בערבות יריחו. וזה תוכן המכתב:

"זה שלושה ימים שאני נמצא באחד המקומות המעניינים בערבות יריחו שערך רב לו מבחינה פוליטית־אסטרטגית, הוא גשר חורניה. הגשר נבנה לפני שנה ואורכו 60 מטר. המשמר שלנו עומד בצד אחד של הגשר ומעברו השני משמר חיילי השריף[3]. מספרם אינו גדול ונשקם דל... חייהם חיי דוחק, אך ה"בקשיש" מכסה על כל מחסורם. קציני השריף "מבסוטין" מאתנו מאוד. חיילים מבקשים תמיד את עזרתנו. הם מגישים לנו פיתות, לבן וחלב, ואנחנו מגישים להם "בוליביף" (שמורי בשר). תפקידנו לתפוס כל איש מזוין המנסה לעבור את הגשר, לבדוק כל החפצים המוצאים מן הארץ והעוברים

---

[1] היום גשר אלנבי.

[2] חבר ברוך־כשרונות שעלה יחד עם הקבוצה ה"שאלוניקאית" בעליה השניה לירושלים. אחרי שהשתחרר מהגדוד העברי חזר לשאלוניקי ושימש בה כמורה וכמפקח על בתי־הספר היהודיים בעיר. כתב מאמרים רבים על הסופרים העבריים. מת מות קדושים עם בני קהילתו במחנה אושוויץ.

[3] חיילי חוסיין השריף ממכה. צבאותיו חנו בעבר הירדן המזרחי ועד דמשק (ראה לעיל רשמי סיורי בארצות המזרח).

לשלטונות השריף. החיילים שלנו פרוסים לאורך הירדן ולאורך החוף המזרחי של ים המלח. נודע לנו כי חמשת אלפים בדווים בסביבות ים המלח ומעהבות מואב מתכוננים לצעוד להרי יהודה לבוז את הכפרים ולהגיע גם לירושלים.

המחנה שלנו מבוצר היטב. תנאי השמירה קשים מאוד. השיחים הסבוכים שעל גדות הירדן משמשים סתרה לבדווים. השמירה בלילות קשה מאוד, בגלל היתושים הרבים השורצים בכל האזור. ביום החום מחניק ורוחות החמסין מיבשות כל לחלוחית. מחלת הקדחת פגעה ברבים מחברינו. למרות הכל אנו מחזיקים מעמד. הצלחנו לעצור בבדווים שהיו רגילים להתנפל על תושבי יריחו. מציאותנו באזור רצויה מאוד לתושבי יריחו ולבדווים הרועים את צאנם במורדות הרי יהודה ובבקעת הירדן. כנראה שנשאר כאן כחודש וחצי".

שחרורי מהגדוד

י"ז תמוז תר"פ 26.6.1920

בסוף חודש יוני השתחררו, כפי שנקבע מראש, רוב החיילים וביניהם גם רושם יומן זה. באה לקיצה תקופה הרת הרפתקאות וגדושת חויות שלא תשכחנה. אנו חוזרים לחיים האזרחיים אחרי התמורה העמוקה שעברנו בדרך חיינו כשהננו מחושלים בגוף ובנפש. עוד עתידים אנו להעזר בידע הצבאי שרכשנו בגדוד בתפקידינו בהגנת הארץ. אשר לחברי ולי, אנו משנים היום את הסיפא בספרא.

דברי המשך קיומו של הגדוד עד לפירוקו המלא בקיץ תרפ"א — 1921, נכתבו על ידי אלה שזכו להיות חותמי תקופה חשובה זו בתולדות עם ישראל.

סוף

עברו הימים הראשונים אחרי שחרורנו מהצבא. חשבנו שעם שחרורנו יהיו השערים פתוחים לפנינו. אולי יזכרונו לטובה ויקלו עלינו במעבר מחיינו בצבא אל חיים בחברה העירונית וביחוד בירושלים. לא מניה ולא מקצתיה! עולם אחר, עולם המתעלם מכל שעבר עלינו. אדישות מוחלטת שאינה מכירה בשום זכות שאולי מגיעה לנו.

נודע לנו, שאיננו היחידים שלא שפר מצבם וכי רבים מהמשוחררים מהלכים בארץ ומבקשים להתבסס בעיר ובכפר. חלפו גזו ציפיותינו בשבתנו במחנה הצבאי על האפשרויות הגדולות שתתגלנה מיד עם שחרוננו, על נכונות הישוב לקלוט את בניו המתנדבים. קשה לתאר עד כמה אנו רחוקים מהחברה. אנו רחוקים מפעילות בכל אגודה שהיא, פרט להשתתפותנו הפעילה ב"הגנה". אנו רחוקים מרחק רב מחברים בעבר שלא הלכו אתנו לגדוד. דרכינו לא דרכיהם. אפילו בגדינו שונים הם. עודנו מתהלכים בבגדי החאקי הפשוטים.

עמדו בפנינו שתי בעיות: המשך קיומנו הפיזי, היינו הפרנסה והשתלבותנו בעולם ההוראה.

שחרורנו חל בחודשים האחרונים לשנת הלימודים בבתי הספר. הסיכויים לעבודה הם כמעט אפסיים. מציאות זו, לכאורה, היתה לטובתנו; אפשר יהיה לנצל חודשים אלה להכנה לקראת שנת הלימודים החדשה, לרכוש ידע, לעבד תכניות, ובכלל להסתגל לחיים האזרחיים ולהנתק מחיי החופש והדרור והעדר הדאגות שהיינו רגילים בהם בהיותנו בצבא. אך בינתיים, עד שנמצא עבודה, הרי יש צורך להתקיים. מעט הכסף שקבלנו מהצבא כמענק, שיספק את צרכינו עד מציאת עבודה, הלך ואזל.

ניגשנו אל מנהל ועד החינוך שעל יד ההסתדרות הציונית הממונה על בתי הספר העבריים בארץ. אחרי שאלות ותשובות ואחרי שתהה על קנקננו אמר לנו כי תשובתו תנתן בימים הקרובים. בדיעבד שמחנו על דחיה זו, יש לנו עוד שהות להכין עצמנו לעבודת ההוראה.

כדי לחסוך במעט הכסף שבידינו החלטנו החבר ב. ואני לחיות חיי קומונה. כל עבודה שתמצא לאחד מאתנו, שכרה יחולק בינינו. גם שכרנו לנו חדר קטן בשכונת זכרון משה.

עברו ימים אחדים של ציפיה לעבודה. היינו בטוחים שנקבל תשובה חיובית ממנהל ועד החינוך. הרי הבטיחו לנו עוד בהיותנו חיילים כי נעזר על־ידי הועד המנהל של בתי הספר. ניגשנו למנהל ועד החינוך כדי לקבל את תשובתו. והנה הפתעה! התשובה היתה שלילית. אין משרות בבתי הספר. גם נדחתה בקשתנו להקציב לנו סכום כסף בתורת הלוואה שתפרע עם התחלת עבודתנו בשנת הלימודים החדשה או לערוב להלוואה שנשיג באופן פרטי מאחת הקרנות הפיננסיות בירושלים. נאמר לנו: לכו בכוחכם והושיעו את עצמכם בעזרת עבודה כל שהיא. התחיל ויכוח נוקב בינינו לבין מנהל ועד החינוך. האם אינכם מעונינים לעזור לצעירים שבשעתו נרתמו לשרות העם והשואפים להתמסר ללימודים, להכין עצמם להוראה? האם לא תושט להם עזרה מינימלית? הרי יודעים הם מה תפקידנו אחרי השחרור ב"הגנה" וביחוד בירושלים!

לא התיאשנו. עמדו לפנינו שתי ברירות: לעזוב את ירושלים ולחפש עבודה באחת המושבות, או לקבל הלואה. אך מי יערוב לנו? לא יכולנו להעדר מירושלים. עלינו להבחן בהוראה מעשית כדי לקבל תעודת הוראה, וכן לעבד תכניות לשנת הלימודים החדשה. חיפשנו אחרי שעורים פרטיים. אותה שעה נתפנתה בתלמוד תורה של הספרדים בעיר העתיקה בירושלים משרת מורה ממלא מקום. אחרי הגרלה

שערכנו ביניינו, זכה חברי במשרה. משכורתו הדלה הוכנסה לקופה המשותפת. אך חברי לא הצליח בשבוע הראשון לעבודתו להשליט משמעת בכתתו. הוא התפטר מהעבודה ואני קבלתי את מקומו. הגיעה שעת ההגשמה לשאיפה לחינוך ההמון הספרדי, שנתאחרה מאז ועידת הצעירים הספרדיים שנועדה בפסח תרע"ט (עיין לעיל) מפאת השרות הצבאי.

נקלעתי לבית שמבעד חלונותיו נשקף נופה של ירושלים על הריה ואתריה הקדושים. בית הת"ת בפנימיותו, על מבואותיו, חדריו ורהיטיו העתיקים והמסוגננים שמר עדיין על הדיה של תקופה רבת חשיבות בתולדות המוסד, שנודע בשם "תפארת ירושלים". בכל התקופות הורו בו גדולים בתורה ובמוסר ומי שהיו תלמידיו שימשו ברבות הימים מנהיגיה הרוחניים של הקהילה הספרדית והירושלמית בכלל.

במוסד חלו שינויים ניכרים בארגון ובשיטות ההוראה והחינוך. בהנהלתו הברוכה של המחנך דוד אבישר, הורו במוסד מורים ספרדים צעירים ויחד אתם עוד המשיכו בעבודתם "חכמים" בלבושיהם המסורתיים. כולנו היינו חדורי השאיפה לחנך לא רק את עולי הימים אלא גם את הוריהם שוכני העיר העתיקה.

באוירה חלוצית־חינוכית זו חל, בעולמי, המעבר מחייל עברי למורה עברי שעתידו לפניו.

התחלה זו בירושלים לא היה לה, לצערי, המשך. על־פי הוראת "ועד החינוך" נשלחתי בשנת הלימודים החדשה להורות בזכרון יעקב ומכאן לכפרי הילדים מאיר שפיה וגבעת המורה שבעמק יזרעאל. כמורה בירושלים, עיר מאווי, חזרתי רק בשנת תרפ"ו.

23. זאב ז׳בוטינסקי (מ־247 ואילך).

24. ועד המתנדבים בארץ ישראל.

Private Benbenisti David has this day 24.6.18
enlisted in the Jewish Battalions.
Rothschild Hospital
Jerusalem

Lieut.
O. C. Jewish Recruiting Detachment,
(38 R. F.)

25. תעודת ההרשמה לגדוד (257).

26. המתנדבים השאלוניקאים נשבעים שבועת אמונים לגדוד. מימין לשמאל: המחבר, דוד שלם, האחים בורלא ודניאל סאיאס (312 בהערה).

27. Участники съезда ветеранов Красной Армии города Ереван.

28. קבוצת המתנדבים הירושלמים לגדוד (258).

29. האגרת מאת ועד העיר ליהודי ירושלים שחולקה בין המתנדבים (259).

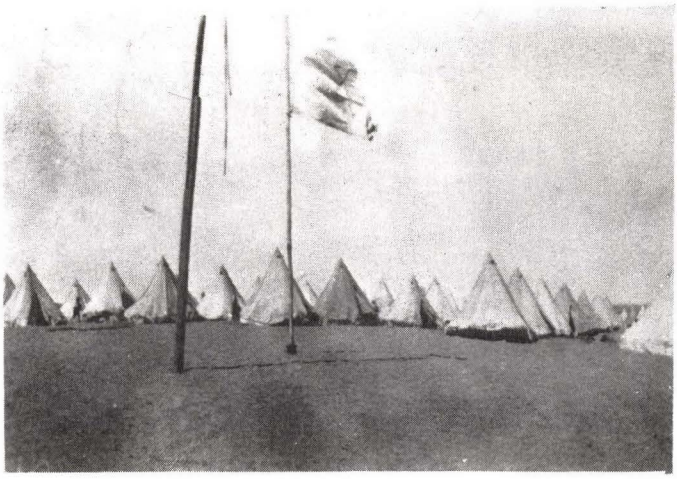

30. מחנה הגדוד.

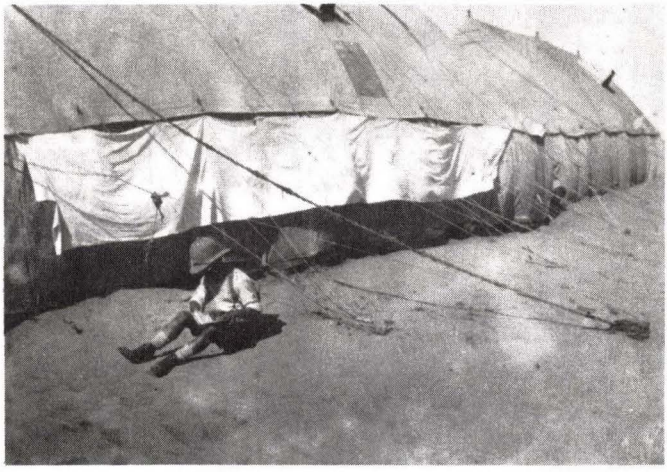

31. אוהל הספריה.

32. האמפיתיאטרון במחנה.

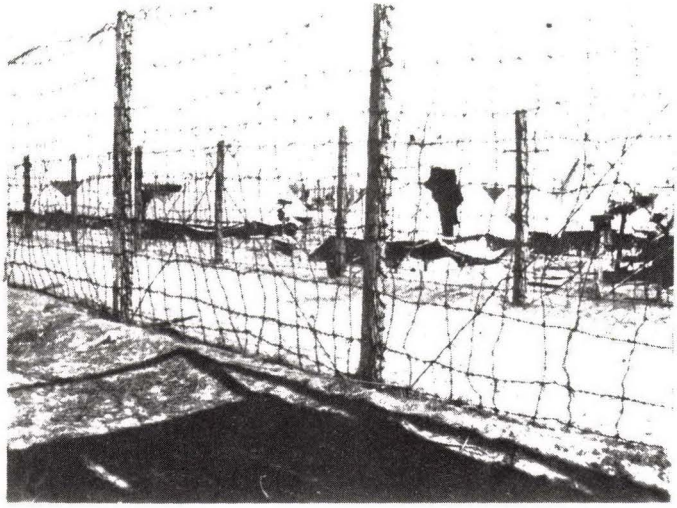

33. מחנה השבויים התורכים (273).

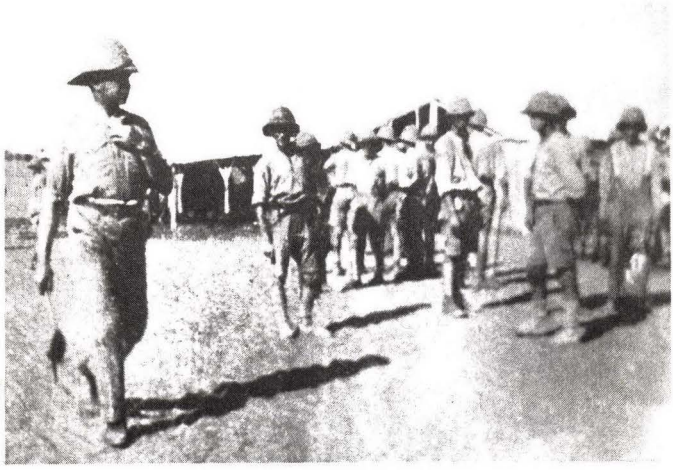

34. הקולונל א. מרגולין מבקר בגדוד (274).

35. כרטיס "שנה טובה", שחולקה בין החיילים.

36. ביקור ד"ר י. אפשטיין בגדוד (268). בתצלום — מימין: יוסף בורלא, ד"ר י. אפשטיין, המחבר.

37. חייל בגדוד העברי (המחבר).

38. החיילים השאלוניקאים עם חבריהם.

Serial No. 9K/RF/12836 Army Form B. 2067.

NOTE.—The character given on this Certificate is based on holder's conduct throughout his military career.

Character Certificate of No. 7489 Rank Pte

Name. Bouvinste Saml.
Surname. Christian Names in full.

Unit and Regiment or Corps from which discharged } 38th Royal Fusiliers

This is to certify that the ex-soldier named above has served with the Colours for TWO years TWO months, and his character during this period

To be inserted in words.

Signature and Rank.

I/C INFANTRY RECORD OFFICE.

Officer i/c Records.
LONDON.

Date of discharge 26. 6. 20 Place.

To safeguard the holder of this Certificate from impersonation it should be noted that, in the event of any doubt arising as to the *bona fides* of the bearer, reference should be made to the description, when he left the Colours, of the soldier to whom this Certificate was given, which is recorded on his Discharge Certificate (Army Form B. 2079, Serial No. 9K/RF/12836), and should be in his possession.

(A14377-P453) Wt. W3302/P2741 150,000 10/19 Sch. 41 D. D. & L. [P.T.O.
Forms/B2067/8

WARNING.—If this Certificate is lost a duplicate cannot be issued. You should therefore on no account part with it or forward it by post when applying for a situation, but should use a copy attested by a responsible person for the purpose.

NOTE. This Certificate is to be issued without any alteration in the manuscript.

39. תעודת השחרור של המחבר מהגדוד.